

ISSN 1303-9075

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

OCAK 2010

Cilt : VIII

Sayı : 1

ELAZIĞ
2012

Sahibi

Prof. Dr. A. Feyzi BİNGÖL
Fırat Üniversitesi Rektörü

Editörler

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Tarih Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Coğrafya Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Ali YILDIRIM
Dil ve Edebiyat Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU
Sosyoloji Şubesi Müdürü
Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR
Tercüme Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Esma ŞİMŞEK
Halk Kültürü Şubesi Müdürü

Bu Sayının Hakem Heyeti

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Ün.)
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN (Fırat Ün.)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Mehmet ÇELİK (Celalbayer Ün.)
Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR (Bilecik Ün.)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Ün.)
Prof. Dr. Muammer GÜL (Harran Ün.)
Doç. Dr. Ümit KOÇ (Celalbayer Ün.)
Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ (Fırat Ün.)

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ**

**ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

OCAK 2010

Cilt: VIII

Sayı: 1

ISSN: 1303-9075

**Elazığ
2012**

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi VIII/1

ISSN: 1303-9075

Basım Yeri: Elazığ

Basım Tarihi: 2012

Dizgi: Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 500

• Orta Doğu Araştırmaları Dergisi yılda iki defa yayınlanır. Orta Doğu'nun tarih, coğrafya, sosyoloji, dil ve edebiyat ve halk kültürü ile ilgili çalışmalara yer verir.

• Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

• Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Elazığ/ Türkiye

Tlf: 0.424.2370000/3836-3839

Fax: 0.424.2330062

email: mozturk@firat.edu.tr

ecakar@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Canan KUŞ

Tevrat, İncil ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler	1
--	---

Aydın ÇELİK-Akif RENÇBER

İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasî Tarihi	35
---	----

Enver ÇAKAR-Mehtap NASIROĞLU

Halep Ulu Camii Vakfı (1584 Tarihli Evkaf Defterine Göre)	69
---	----

Kadir KASALAK

Paris Barış Konferansında Ermeniler ve Kürtler	101
--	-----

Taner YILDIRIM

Abbasilerin Kuruluşundan Fatımilere Doğu Ticaretinde Basra Körfezi ile Kızıl Deniz Arasındaki Rekabet	121
---	-----

Zekiye TUNÇ

Kafkasya'dan Ön Asya'ya Kimmer-İskit Göçleri	147
--	-----

Önder GÜLER-Aydın ÇELİK

Altın Orda -Bizans Münasebetleri (1261-1395).....	161
---	-----

Ahmet ALTUNGÖK

Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Postacılık Faaliyetleri	173
---	-----

<i>Yayın İlkeleri/Publication Principles</i>	213
--	-----

TEVRAT, İNCİL VE KUR'ÂN-I KERÎM'DEKİ KÖLELİK KAVRAMI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Some Reviews about the Concept of Slavery Which Appears in the Torah, the Bible and the Quran

Canan KUŞ*

ÖZET

Bu çalışma, Tevrat, İncil ve Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kölelik kavramı hakkında bazı değerlendirmeleri içermektedir. Çalışmanın içinde bu üç kitaba göre köleliğin nedenleri, amacı, hakları gibi bazı öğeleri ortaya çıkarıp, değerlendirmeye gayret edilmiştir.

Kölelik anlayışı insanlık tarihinde çok eskilerden itibaren yerini almıştır. Sosyal hayatta yer alan bu anlayışın hangi amaçla kullanıldığı ve nedenleri çeşitlidir. Kölelik bir yandan insan hür iradesine zincir olarak vurulurken, diğer yandan insanlığın yaşam idamesi için vazgeçilmez olan ekonomik yapının temelindeki işgücü olarak değerlendirildi. Böylece insanoğlunun üstün olma hırsı, kişiyi bir başka kişiye ezdirme durumunu ortaya çıkarmıştır. İşin özünde emek gücü ve bu emeğin haklı karşılığı olması gerekirken, İnsanoğlu -gücü ve üstünlüğü elinde tutma kaygısıyla- güçsüzü tasarrufu altına almayı tercih etti.

Kutsal kitapların insanlığa gelmesindeki amaç, yaşam reçetesi sunmak ve toplumun içinde bulunduğu durumu bir sistematığa yerleştirmektir. Pek çok konuları içine alan bu kitaplar, günümüz itibarıyla kabul edilmez olan, köleliğe de yer vermiştir. Ancak köleliğin kabul edilmez bir yapılanma aşamasına getirilmesindeki ana unsur, yine insanın kendisidir. Zira Yaratıcının gönderdiği kitaplarda kölenin diğer adının işgücü, emek, yardımcı olduğunu görmek mümkündür. İnsanoğlu, kendisine indirilen kutsal kitaba uyması gerekirken, hâlihazırda yaşadığı ve işine gelip de kaybetmek istemediği düzen söz konusu olduğunda, indirilen kitapları kendine göre yorumlamıştır. Kölenin adının işgücü olması gerekirken ve bu kutsal kitaplarda hizmet ehlinin bazı haklara sahip olması söz konusuysa, kölelik tam anlamıyla gücünün çıkarlarına göre kullanılmış ve adlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tevrat, İncil, Kur'ân-ı Kerîm, Köle, Kölelik, Cariye, Kölelik Nedenleri, Köle Haklar

ABSTRACT

This study contains some reviews about the concept of slavery which appears in the Torah, the Bible and the Quran. It was aimed in the study to reveal some

* Doktorant, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı-ELAZIĞ

2 C. KUŞ, Tevrat, İncil ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler

elements such as the rights, the objectives and the reasons of slavery with respect to these three books.

The concept of slavery has taken place in human history long ago. The reasons and the aims of this concept's usage are various. Slavery has been used as a chain for human's free will, on the other hand, it was put to use as the labor force which is the indispensable foundation of economic structure of the maintenance of life. Thus, the ambition of being superior caused to make somebody torture another person. Essentially, labor power should have been valued, however, human being – fearing of losing the power and superiority- has preferred possessing the weak.

Purpose of the holy books is to provide a prescription for life and to systemize the living conditions of the society. These books covering many topics have also included slavery, which will not be accepted as of today. However, it is the human being who is the primary factor to cause the slavery come to an unacceptable construction phase. It is possible to see that in the holy books slave's other names are labor power, labor, and helper. Instead of complying with the doctrines of the holy book, human being has interpreted the holy book on his own in order not to lose the order that appeal to him. While the name of the “slave” should have been “labor power” and he should have had some rights with respect to holy book, slavery has been used and named according to the benefit of the powerful people.

Key words: Torah, the Bible, Holy Qur'an, Slave, Slavery, Concubine, Causes of Slavery, the Slave Rights

Giriş

İnsanlar çağın ruhunu hem etkiler hem de ondan etkilenirler. Günümüz itibariyle köleliğin kabul edilmez bir olgu olduğunu görmekle beraber; kendi çağındaki kölelik, sosyal ve ekonomik anlamda bir yaşam biçimiydi. Bunu sosyal tarihin bilinen başlangıç sürecinden itibaren görmek mümkündür. İlk yerleşik hayata geçişten itibaren, yaşam idamesinde tarım iş gücüne ihtiyaç duyuldu. Bu ihtiyaç kimi zaman evcil iş hayvanları ile kimi zaman da insan gücüyle karşılandı. Güçlü olan güçsüz olanı ‘ucuz iş gücü’ olarak kullanmaya başladı. Böylece hürriyet ve esaret kavramları anlam kazanmaya başladı.

Yerleşik hayata geçen toplumlarda ve sonrasında oluşan devletlerde - çağın ruhuna uygun olarak- toprak vazgeçilmez unsurdu. Toprağın genişliği yaşam standartlarının genişliği ve verimliliği anlamına gelmekteydi. Bu da toprak genişletme politikası içindeki savaşları ve istilaları meydana getirdi. Savaşan toplumlardaki tutsakların öldürülmemeleri iş gücü (köle) olarak karşımıza çıkarak, savaş köleliğinin en önemli kaynağı haline geldi. Artık ekonomiyi toprak besliyor toprağı da köle işliyordu. Özetle günümüz işçi ve tarım makinelerinin kendi çağındaki adı köle olmuştur.

Buna göre kölelik insanın hürriyetinin elinden alınarak başkalarının malı ve tasarrufunda olması anlamına gelmektedir. İnsanlar eski toplumlarda hürler ve köleler olarak iki sınıfa ayrılırlar ve bu ayrım hukuken meşru sayılırdı. Hürler hakların sahibidir, (obje); köleler ise hakların konusunu (sübj) teşkil ederler. Köle hak ve fiil ehliyetinden, hatta yaşama güvencesinden yoksun olarak, bir eşya gibi alınıp satılmakta, miras bırakılmakta ve efendinin vereceği her türlü cezaya katlanmak zorunda bırakılarak hayatını sürdürmekteydi¹.

Kölelik Eskiçağ boyunca yakın ve Ortadoğu Avrupa ekonomisinin ve sosyal hayatın değişmez bir unsuru olmuştur. Ortaçağla birlikte bu kurumun kaynakları ve kullanım alanları genişlemiş ve dünyanın belli yerlerinde esir pazarları kurulmuştur. Ortaçağ boyunca sosyal hayata iyice yerleşen kölelik yeniçağ ile birlikte ortaya çıkan Amerikan sömürgeciliği ile yeni boyutlar da kazanmıştır².

Etik açıdan günümüz itibariyle köleliği kabul edilemez bir anlayıştır. Ancak bu günün aklıyla kölelik dönemini yorumlamak merkez olan doğruya ulaştırmayacağından, kendi çağındaki yorumlarla, köleliği ekonomiyi besleyen bir yapılanma ve sosyal yaşamın emekçisi olarak değerlendirebiliriz. Hatta bazı toplumlar rızalı bir şekilde evlat satma veya oğul kiraya verme olaylarıyla, köleliğin yaşam biçimi şeklini görmek de mümkündür³.

Madde anlamında hangi neden olursa olsun, bir insanın diğerinden üstün olması söz konusu değildir. Bu durum yaradılışın adalet kavramına ters düşmektedir. “Üstünlük ancak takvadır” sözü de bunu desteklemektedir. Yani asıl değer, mana alanındaki üstünlük olmuştur. Ancak göz ardı edilemeyecek bir durum vardır ki, o da yaşam idamesini gerektiren araçlardır. Kölelik devrinde, kölelik bu araçların önemli bir bölümünü teşkil

¹ Gülnihal Bozkurt, “Eski Hukuk Sisteminde Kölelik”, *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.38, S.1-4, Ankara, 1983, s. 65.

² Sevda Özer, “19. Yüzyılda Mısır’da Kölelik ve Köle Ticareti”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, CV. S.1, Elazığ, 2007, s.67.

³ Rızalı evlat satma ve kiraya verme olayları hakkında karşılıklı alış-veriş şeklindeki kayıtları Uygur Türklerinde görmek mümkündür. Bu durumda kiraya verilen ve kiralayanların karşılıklı birbirlerine sorumluluğu söz konusuydu. Uygur hukuk vesikalarındaki satış belgeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Uygur hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s.89-106. Yine Hint ve M.S. 3. yüzyıldan itibaren Çin toplumlarında da ailesine para sağlamak için gönüllü kölelikle karşılaşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, “Eski Hukuk Sisteminde Kölelik”, *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.38, S.1-4, Ankara, 1983, s.67.

4 C. KUŞ, Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler

etmekteydi. Zira işgücü olmadan üretim gerçekleşmez, ifadesi genel geçer bir doğrudur.

Tüm bu bilgi ve değerlendirmeler pek çok kişi ve kaynak tarafından çeşitli biçimde ele alınmıştır. Ancak kölelik konusunun dini kaynaklarda nasıl ele alındığı merak konusu olmuştur. Köleliğin sosyal ve ekonomik boyutu pek çok kez düşünüp tartışılmıştır. Ne var ki, Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'de bu konu ve konunun kritiği konuya başka bir boyut kazandırmaktadır ve çok daha zengin düşünce ufuklarına imkân tanınması kaçınılmaz olacaktır.

Kendi dönemindeki olayı o günün şartlarıyla çağın ruhuna uygun bir şekilde değerlendirmek yerinde olacaktır. Ya da tarihi süreç içindeki köleliğin kutsal kitaplarda konu olarak yer alması, köleliğin gerçekliğini ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere kutsal kitaplar toplum hayatını düzene koymak için vardır. Netice olarak toplumun düzeni içinde, günümüz itibarıyla kabul edilemeyecek bir kavramın kutsal kitaplarda yer alması, kendi döneminde köleliğin yaşam biçimi olduğunu ortaya koymaktadır. Ne var ki kutsal kitaplardaki köle kavramının anlayışı ve köle hakkının yerine karşın; toplumdaki köle kavramının anlayışı ve köle hakkının yerinin aynı düzende olup olmadığı tartışılır.

Adı geçen kitaplarda cariye konusu ise apayrı bir konu olup, başka bir çalışma olarak ele alınması gerekir. Zira köle kadının, iş gücü statüsünde olduğu gibi, efendisinin özel hayatına hizmeti de söz konusudur. Bu durumda kadın kölelerin hizmet alanları erkek kölelerden daha fazla idi. Ancak iş gücü olarak bakıldığında kutsal kitaplardaki emir ve yasaklar, kadın ya da erkek köle ayrımına bakılmaksızın, kölenin ve efendinin uyması gereken kurallardı. Bu kuralların üretimde devamlılığı hedeflediği de ortadadır.

Kölelik Kavramı ve Nedenleri

Türkçe'de köleden başka *kul*, *bende*, *halayık*, *esir* ve “*kadın köle*” anlamında *câriye*, *odalık*; Farsça'da *bende*, *gulâm*, kadın köle için *kenîz*; Arapça'da *abd*, *rakik*, *memlûk*, *kınn*, *gulâm*, *rakabe*, *vasîf*, *milku'l-yemîn* ve kadın köleler için *memlûke*, *vasîfe*, *câriye*, *eme* ve *gurre* kelimeleri kullanılmıştır. Belirli dönemlerde memlûkün daha ziyade beyaz, abdin ise zenci köleler için kullanıldığına rastlanmaktadır. İspanya'da siyah köleler için *hâdim* kelimesi tercih edilmiştir⁴.

Kölelik nedenleri ise;

⁴ M. Akif Aydın, Muhammed Hamîdullah, “Köle”, *İ.A.*, C. 26, Ankara, 2002, s.237.

1. Savaşta esir düşme
2. Sırf köle edinmek için düzenlenen seferler
3. Korsanlık ve benzeri yollarla kaçırılma
4. Suçluların köle olarak kabul edilmesi
5. Ekonomik nedenlerden ötürü kişinin kendisini, çocuklarını satması
6. Borç karşılığı suça ceza olarak köle edilme
7. Kimsesiz çocukların yetiştirenler tarafından köle edilmesi
8. Terk edilmiş insanların köle olarak kabul edilmesi
9. Ticaret için
10. Doğuştan kölelik
11. İşçilik (Yarı Kölelik)⁵

Bu maddelerin içinden köleliğin en önemli ve devamlı kaynağı savaş esirleri idi. Bu esirlerin tasfiyesi belirli yollarla yapılırdı. Birincisi, onların öldürülmesi, ikincisi kurtuluş akçesi ve esir mübadelesi, Üçüncüsü esirlerin hür insanlardan ayrı bir statüye alıp köle şeklinde kullanmak. Şu halde savaş esirlerinin karşılıklı veya karşılıksız serbest bırakılması mümkün olmadığı zaman geriye iki yoldan biri kalmaktadır: Öldürülmek veya köle olarak yaşamak. Buna göre kölelik ölümün alternatifi olarak ortaya çıkar⁶.

TEVRAT'TA KÖLELİK

“Ve onların önüne koyacağın hükümler şunlardır: eğer İbrani bir köle satın alırsan, altı yıl hizmet edecek ve yedincide hür olarak meccanen çıkacaktır. Eğer yalnız geldi ise yalnız çıkacaktır; eğer karısı ile geldi ise o zaman karısı kendisi ile beraber çıkacaktır. Eğer efendisi ona bir kadın verir ve o kendisine oğullar yahut kızlar doğurursa, kadın ve çocuklar efendisinin olacak ve kendisi yalnız çıkacaktır. Fakat eğer köle açıkça: Efendimi ve karımı ve çocuklarımı seviyorum, hür çıkmayacağım, derse, efendisi onu Allah’a yaklaştıracak; ve onu kapıya yahut kapının süvesine yaklaştıracak, ve onun kulağını biz ile delecek, ve kendisine ebediyen hizmet edecektir”⁷.

⁵ Sevda Özer, “19. Yüzyılda Mısır’da Kölelik ve Köle Ticareti”, s.69; ayrıca bkz. M. Akif Aydın, Muhammed Hamîdullah, “Köle”, s.238.

⁶ M. Akif Aydın, Muhammed Hamîdullah, “Köle”, s.238.

⁷ Tevrat, Çıkış, 21/1,2,3,4,5,6.

“Ve bir adam kızını cariyeye olarak satarsa, o, kölelerin çıktığı gibi çıkmayacaktır. Eğer kendisine nişanlanmış olan kız, efendisinin gözünde kötü olursa, o zaman geri satın alınması için bırakacaktır; kendisi ile sadakatsiz davrandı diye onu yabancı kavme satamaz”⁸.

“Ve eğer bir adam kölesinin gözüne yahut cariyesinin gözüne vurur ve onu sakat ederse, gözü yerine onu hür olarak salıverecektir. Ve eğer kölesinin yahut cariyesinin dişini düşürürse, dişi yerine onu hür olarak salıverecektir”⁹.

“Eğer öküz bir köleyi yahut bir cariyeyi süserse, onların efendisine otuz şekel gümüş verilecek ve öküz taşlanacaktır”¹⁰.

“Ve eğer kardeşin senin yanında fakir düşer, ve kendisini sana satarsa, onu köle gibi çalıştırmayacaksın. Senin yanında ücretli adam gibi ve misafir gibi olacaktır; yubil yılına kadar senin yanında çalışacaktır; o zaman kendisi ve kendisiyle beraber çocukları, senin yanından çıkacak, ve aşiretine dönecek, ve babalarının mülküne dönecektir. Çünkü onlar Mısır diyarından çıkardığım kullarımdır; köle olarak satılmayacaklardır. Ona sertlikle efendilik etmiyeceksin ve Allah'ından korkacaksın. Ve senin malın olacak köleye ve cariyeye gelince, etrafınızda olan milletlerden, onlardan köle ve cariyeye satın alacaksınız. Ve aranızda oturan gariplerin de çocuklarından, onlardan ve diyarınızdan doğmuş olup yanınızda bulunan aşiretlerinden satın alacaksınız; ve sizin malınız olacaktır. Ve onları kendinizden sonra miras mülk olarak çocuklarınıza bırakacaksınız, daimi kölelerinizi onlardan alacaksınız, fakat kardeşlerinize, İsrail oğullarına, birbirinize sertlikle efendilik etmiyeceksiniz”¹¹.

“Ve peygamber oğullarının karılarından bir kadın Elişaya feryat edip dedi: Kocam kulun öldü; ve bilirsin ki o kulun RABDEN korkardı; ve alacaklı iki çocuğumu kendisine köle olsunlar diye onları almağa geldi. Ve Elişa ona dedi:...”¹².

Tevrat'taki tüm bu bilgilere göre değerlendirecek olursak; İbrani kölelerin kölelik süresi altı yıldır. Bu süre içinde belli başlı köle hakları vardır. Köle çalışacağı efendisinin yanına evli olarak gelmişse eşiyle beraber hür olabilir. Eğer ki efendisi tarafından evlendirilmişse sadece köle hür olabilir eşi ve çocukları efendisine aittir. Buna göre burada köleliği bir

⁸ Tevrat, Çıkış, 21/7,8.

⁹ Tevrat, Çıkış, 21/26,27.

¹⁰ Tevrat, Çıkış, 21/32.

¹¹ Tevrat, Levililer, 25/39,40,41,42,43,44,45,46.

¹² Tevrat, Krallar, 4/1.

meslek olarak yorumlamak mümkün olabilir¹³. Ayrıca kölelerin kendi aralarında sınıfları söz konusudur denilebilir. Zira ailesi tarafından cariye olarak satılan kızın, diğer yollardan elde edilenlere oranla daha fazla hakka sahip olması söz konusudur¹⁴.

Tevrat'taki efendilerinin kölelerine kötü davranışta bulunmamalarına dair emir ise kölenin değerini ortaya koymaktadır. Zira asıl olan çalışma düzeninin devamlılığıdır. Çalışanın kötü muamele görmesi çalışma kalitesinin düşmesi anlamına gelmekteydi ki bu durum ekonomik yapıyı kötü etkileyebilirdi. Diğer bir boyut ise insanın başka bir kişinin yanında çalışması demek, çalışanın zorbalık görmesi anlamına da gelmemeliydi¹⁵.

Bir Yahudi'nin diğer bir Yahudi'yi köle etmesi ve onu satın alması söz konusu olamaz. Ancak işçi statüsünde, bir Yahudi başka bir Yahudi'ye hizmet edebilir. Yahudiliğe göre köle kaynağı ancak başka bir kavimden elde edilebilir ve bu tarz köleliğin mülk, madde gibi tasarrufu yapılabildi¹⁶.

Yine Tevrat'ta köle edinme yollarından birinin borç karşılığı olduğunu görmekteyiz. Burada çalışma iş gücü borca mukabil takaslanması söz konusudur¹⁷.

İNCİL'DE KÖLELİK¹⁸

Gelecekteki Sıkıntılar

¹⁶İşte, kurtların arasına koyunlar gibi gönderiyorum sizi. Yılan gibi akıllı, güvercin gibi saf olun. ¹⁷İnsanlardan sakının. Sizi mahkemelere verecekler, havralarında kamçılacaklar. ¹⁸Hatta benden ötürü valilerin ve kralların önüne çıkarılacaksınız. Böylece onlara ve uluslara tanıklık edeceksiniz. ¹⁹Sizleri mahkemeye verdikleri zaman, neyi nasıl söyleyeceğinizi düşünerek kaygılanmayın. Ne söyleyeceğiniz o anda size bildirilecek. ²⁰Çünkü konuşacak olan siz olmayacaksınız, Babanızın Ruhu sizin aracılığınızla konuşacaktır. ²¹«Kardeş kardeşini, baba çocuğunu ölüme

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevrat, Çıkış, 21/1,2,3,4,5,6.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevrat, Çıkış, 21/7,8.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevrat, Çıkış, 21/26,27; ayrıca bkz. Tevrat, Çıkış, 21/32.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevrat, Levililer, 25/39,40,41,42,43,44,45,46.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevrat, Krallar, 4/1.

¹⁸ Burada konuya geçmeden önce metod yönünü açıklamakta fayda vardır. Zira İncil'deki her bir bölümün başına verilen numaralar dipnot değil, bölümün kendi içindeki bab numaralarıdır. Alıntı yaptığımız İncilin orijinalitesine uygun düşmesi hasebiyle o numaraları atlamadan vermek istedik. Bizim referans yerine geçen dipnotlarımız ise aktarılan bilginin son kısmındadır. Ayrıca konuyu merak edenlere tam referans sağlaması için İncil'deki kölelik konusunun geçtiği babların konu başlıkları siyah harflerle başlık olarak verilmiştir.

teslim edecek. Çocuklar anne babalarına baş kaldırıp onları öldürtecekler.²² Benim adımdan ötürü herkes sizden nefret edecek. Ama sonuna kadar dayanan kurtulacaktır.²³ Bir kentte size zulmettikleri zaman ötekine kaçın. Size doğrusunu söyleyeyim, İnsanoğlu gelinceye dek İsrail'in tüm kentlerini dolaşmış olmayacaksınız.²⁴ Öğrenci öğretmeninden, köle de efendisinden üstün değildir.²⁵ Öğrencinin öğretmeni gibi, kölenin de efendisi gibi olması yeterlidir. Eğer insanlar evin efendisine Beelzebub derlerse, ev halkına daha neler demezler!"¹⁹.

Hardal tanesi ve maya benzetmeleri

³¹İsa onlara bir benzetme daha anlattı: «Göklerin Egemenliği bir adamın alıp tarlasına ektiği hardal tanesine benzer» dedi.³² «Hardal tüm tohumların en küçüğü olduğu halde, gelişince bahçe bitkilerinin boyunu aşar, ağaç olur. Öyle ki, gökte uçan kuşlar gelip dallarında barınır.»

³³İsa onlara başka bir benzetme anlattı: «Göklerin Egemenliği, bir kadının alıp tüm hamuru kabartmak için üç ölçek una karıştırdığı mayaya benzer.»

³⁴İsa bütün bunları halka benzetmelerle anlattı. Benzetme kullanmadan onlara hiçbir şey anlatmazdı.³⁵ Bu, peygamber aracılığıyla bildirilen şu sözün yerine gelmesi için oldu:

«Ağzımı benzetmeler anlatarak açacağım,

Dünyanın kuruluşundan beri

Gizli kalmış sırları dile getireceğim.»²⁰.

Acımasız Köle Benzetmesi

²¹Bunun üzerine Petrus İsa'ya gelip, «Ya Rab» dedi, «kardeşim bana karşı kaç kez günah işlerse onu bağışlamalıyım? Yedi kez mi?»²² İsa ona, «Yedi kez değil» dedi. «Yetmiş kere yedi kez derim sana.»²³ Şöyle ki, Göklerin Egemenliği, köleleriyle hesaplaşmak isteyen bir krala benzer.²⁴ Kral hesap görmeye başladığında, kendisine on bin talant borcu olan bir köle getirilmiş.²⁵ Kölenin ödeme gücü olmadığından efendisi onun, karısının, çocuklarının ve bütün malının satılıp borcun ödenmesini buyurmuş.²⁶ Köle yere kapanıp efendisine, 'Bana karşı sabırlı ol! Sana bütün borcumu öderim' demiş.²⁷ Efendisi köleye acımış, borcunu bağışlayıp onu salıvermiş.²⁸ «Ama köle çıkıp gitmiş, kendisine yüz dinar borcu olan bir başka köleye rastlamış. Onu

¹⁹ İncil, Mat., 10:16-25.

²⁰ İncil, Mat., 13:31-34.

yakalayıp, 'Borcunu öde' diyerek boğazına sarılmış. ²⁹Bu köle yüzüstü yere kapanmış, 'Bana karşı sabırlı ol! Sana borcumu öderim' diye yalvarmış. ³⁰Ama ilk köle bunu reddetmiş. Gitmiş, borcunu ödeyinceye dek kalmak üzere adamı zindana attırmış. ³¹Öteki köleler, olanları görünce çok üzölmüşler. Efendilerine gidip bütün olup bitenleri anlatmışlar. ³²«Bunun üzerine efendisi köleyi yanına çağırmiş. 'Ey kötü köle!' demiş. 'Bana yalvardığın için bütün borcunu bağışladım. ³³Benim sana acıdığım gibi, senin de köle arkadaşına acıman gerekmez miydi?' ³⁴Bu öfkeyle efendisi, tüm borcunu ödeyinceye dek onu işkencecilere teslim etmiş. ³⁵«Eğer her biriniz kardeşini yürekten bağışlamazsa, göksel Babam da size öyle davranacaktır.»²¹.

Düğün şölenu benzetmesi

¹⁻²İsa söz alıp onlara yine benzetmelerle şöyle seslendi: «Göklerin Egemenliği, oğlu için düğün şölenu hazırlayan bir krala benzer. ³Kral, şölenu davet ettiklerini çağırarak üzere kölelerini göndermiş, ama davetliler gelmek istememiş.

⁴«Kral yine başka kölelerini gönderirken onlara demiş ki, 'Davetlilere şunu söyleyin: Bakın, ben ziyafetimi hazırladım. Sığırlarım, besili hayvanlarım kesildi. Her şey hazır, gelin şölenu!'⁵ «Ama davetliler aldırmamışlar. Biri tarlasına, biri ticaretine gitmiş. ⁶Öbürleri de kralın kölelerini yakalayıp hırpalamış ve öldürmüşler. ⁷Kral öfkelenmiş. Ordularını gönderip o katilleri yok etmiş, kentlerini ateşe vermiş.

⁸«Sonra kölelerine şöyle demiş: 'Düğün şölenu hazır, ama çağırıldıklarım buna layık değilmiş. ⁹Gidin yol kavşaklarına, kimi bulursanız düğüne çağırın.' ¹⁰Böylece köleler yollara dökölmüş, iyi kötü kimi bulmuşlarsa, hepsini toplamışlar. Düğün yeri konuklarla dolmuş.

¹¹«Kral konukları görmeye geldiğinde, orada düğün elbisesi giymemiş bir adam görmüş. ¹²Ona, 'Arkadaş, üzerinde düğün elbisesi olmadan buraya nasıl girdin?' diye sorunca, adamın dili tutulmuş.

¹³«O zaman kral, uşaklarına, 'Şunun ellerini ayaklarını bağlayın, onu dışarıya, karanlığa atın!' demiş. 'Orada ağlayış ve diş gıcirtısı olacaktır.

¹⁴«Çünkü çağırılanlar çok, ama seçilenler azdır.»²².

²¹ İncil, Mat., 18:21-35.

²² İncil, Mat., 22:1-14.

Alçakgönüllülük örneği

“¹²Onların ayaklarını yıkadıktan sonra giyinip yine sofraya oturdu. Onlara, «Size ne yaptığımı anlıyor musunuz?» dedi. ¹³«Siz beni Öğretmen ve Rab diye çağırıyorsunuz. Doğru söylüyorsunuz, öyleyim. ¹⁴Ben Rab ve Öğretmen olduğum halde ayaklarınızı yıkadım; öyleyse, sizler de birbirinizin ayaklarını yıkamalısınız. ¹⁵Size yaptığımın aynısını yapmanız için bir örnek verdim. ¹⁶Size doğrusunu söyleyeyim, köle efendisinden üstün değildir. Elçi de kendisini gönderenden üstün değildir. ¹⁷Bildiğiniz bu şeyleri yaparsanız, size ne mutlu!”²³.

Dünyanın Nefreti

“¹⁸Dünya sizden nefret ederse, sizden önce benden nefret etmiş olduğunu bilin. ¹⁹Dünyadan olsaydınız, dünya kendisine ait olanı severdi. Ne var ki, dünyanın değilsiniz; ben sizi dünyadan seçtim. Bunun için dünya sizden nefret ediyor. ²⁰Size söylediğim sözü hatırlayın: 'Köle efendisinden üstün değildir.' Bana zulmettilerse, size de zulmedecekler. Benim sözüme uydularsa, sizinkine de uyacaklar”²⁴.

Aldığınız Çağrıya Göre Yaşayın

“¹⁷Ancak herkes Rab'bin kendisi için belirlediği duruma uygun biçimde, Tanrı'dan aldığı çağrıya göre yaşasın. Bunu bütün kiliselere duyuruyorum. ¹⁸Biri sünnetliyen mi çağrıldı, sünnetsiz olmasın. Bir başkası sünnetsizken mi çağrıldı, sünnet olmasın. ¹⁹Sünnetli olup olmamak önemli değildir. Önemli olan, Tanrı'nın buyruklarını yerine getirmektir. ²⁰Herkes ne durumda çağrıldıysa, o durumda kalsın.

²¹Köleyken mi çağrıldın, üzülme. Ama özgür olabilersen, fırsatı kaçırma! ²²Çünkü Rab'bin çağrısını aldığı zaman köle olan kimse, şimdi Rab'bin özgürüdür. Özgürken çağrılan kişi de Mesih'in kölesidir. ²³Bir bedel karşılığı satın alındınız, insanlara köle olmayın. ²⁴Kardeşler, herkes ne durumda çağrıldıysa, Tanrı önünde o durumda kalsın”²⁵.

Bedenin Birliği

“¹²Beden bir olmakla birlikte birçok üyeden oluşur ve çok sayıdaki bu üyelerin hepsi tek bir beden oluşturur. Mesih de böyledir. "İster Yahudi ister Grek, ister köle ister özgür olalım, hepimiz bir beden olmak üzere aynı Ruh'ta vaftiz edildik ve hepimizin aynı Ruh'tan içmesi sağlandı. ¹⁴İşte beden

²³ İncil, Yu., 13:12-17.

²⁴ İncil, Yu., 15:18-20.

²⁵ İncil, 1Ko., 7:17-24.

tek üyeden değil, birçok üyeden oluşur. ¹⁵Ayak, "El olmadığım için bedene ait değilim" derse, bu onu bedenden ayırmaz. ¹⁶Kulak, "Göz olmadığım için bedene ait değilim" derse, bu onu bedenden ayırmaz. ¹⁷Bütün beden göz olsaydı, nasıl duyardık? Bütün beden kulak olsaydı, nasıl koklardık? ¹⁸Gerçek şu ki, Tanrı bedeninin her üyesini dilediği biçimde bedene yerleştirmiştir. "Eğer hepsi bir tek üye olsaydı, beden olur muydu? ²⁰Gerçek şu ki, çok sayıda üye, ama tek beden vardır. ²¹ Göz ele, "Sana ihtiyacım yok!" ya da baş ayaklara, "Size ihtiyacını yok!" diyemez. ²²Tam tersine, bedeninin daha zayıf görünen üyeleri vazgeçilmezdir. ²³Bedeninin daha az değerli saydığımız üyelerine daha çok değer veririz. Böylece gösterişsiz üyelerimiz daha gösterişli olur. ²⁴Gösterişli üyelerimizin özene ihtiyacı yoktur. Ama Tanrı, değeri az olana daha çok değer vererek bedende birliği sağladı. ²⁵Öyle ki, bedende ayrılık olmasın, üyeler birbirini eşit biçimde gözetin. ²⁶Bir üye acı çekerse, bütün üyeler birlikte acı çeker; bir üye yüceltilirse, bütün üyeler birlikte sevinir"²⁶.

Kutsal Yasa'nın Amacı

"²³Bu iman gelmeden önce Yasa altında hapsedilmiştik, gelecek iman açıklanıncaya dek Yasa'nın tutuklusuyduk.²⁴ Yani imanla aklanalım diye Mesih'in gelişine dek Yasa eğitmenimiz oldu. ²⁵Ama iman gelmiş olduğundan, artık Yasa'nın denetiminde değiliz. ²⁶Çünkü Mesih İsa'ya iman ettiğiniz için hepiniz Tanrı'nın oğullarısınız. ²⁷Vaftizde Mesih'le birleşenlerinizin hepsi Mesih'i giyindi. ²⁸Artık ne Yahudi ne Grek, ne köle ne özgür, ne erkek ne dişi ayrımı var. Hepiniz Mesih İsa'da birsiniz. ²⁹Eğer Mesih'e aitseniz, İbrahim'in soyundansınız, vaade göre de mirasçısınız"²⁷.

Sara'yla Hacer Örneği

"²¹ Kutsal Yasa altında yaşamak isteyen sizler, söyleyin bana, Yasa'nın ne dediğini bilmiyor musunuz? ²²İbrahim'in biri köle, biri de özgür kadından iki oğlu olduğu yazılıdır. ²³Köle kadından olan olağan yoldan, özgür kadından olansa vaat sonucu doğdu. ²⁴Burada bir benzetme vardır. Bu kadınlar iki antlaşmayı simgelemektedir. Biri Sina Dağı'ndandır, köle olacak çocuklar doğurur. Bu Hacer'dir. ²⁵Hacer, Arabistan'daki Sina Dağı'nı simgeler. Şimdiki Yeruşalim'in karşılığıdır. Çünkü çocuklarıyla birlikte kölelik etmektedir. ²⁶ Oysa göksel Yeruşalim özgürdür, annemiz odur.²⁷ Nitekim şöyle yazılmıştır:

"Sevin, çocuk doğurmayan ey kısır kadın!

²⁶ İncil, 1Ko., 12:12-26.

²⁷ İncil, Gal., 3:23-29.

Doğum ağrısı nedir bilmeyen sen,

Yükselt sesini, haykır!

Çünkü terk edilmiş kadının,

Kocasından daha çok çocuğu var."

²⁸ Kardeşler, İshak gibi sizler de vaat çocuklarıdır. ²⁹ Olağan yoldan doğan, Kutsal Ruh'a göre doğana o zaman nasıl zulmettiyse, şimdi de öyle oluyor. ³⁰ Ama Kutsal Yazı ne diyor?

"Köle kadınla oğlunu kov.

Çünkü köle kadının oğlu

Özgür kadının oğluyla birlikte

Asla mirasa ortak olmayacaktır."

³¹ İşte böyle, kardeşler, bizler köle kadının değil, özgür kadının çocuklarıyız"²⁸.

Köle-efendi ilişkileri

⁵ Ey köleler, dünyadaki efendilerinizin sözünü Mesih'in sözünü dinler gibi, saygı ve korkuyla, saf yürekle dinleyin. ⁶ Bunu, sırf insanları hoşnut etmek isteyenler gibi, göze hoş görünmek için yapmayın. Mesih'in kulları olarak Tanrı'nın isteğini candan yerine getirin. ⁷ İnsanlara değil, Rab'be hizmet eder gibi gayretle hizmet edin. ⁸ Çünkü ister köle ister özgür olsun, herkesin, yaptığı her iyiliğin karşılığını Rab'den alacağını biliyorsunuz.

⁹ Ey efendiler, siz de kölelerinize aynı şekilde davranın. Artık onları tehdit etmeyin. Onların ve sizin Efendinizin göklerde olduğunu ve insanlar arasında ayırım yapmadığını biliyorsunuz"²⁹.

Mesih'te Yeni Yaşam

⁹ Birbirinize yalan söylemeyin. Çünkü eski yaradılışı kötü alışkanlıklarıyla birlikte üzerinizden çıkarıp attınız, ¹⁰ eksiksiz bilgiye erişmek üzere Yaradıcısının benzeyişinde tazelenen yeni yaradılışı giyindiniz. ¹¹ Bu yenilikte Grek ve Yahudi, sünnetli ve sünnetsiz, barbar, İskit, köle ve özgür ayrımı yoktur. Mesih her şeydir ve her şeydedir.

²⁸ İncil, Gal., 4:21-31.

²⁹ İncil, Ef., 6:5-9.

¹²Öyleyse, Tanrı'nın kutsal ve sevgili seçilmişleri olarak yürekte sevecenliği, iyiliği, alçakgönüllülüğü, sabır ve yumuşaklığı giyinin"³⁰.

Yeni Yaşamda Aile, Toplum İlişkileri

²²Ey köleler, dünyadaki efendilerinizin her sözünü dinleyin. Bunu, sırf insanları hoşnut etmek isteyenler gibi göze hoş görünen hizmetle değil, saf yürekle, Rab korkusuyla yapın. ²³⁻²⁴Rab'den miras ödülünü alacağınızı bilerek, her ne yaparsanız, insanlar için değil, Rab için yapar gibi candan yapın. Rab Mesih'e kulluk ediyorsunuz. ²⁵Haksızlık eden, ettiği haksızlığın karşılığını alacak, hiçbir ayırım yapılmayacaktır³¹.

Ey efendiler, gökte sizin de bir Efendiniz olduğunu bilerek kölelerinize adalet ve eşitlikle davranın"³².

Yanlış Öğretilere Karşı Uyarı

⁸Yasa'yı özüne uygun biçimde kullanan biri için, Yasa'nın iyi olduğunu biliyoruz. ⁹⁻¹⁰Çünkü şunu biliyoruz ki Yasa, doğru olanlar için değil, yasa tanımayanlar ve asiler, tanrısızlar ve günahkârlar, kutsallıktan yoksunlarla kutsala karşı saygısız olanlar, anne ya da babasını öldürenler, katiller, fuhuş yapanlar, oğlancılar, köle tüccarları, yalancılar, yalan yere ant içenler ve sağlam öğretiye karşıt olan başka ne varsa, onlar için konmuştur"³³.

Uygun Olanı Öğret

⁹Köleleri, her konuda efendilerine bağımlı olmaya özendir. Efendilerini hoşnut etsinler. Ters yanıt vermeden, ¹⁰hırsızlık yapmadan, tümüyle güvenilir olduklarını gösterebilirler. Böylece Kurtarıcımız Tanrı'yla ilgili öğretiyi her yönden çekici kılsınlar.

¹¹Çünkü Tanrı'nın bütün insanlara kurtuluş sağlayan lütfü ortaya çıkmıştır"³⁴.

İncil'deki kölelik hakkında değerlendirmelere bakacak olursak; pek çok yerde köle-efendi kelimeleri geçmektedir. Ancak bu yerlerden çoğunda benzetmelerle anlatım gerçekleştiği için, köle-efendi kavramlarını gerçek

³⁰ İncil, Kol. 3:9-12.

³¹ İncil, Kol., 3:22-25.

³² İncil, Kol., 4.

³³ İncil, 1Ti., 1:8-10.

³⁴ İncil, Tit., 2:9-10.

14 C. KUŞ, Tevrat, İncil ve Kur'ân-ı Kerim'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler

anlamlarından ziyade *yaratıcı-kul, yönetici-halk, önderlik yapan-öndere tabi olan* şeklinde değerlendirmek mümkündür³⁵.

İşgücü anlamındaki kölelik konusunun tespitinden yola çıkarak denilebilir ki; İncil'de insanların birbirlerinden üstün olmadığından bahseder. Misaller verilerek, bir bedenin her bir organının belli başlı görevlerinin olduğu ve bu organlardan birinin diğerinden üstün olmadığı belirtilir. Tüm organların birbirlerine ihtiyaç halinde yaşadığı gerçeği vardır. Böylece mal, mülk gibi maddi zenginlik sahiplerinin çalışanları olmazsa, eldeki zenginlikler bir gelecek ifade etmeyecektir. Yani hizmet ehli ile hizmetin sahibi birbirini tamamlar durumdadır. Diğer bir ifade ile efendi, hizmetin sahibi, köle ise hizmeti verendir³⁶.

Ayrıca İncil'de Efendi ile köle arasında herhangi bir ayrımın söz konusu olmadığı belirtilir. Kölenin efendisine karşı sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini; efendinin de kötü davranışlarda bulunmaması ve adaletli olmasını belirtilir³⁷.

İncil, köle tüccarlarından “yasa tanımayanlar” olarak bahseder ki bu da bizi insanın özgürlüğünün satılacak bir şey olmadığı anlamına ulaştırır. Ancak İncil, köleliği tamamen yasaklamamıştır. Belki de burada “insanın kendi rızası ile bir başkasının işi, koruması ve bakımı altına girmesi” konusu ile “zorla insan pazarlama”nın ayrımından bahsedilir. Ki o zaman, kölenin gerçek adı, pazarlanan ve rızasız kullanılan şahıs olarak tanımlanması yerine; rızalı bir şekilde hizmet veren ve bu hizmetin karşılığını yaşam idamesi olarak alan, şeklinde değerlendirilebilir. Böylece İncil'de de köleliğin gerçek manasının belli kurallar çerçevesinde karşılığını alan hizmet ehli olduğunun; ancak tarihi süreçte insanların kendi çıkarlarına göre hareket ederek ve manayı kötüye kullanarak, köleliğin rızasız insan ticareti formuna dönüştürüldüğü çıkarımına varabiliriz³⁸.

KUR'ÂN-I KERİM'DE KÖLELİK

“İman etmedikçe putperest kadınlarla evlenmeyin. Beğenseniz bile, putperest bir kadından, imanlı bir câriye kesinlikle daha iyidir. İman etmedikçe putperest erkekleri de (kızlarınızla) evlendirmeyin. Beğenseniz

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İncil, Mat., 10:16-25.; Mat., 18:21-35; Mat., 22:1-14; Yu., 13:12-17; Yu., 15:18-20; 1Ko., 7:17-24; Gal., 4:21-31. Ayrıca benzetmelerle ilgili bilgiyi destekler nitelikteki olan *Hardal Tanesi* ve *Maya Benzetmesini* örnek olarak verebiliriz; Bkz. İncil, Mat., 13:31-34.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İncil, 1 Ko., 12:12-26; Gal., 3:23-29; Kol., 3:9-12.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İncil, Ef., 6:5-9; Kol., 3:22-25; Kol., 4, Tit., 2:9-10.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İncil, 1 Ti., 1:8-10.

bile, putperest bir kişiden inanmış bir köle kesinlikle daha iyidir. Onlar (müşrikler) cehenneme çağırır. Allah ise, izni (ve yardımı) ile cennete ve mağfirete çağırır. Allah, düşünüp anlasınlar diye âyetlerini insanlara açıklar.”³⁹.

“(Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı. Allah'ın size emri budur. Bunlardan başkasını, namuslu olmak ve zina etmemek üzere mallarınızla (mehirlerini vererek) istemeniz size helâl kılındı. Onlardan faydalanmanıza karşılık kararlaştırılmış olan mehirlerini verin. Mehir kesiminden sonra (bir miktar indirim için) karşılıklı anlaşmanızda size günah yoktur. Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.”⁴⁰.

“İçinizden, imanlı hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse, ellerinizin altında bulunan imanlı genç kızlarınız (sayılan) cariyelerinizden alsın. Allah sizin imanınızı daha iyi bilmektedir. Hep aynı köktensiniz (insanlık bakımından aranızda fark yoktur). Öyle ise iffetli yaşamaları, zina etmemeleri ve gizli dost da tutmamaları şartı ve sahiplerinin izni ile onları (cariyeleri) nikâhlayıp alın, mehirlerini de normal miktarda verin. Evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa onlara, hür kadınların cezasının yarısı (uygulanır). Bu (cariye ile evlenme izni), içinizden günaha düşmekten korkanlar içindir. Sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”⁴¹.

“Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaş'a, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlar (köle, cariye, hizmetçi ve benzerlerine) iyi davranın; Allah kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseyi sevmez.”⁴².

“Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek, yahut onları giydirmek, yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamıyan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinizi koruyun (onlara riayet edin). Allah size âyetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz!”⁴³.

³⁹ Kur'ân, 2/221.

⁴⁰ Kur'ân, 4/24.

⁴¹ Kur'ân, 4/25.

⁴² Kur'ân, 4/36.

⁴³ Kur'ân, 5/89.

“Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁴⁴.

“Allah kiminize kiminizden daha bol rızık verdi. Bol rızık verilenler, rızıklarını ellerinin altındakilere verip de bu hususta kendilerini onlara eşit kılmazlar. Durum böyle iken Allah'ın nimetini inkâr mı ediyorlar?”⁴⁵.

“Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir.”⁴⁶.

“Ancak eşleri ve ellerinin sahip olduğu (câriyeleri) hariç. (Bunlarla ilişkilerden dolayı) kınanmış değillerdir.”⁴⁷.

“Evlenme imkânını bulamayanlar ise; Allah, lütfu ile kendilerini varlıklı kılınca kadar iffetlerini korusunlar. Ellerinizi altında bulunanlardan (köleler ve câriyelerden) mükâtebe yapmak isteyenlerle, eğer kendilerinde bir hayır (kabiliyet ve güvenilirlik). görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın. Allah'ın size vermiş olduğu malından siz de onlara verin. Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde edeceksiniz diye, namuslu kalmak isteyen câriyelerinizi fuhşa zorlamayın. Kim onları zor altında bırakırsa, bilinmelidir ki zorlanmalarından sonra Allah (onlar için) çok bağışlayıcı ve merhametlidir.”⁴⁸.

“Ey Peygamber! Mehirleri verdiğin hanımlarını, Allah'ın sana ganimet olarak verdiği ve elinin altında bulunan cariyeleri, amcanın, halanın, dayının ve teyzenin seninle beraber göç eden kızlarını sana helâl kıldık. Bir de Peygamber kendisiyle evlenmek istediği takdirde, kendisini peygambere hibe eden mümin kadını, diğer müminlere değil, sırf sana mahsus olmak üzere (helâl kıldık). Kuşkusuz biz, hanımları ve ellerinin altında bulunan cariyeleri hakkında müminlere neyi farz kıldığımızı biliriz. (Bu hususta ne yapmaları lâzım geldiğini onlara açıkladık) ki, sana bir zorluk olmasın. Allah bağışlayandır, merhamet edendir.”⁴⁹.

“(Savaşta) inkâr edenlerle karşılaştığınız zaman boyunlarını vurun. Nihayet onlara iyice vurup sindirince bağı sıkıca bağlayın (esir alın). Savaş

⁴⁴ Kur'an, 9/60.

⁴⁵ Kur'an, 16/71.

⁴⁶ Kur'an, 23/1.

⁴⁷ Kur'an, 23/6.

⁴⁸ Kur'an, 24/33.

⁴⁹ Kur'an, 33/50.

sona erince de artık ya karşılıksız veya fide karşılığı salıverin. Durum şu ki, Allah dileseydi, onlardan intikam alırdı. Fakat sizi birbirinizle denemek ister. Allah yolunda öldürülenlere gelince, Allah onların yaptıklarını boşa çıkarmaz.”⁵⁰.

“Kadınlardan zihâr ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin karılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah, yaptıklarınızdan haberi olandır.”⁵¹.

“Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise pinti kesilir. Ancak şunlar öyle değildir: Namaz kılanlar, Ki, onlar namazlarında devamlıdırlar (ihmal göstermezler;). Mallarında, belli bir hak vardır, Sâile ve mahrûma(vermek için). Ceza (ve hesap) gününün doğruluğuna inananlar; Rab'lerinin azabından korkanlar, Ki Rab'lerinin azabı(na karşı) emin olunamaz; Irzlarını koruyanlar Ancak eşlerine ve cariyelerine karşı müstesna; çünkü onlar kınanmaz; Bundan öteye (geçmek) isteyenler ise, onlar taşkınların ta kendileridir.”⁵².

“Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁵³

“Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek, yahut onları giydirmek, yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamıyan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinizi koruyun (onlara riayet edin). Allah size âyetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz!”⁵⁴.

“Evlenme imkânını bulamayanlar ise; Allah, lütfu ile kendilerini varlıklı kılincaya kadar iffetlerini korusunlar. Ellerinizi altında bulunanlardan (köleler ve câriyelerden) mükâtebe yapmak isteyenlerle, eğer kendilerinde bir hayır (kabiliyet ve güvenilirlik) görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın.

⁵⁰ Kur’ân, 47/4.

⁵¹ Kurân, 58/3.

⁵² Kur’ân, 70/19,20,21,22,23,24,25,26,27,28,29,30,31.

⁵³ Kur’ân, 9/60.

⁵⁴ Kur’ân, 5/89.

Allah'ın size vermiş olduğu malından siz de onlara verin. Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde edeceksiniz diye, namuslu kalmak isteyen câriyelerinizi fuhşa zorlamayın. Kim onları zor altında bırakırsa, bilinmelidir ki zorlanmalarından sonra Allah (onlar için) çok bağışlayıcı ve merhametlidir."⁵⁵.

Kur'an-ı Kerim'in 'kölelik' konusuna yaklaşımını doğru kavrayabilmek için öncelikle Yüce Rabbimizin insana yüklediği anlamı kavramalıyız: İnsan ferdi boyutta fenomenler dünyasındaki insandır ve varoluş amacı, özünde olan 'Üstün İnsan'ı oluşturmaktır. Ona düşen içindeki gizil güçleri, Yaratıcı'nın yaratmasıyla birlikte eyleme dönüştürmektir. Kur'an-ı Kerim bu hususa dikkatlerimizi söyle çekmektedir: "*Ben, cinleri ve insanları, ancak (üfllediğim ruhum vasıtasıyla) içlerine yerleştirdiğim) Tanrısal Modelimi oluşturmaları için yaratmış bulunuyorum.*"⁵⁶. Böylece dişi-erkek, genç-yaşlı, hür-köle, ayırımına bakılmaksızın, Kur'an-ı Kerim'e göre yaratıcının herkese kendi ruhundan üfllediği bilgisi ile köle-efendi eşitsizliğini çürütmek mümkündür. Yani insanların doğuştan yek ruhtan beslenmeleri ve o ruhun üflemesi sonucu hayat bulmaları, işin temelinde eşitliğin olduğunu göstermektedir. İnsanoğlunda sonradan çıkan kölelik kavramı ve köle-efendi kavramındaki eşitsizlik, yaradılıştan olmasa gerek.

Köle-Efendi ilişkisini düzenlemeyi hedefleyen İslâmiyet, daha önceki hukuk sistemlerinde bulunan kölelik müessesini iki açıdan medenî bir kalıba sokmuştur:

a) Köleliğin sebeplerini hafifletmiştir. Mesela, daha önce ve özellikle Roma ve benzeri hukuk sistemlerinden dokuz ona çıkan kölelik sebeplerini ikiye indirmiştir. Ayrıca insanlığın fitratına ters olan bu müesseseyi ortadan kaldırmak için çeşitli tedbirler almıştır. Köle âzâd etmenin manen teşvik edilmesi; kölelere imkân tanınarak bedelini ödemek şartıyla âzâd olabilme imkânının verilmesi (mükâtebe); kölelerin bu durumdan kurtarılması İçin onlara zekât verilmesinin tavsiye edilmesi ve zihâr, yemin bozma ve benzeri bazı suçlardan dolayı dinî bir müeyyide olarak konulan keffâretlerin birinci alternatifi olarak köle âzâd etmeyi şart koşması bunlara misâl olarak verilebilir.

b) Köleliğin medeni hale sokulmaya çalışılmasının İkinci yolu da mevcut kölelere meşru dairede iyi muâmele edilmesini ısrarla tavsiye

⁵⁵ Kur'an, 24/33.

⁵⁶ Rüveyda, Sağlam İnce, *Kur'an-ı Kerim'de Kölelik Konusu (Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ansttitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Ankara, 2010, s. 305.

etmesidir. Bugün bile bir kısım Müslümanlar sırf Müslüman oldukları için medeniyim diyen insanlar tarafından öldürülürken ve onlara temel hak ve hürriyetleri dahi çok görülürken; İslâmiyet, köleleri, bulundukları ailenin fertleri gibi kabul etmiş ve korumuştur. Hatta Osmanlı arşivlerinde bulunan mahkeme kararlarında Hristiyan kölelerin yemin ederken dinî inançlarına uygun tarzda yemin etmesi ve mesela "İncil'i Hz. İsa'ya indiren Allah'a yemin ederim ki..." demesi, bu zikrettiklerimize en müşahhas delilidir⁵⁷.

Bu itibarla İslâmiyet köleliği, toplumsal hayat sistemi üzerinde hiçbir kötü etki bırakmaksızın, zamanla kendi kendini yok etmeğe yeterli, hayat gidişiminde hiçbir kimseye herhangi bir değişimi hissettirmeyecek bir formülle kabul etmiş ve bu gayeye ulaşmak için de etki bakımından en iyiye, sonuç bakımından da en doğruya götürecektir kuvvetli vesileleri uygulamıştır. Bu vesileler, bir yandan, köleliğin gelişimini, beslemeyi ve varlığını sağlayan kaynakların daraltılmasını, diğer yandan da azatlamaya ve özgürlüğe götüren kapıların genişlemesini sağlamıştır⁵⁸.

İslamiyet'in gelmesiyle köleliğin birden ortadan kaldırılmaması kölelerin ve köle sahiplerinin ekonomik ve sosyal hayatta birden zorluk yaşamaması adına yararlı olacaktı. Böylece manen köle âzâd etmenin teşviki ile köleliğin insani değer boyutunda toplumu hazırlama aşamasına girmiştir, denilebilir.

İslâm adaletsizliğe karşı oldukça duyarlı bir toplum içerisinde doğmuştu. Doğuş döneminde her zümreden insan Müslüman olmakla birlikte özellikle "ezilmişlerin" desteği büyük olmuştu. İlk Müslümanların çoğu köle, küçük esnaf ve sanatkârlardan müteşekkildi. Bunun sebebi İslâm'ın "adalet" kavramı ve uygulamasına verdiği önem idi. Bu kavram, insanın ferdî hayatında dengeli olmasından başlayarak yönetim işlevini görenlerin zulümden kaçınmalarına kadar uzanan bir kavramdı⁵⁹.

Öte yandan "köle azâdı" kavramı, Köleliğin kademeli olarak silinmesindeki ilk basamak olarak görülebilir. İslamiyet, köle azâdı konusunda insani değerleri arttırır bir nitelikte hükümler içermektedir. Bunun önemli bir örneği Kur'an buyruklarında yer almaktadır: "*Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun*

⁵⁷ Ahmet Akgündüz; Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999, s. 314-315.

⁵⁸ Ali Abdu'l-Wahid Wafi, "İslâmiyete Göre Kölelik", Çev. Kemal Işık, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.IX-X, Yıl:1961, TTK Basımevi, Ankara, 1962, s. 207.

⁵⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Toplu Makaleler-I İktisat Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1995, s.446.

da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek, yahut onları giydirmek, yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinizi koruyun (onlara riayet edin). Allah size âyetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz!”⁶⁰.

Yine örnek olarak verilecek olan iki ayette, hürlerin yaptıkları hataların kefareti olarak köle azâd etmelerinin münasip olmasından bahseder ki, bu da kölelerin özgür statüsüne atılan bir başka adım olarak İslâm literatüründe yer almaktadır: “Kadınlardan zihâr ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin karılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah, yaptıklarınızdan haberi olandır.”⁶¹. Başka bir ayette; “Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin, mümin bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğer ki ölünün ailesi o diyeti bağışlamış ola. (Bu takdirde diyet vermez). Eğer öldürülen mümin olduğu halde, size düşman olan bir toplumdaki ise mümin bir köle azat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdaki ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mümin köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peşpeşe oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁶².

“Kadınlardan zihâr ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin karılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah, yaptıklarınızdan haberi olandır.”⁶³. “Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin, mümin bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğer ki ölünün ailesi o diyeti bağışlamış ola. (Bu takdirde diyet vermez). Eğer öldürülen mümin olduğu halde, size düşman olan bir toplumdaki ise mümin bir köle azat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdaki ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mümin köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peşpeşe oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁶⁴

⁶⁰ Kur'an, 5/89.

⁶¹ Kur'an, 58/3.

⁶² Kur'an, 4/92.

⁶³ Kur'an, 58/3.

⁶⁴ Kur'an, 4/92.

Görüldüğü üzere köle âzâdı hususu İslâm dininin manevi boyutu açısından hürleri teşvik edici niteliktedir. Oysa eldeki bilgilere göre İslamiyet'ten önce âzâdlama kapılarının darlığını ortaya koymaktadır. Buna ancak bir yol olup, bu da kölesini âzâd etme hususunda efendisinin göstereceği isteğe bağlıydı. Bu istek gösterilmediği müddetçe, köle ve ailesi sonsuzluğa kadar kölelik zinciri ile bağlı olarak kalmağa mahkûmdu. Diğer taraftan dinlerin çoğu efendinin kölesini azat etmesini mahzurlu görüyor ve ancak özel hallerde, güç şartlarla ve bir takım karışık dinî ve adlî formalitelerin tamamlanmasından sonra, bu yetkiyi kendisine veriyordu. Bütün bunlardan fazla olarak, kölesini azat ettiği için devlete büyük bir para cezası vermek zorunda bırakılıyordu. Çünkü bu dinlere göre, azatlama ile devletin haklarından birisi kaybedilmiş oluyordu. Neticede, İslâmiyet, azatlama kapılarının böylesine dar ve şartlarının da böylesine ağır olduğu bir anda geldi. Bütün bu ağır kayıtları kaldırarak, kölelere özgürlük kapılarını ardına kadar açtı. Onların âzâdlanmaları hususunda binlerce fırsatlar meydana getirdi. Kısa bir süre içinde, kölelik sistemini tamamıyla ortadan kaldırmağa yeterli bazı azatlama sebeplerini araştırdı⁶⁵.

İslâmiyet âzâdlama konusunda daha da ince noktalara değinmiştir. Efendinin, kölesinin azadlanmasına açık olarak delâlet eden her sözünü, azadlama sebeplerinden biri olarak kabul etmiştir. Yine efendisinin, sözünü ciddi veya şaka mahiyetinde söylemiş olması, buna zorlanmış veyahut sırf kendi ihtiyariyle söylemiş olması, normal durumda veya içki ve buna benzer yasaklanmış olan diğer bazı maddeleri kullanmak suretiyle düşünce kabiliyetinden yoksun olması hallerinde, sarfetmiş bulunduğu sözler de aynı hükme tabi kılınmıştır. Ayrıca "Tedbir" denilen bir durum söz konusudur ki, bu husus da köle yararınadır. Tedbir, efendisinin ölümünden sonra, kölesinin azat edilmesini vasiyet etmiş olmasına delâlet eden bir sözü söylemiş bulunmasıdır. Efendileri hayattayken, "mudebber" denilen bu tür kölelerin satılması, rehin verilmesi ve hediye edilmesine dair tüm aktarımlarda bulunulması yasaklanmıştır. "Mudebber" köle cariye ise "Tedbirinden" sonra, bunun doğuracağı çocuklar da aynı hükme tabi kılınmıştır. Varisleri bunu, ister ikrar etsinler, ister etmesinler, efendisinin ölümünden sonra, cariye ile birlikte çocukları da azatlanmış olurlar. Burada belirtilmelidir ki, Cariyenin Efendisinden nesebi maruf bir çocuk dünyaya getirmişse, çocuk doğduğu andan itibaren, anne ise, efendisinin ölümünden itibaren, özgürlüklerine kavuşmuş olurlar. Bundan sonra "Ummu'l-Veled", (Fakihlerin, bu neviden her köle kadına vermiş oldukları şer'i isim budur) efendisinden başka birisinden bir çocuk dünyaya getirecek olursa, bu

⁶⁵ Ali Abdu'l-Wahid Wafî, "İslâmiyete Göre Kölelik", s.210.

çocukta aynı hükme tabi olup, efendinin ölümünden sonra annesi ile beraber azatlanmış olurlar⁶⁶.

Köle azatlamada uygulanan bir başka usul ise, Mükâtebe'dir. Mükâtebe, kölenin efendisine belirli bir mal ya da para vermesi karşılığında, efendisi tarafından azad edileceğine dair, köle ile efendi aralarındaki anlaşmadır⁶⁷.

Mükâtebeye tâbi olan kişi ancak ödemeleri tamamlandığında özgür olabilir. Tabii ki, ödemelerin tamamlanmasına yakın, bir indirimde anlaşılırdı. Mükâtebe ile hem efendi tarafını hem de köleyi bağlayan bir sözleşmeydi. Taraflardan herhangi biri anlaşmayı karşı tarafın aleyhine kullanamazdı. Fakat efendi özgür bırakmayı hayır işi olarak görür ve kölesinin çalışma süresini kısaltabilir ya da çalışma şartlarından vazgeçerek kölenin lehine kararlar verebilirdi. Bunun karşılığında efendilerinin de kölelerden sağladığı yararlar vardı. Kölelerin çalışma sürelerinin kısaltılması efendilerinin işini kolaylaştırıyordu; çünkü yaşam boyu köleler kaçma eğilimli ya da tembel olduklarından iş kalitesini ya da üretim sayısını azaltıyorlardı. Ama mükâtebe usulü ile efendiler kısa zamanda hem kaliteli üretim elde ediyorlar hem de köleler özgürlüklerini alma adına az zamanda çok iş yapıyorlardı⁶⁸.

Görüldüğü gibi, İslâmiyet kölelerin özgürleşmesi için titiz davranmış ve onlara, kendi boyunlarını kölelik zincirinden kurtarmak için anlaşmış oldukları malı toplayabilme hususunda, hür insanlar gibi davranmak, akidler yapmak, ticaretle meşgul olmak, almak ve satmak, yeterliklerini vermiştir. Bütün Müslümanları, onlara yardıma davet etmiş ve sadakalarını onlara vermeğe teşvik etmiştir⁶⁹.

Mükâtebe hususu Kur'an'da şöyle yer almaktadır: “*Evlenme imkânını bulamayanlar ise; Allah, lütfu ile kendilerini varlıklı kıluncaya kadar iffetlerini korusunlar. Ellerinizi altında bulunanlardan (köleler ve câriyelerden) mükâtebe yapmak isteyenlerle, eğer kendilerinde bir hayır (kabiliyet ve güvenilirlik) görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın. Allah'ın size vermiş olduğu malından siz de onlara verin. Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde edeceksiniz diye, namuslu kalmak isteyen câriyelerinizi fuhşa zorlamayın. Kim onları zor altında bırakırsa, bilinmelidir ki*

⁶⁶ Ali Abdu'l-Wahid Wafi, “İslâmiyete Göre Kölelik”, s.210-211.

⁶⁷ Ali Abdu'l-Wahid Wafi, “İslâmiyete Göre Kölelik”, s.211.

⁶⁸ Halil İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği”, *Doğu-Batı Makaleler II*, Doğu Batı, Ankara, 2008, s.129.

⁶⁹ Ali Abdu'l-Wahid Wafi, “İslâmiyete Göre Kölelik”, s.211.

zorlanmalarından sonra Allah (onlar için) çok bağışlayıcı ve merhametlidir.”⁷⁰.

Bu ayetle mukâtebe'nin hukuki boyutu desteklenmiştir. Böylece köle, kendisine verilmiş olan, iradesini kullanabilme yeteneğini hayata geçirme şansı yakalamıştır. Verilen ayet örneğini destek alarak ve Mukâtebe'nin belirli bir bedel karşılığında kölenin azâdedilmesi için efendisi ile arasında yaptığı anlaşma demek olduğunu hatırlayarak; denilebilir ki, bu usul kölenin değerinin ve azâdlanmasının çok kısıtlı olduğu İslâmiyet öncesi dönemden, kölenin muhatap alındığı ve onu dikkate alıp onunla anlaşma yapıldığı bir döneme geçilmiştir. Ayrıca elimizdeki “köle'nin mukâtebe isteğini yerine getirmek dinen vacibtir”⁷¹ bilgisi ise Kur'an'ın adalet sistemini apaçık belli etmektedir.

Tüm bu bilgilerin doğrultusunda Kur'an'ın köleliği keskin bir biçimde yasaklamadığını, anacak köle ve hizmet ehlinin mukatebe usulü ile muhatap alınarak, onlara toplumda bir statü kazandırdığı yorumuna varabiliriz. Köleliğin Kur'an'da olması ve yasaklanmaması demek adaletsizlik anlamına da gelmemelidir. Şöyle ki, Kur'an'daki köle kavramı, iş devamlılığını ve maddi yaşantıyı sağlayan toplum organlarından biridir. Ki biz bu eşitliği mukatebe usulünün getirilmesinde görebiliriz. Ortada bulunan ve yaşanan efendi-köle eşitsizliği ise Kur'an'ın kendisinden değil; ekonomik yapıda çıkar elde etmek isteyen efendilerden kaynaklıdır.

Ayrıca ekonomiyi işleyen asıl iş gücü kölelerin elindeydi. Bunun için Kur'an'ın köleliği birden yasaklaması tüm sistemi altüst edebilirdi. Bunun yerine hizmet ehlini esirlikten çıkarıp muhatap alınacak bir duruma getirmiştir ki bu durumda insanların yaşam idamesi ve ekonomisi sekteye uğratmayacaktı.

Burada aklımıza gelen iki husus bulunmaktadır. Biri, Kur'an'ın köle kavramı; diğeri toplumun köle anlayışı. Toplumun köle anlayışı maksadını aşmış, olay tamamen mal-mülk elde edinmeye varmıştır. Kur'an'da ise ‘toplumun köle anlayışındaki eşitliksiz ve hakları olmayan kölelik şekli’ öngörülmez ve kabul edilmez. Bunun yerine Mukatebe yapılan kölelik kavramını bize sunar, ki bu da bizi emek gücü, işçi ve hizmet ehli anlamlarına götürmektedir. Kur'an köleyi, toplumun esirlik ve mal statüsünden çıkarıp, muhatap alınacak olan işçi, hakları olan hizmet ehli statüsüne yerleştirmiştir. İslamiyet doğduğunda yoğun olarak köle ve ezilmişlerin rağbet etmesi, bu durumu destekler niteliktedir.

⁷⁰ Kur'an, 24/33.

⁷¹ Ali Abdu'l-Wahid Wafı, “İslâmiyete Göre Kölelik”, s.211.

Köleliğin Kaldırılması

Köleliğin kaldırılmasındaki nedenlerin başında Sanayi İnkılâbı gelmektedir. Makineleşmenin üretimde devreye girmesi, insan gücüne ihtiyacı azaltmış ve zaman içerisinde köleliğe ihtiyaç duyulmaz hale gelmiştir, diyebiliriz. Yani İnsanoğlu kutsal kitaplarda önerilen yaşam biçimine uygun olsun diye köleliği kaldırmış değildir.

Köleliğin XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren kaldırılma aşamasına girdiği görülmektedir. Bunda insan hakları alanında meydana gelen olumlu gelişmelerin, uluslararası hukuk alanında sürekli barış fikrinin yerleşmesinin rolü olduğu kadar sanayi devriminden sonra kölelerin tarım işletmelerinde, sanayi işçiliğinde ve toplumun diğer hizmet alanlarında pahalıya mal olan bir iş gücü haline gelmesinin de rolü olsa gerektir. Kölelik Fransa'da 1789 devriminden sonra, İngiltere'de 1807 yılında yasaklanmış, fakat Avrupa'da bütünüyle tasfiyesi XIX. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise kölelik, ancak köleliğe karşı olan Kuzey devletlerinin galip geldiği iç savaş (1861-1864) sonrasında yasaklanmıştır. 1950'de imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve tamamlayıcı protokollerinde garanti edilen haklar arasında köle halinde bulundurulmama hakkı da vardır. Osmanlı Devleti'nde köleliğin yasaklanması yolundaki ilk teşebbüs 1847'de İstanbul köle pazarının kapatılmasıyla başlar. Pazarın kapatılması köle alım satımını bütünüyle önlemediyse de buna bir darbe vurduğu inkâr edilemez. Bunu 1857'de Hicaz bölgesi hariç zenci köle ticaretinin yasaklanması izledi. Osmanlı Devleti 1890'da zenci esirlerin ticaretini yasaklayan Brüksel Sözleşmesi'ni imzaladı. Daha çok Kafkasya bölgesinden yapılmakta olan beyaz köle ticaretinin yasaklanması ise II. Meşrutiyetten sonra gerçekleşti (1909). İran'da kölelik 1906 anayasasıyla yasaklandı. Diğer İslam ülkelerinde köleliğin bütünüyle ortadan kaldırılışı XX. Yüzyılın ortalarına kadar tamamlandı⁷².

Sonuç

Öncelikle çok yönlü araştırmaya ve yorumlamaya açık olan kölelik konusu, sosyolojik, ekonomik, dini, hukuki, psikolojik ve tarihi alanlarda yer alabilen bir konudur ve bu konuların birbirinden bağımsız olmadığı görülmektedir. İlahi kitaplarda geçen kölelik konusu sadece dini anlam taşımayıp, pek çok alanda da kendini göstermektedir. Olayın sosyal, hukuki, ekonomik yönlerinin de mevcut olduğu yorumuna varabiliriz. Dolayısıyla

⁷² M. Akif Aydın; Muhammed Hamidullah, "Köle", s.245.

konu çok detaylı olduğu için, araştırmamız ve yorumlarımız bir ön çalışma mukabilindedir.

Evrensel olan İncil ve Kur'an-ı Kerim'den farklı olarak Tevrat, İsrailoğulları'na indirildiği için, köleliğin nedenlerinin farklı olduğunu görmekteyiz. Zira Tevrat'a göre köle diğer kavimlerden elde edilebilirdi. Ancak efendinin kölesine davranışı konusunda belli başlı kuralların olduğunu ve kötü muameleden uzak durulması gerektiği anlamını çıkarabiliriz. Bu durumda, Tevrat'ta köle azadının sinyallerini alabiliriz. Mesela: *"Ve eğer bir adam kölesinin gözüne yahut cariyesinin gözüne vurur ve onu sakat ederse, gözü yerine onu hür olarak salıverecektir. Ve eğer kölesinin yahut cariyesinin dişini düşürürse, dişi yerine onu hür olarak salıverecektir"*⁷³. *"Eğer öküz bir köleyi yahut bir cariye süserse, onların efendisine otuz şekel gümüş verilecek ve öküz taşlanacaktır"*⁷⁴. Görüldüğü gibi burada kölenin azatlama yolunun efendisinin ona zarar vermesi sonucu olabilmektedir. Tabi bu tam bir azatlama şekli olmamakla birlikte, köleye kötü davranışın önüne geçilmesi için, bir yöntemdir, diyebiliriz. Zira kölenin hür olarak salıverilmesi efendinin işlerinin aksamaması anlamına gelecekti.

Özetle, yaşam idamesine yapılan hizmetçi görevindeki kölenin, hizmette devamlılığı için kötü muamele görmemesi gerekmektedir. Burada yani Tevrat'ta kölenin tasarrufu yapılan eşya statüsünden ziyade, kendisine bazı haklar verilen şahıs şeklinde yorumlanabilir.

Öte yandan, *Eğer efendisi ona bir kadın verir ve o kendisine oğullar yahut kızlar doğurursa, kadın ve çocuklar efendisinin olacak ve kendisi yalnız çıkacaktır. Fakat eğer köle açıkça: Efendimi ve karımı ve çocuklarımı seviyorum, hür çıkmayacağım, derse, efendisi onu Allah'a yaklaştıracak; ve onu kapıya yahut kapının süvesine yaklaştıracak, ve onun kulağını biz ile delecek, ve kendisine ebediyen hizmet edecektir"*⁷⁵. Tevrat'ta bazı yerlerde köleye kötü muamelenin reddi konusu geçerken, kulağın biz ile delinip işaretlenmesi konusu ise kötü muameleye girmiyor mu acaba? Buradaki olay, kölenin süreli ve süresiz halini göstermek için olabilir. Süreli köle, süresi dolunca gitme hakkına sahipken; süresiz köle efendisinin himayesinde olup ebediyen efendiye ait olma niteliğini taşır ve bunun nişanesi ise bizlenmesi olabilir.

İncil'de ise efendi-köle kavramlarını iki gruba ayırmam mümkündür. Biri yukarıda örneklediğimiz babların sonunda yaptığımız açıklamalardaki

⁷³ Tevrat, Çıkış, 21/26,27.

⁷⁴ Tevrat, Çıkış, 21/32.

⁷⁵ Tevrat, Çıkış, 21/1,2,3,4,5,6.

gibi “benzetmeler”dir. Burada köle-efendi kavramları gerçek anlamlarından ziyade *yaratıcı-kul, yönetici-halk, önderlik yapan-öndere tabi olan* şeklinde değerlendirilebilir. Ancak asıl değerlendirmeye alacağımız nokta, iş gücü olan köle kavramında İncil’in çalışan ile iş sahibi arasında adaletin olması gerektiği hususu ağırlık kazanmaktadır. Yani Yaratıcının katında çalışan ve çalıştıran arasın üstünlük olmadığı ve adalet mekanizmasının ‘asıl kılındığı’ durumla karşı karşıyayız⁷⁶.

Köle-efendi arasındaki adalet mekanizmasının gerekliliği hususunu savunan İncil, bünyesinde hem köle kavramına yer verir hem de köle ticaretinin yasadışı olduğunu belirtir. Bu durum ilk bakışta tezat gibi görünse de gerçekte rızalı ve rızasız iş gücünün farkını ortaya koymaktadır. Köle tüccarının yasa tanımayanlardan sayılması, iş gücünün rızasız bir biçimde olmaması gereğini göz önüne koymaktadır. Böylece burada, açıkça köleliğin rızalı bir biçimde hizmete giren iş gücü olduğu yorumuna varabiliriz.

İslamiyet’in gelişinden sonra da kölelik tamamen kaldırılmamıştır. Çünkü kölelik, yaşam idamesi için vazgeçilmez maddi kazanç ve iş gücü idi. Bunun için Kur’an çözüm olarak, köleyi muhatap alınan şahıs şekline sokmuştur. Böylece hem üretim devam edecek hem de üretimi gerçekleştirenin yaşamı refaha ulaşmış olacaktır. Bu konu ile ilgili, Kur’an’da köleliğin bahsi geçen ayetlerde, dikkatimizi çeken iki husus daha bir yoğunluk kazanmaktadır. Bunlardan biri “mukatebe”, diğeri “âzâd”dır. Her iki husus da köleyi eşya gibi görülmekten çıkarıp, muhatap alınacak şahıs haline getirmiştir. Böylece insanoğlunun hayatının idamesi için vazgeçilmez işgücü ve hizmet unsuru olan kölelik yumuşatılarak, zaman içinde kendini tamamlayıp form değiştirmeye zemin hazırlamıştır.

Kutsal kitaplardaki kölelik konusu ile ilgili yerlerin tespiti ve yorumuna dayalı olan bu çalışma ile köle-efendi arasında belli bir düzene yönelik metotların olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Burada köleliğin insani değerlerini tartışmaktan ziyade kendi döneminde, köleliğin -çağının ruhuna uygun olarak- emek ve iş gücü taraflarının ön plana çıktığını görmekteyiz. Tüm bu kitaplarda kölelik tamamen yasaklanmamıştır. Ancak adaletli olunmasını emreden çeşitli hukuksal kurallarla, kölelik iş gücü statüsünde önem kazanmış ve işgücünün, yani üretimin devamlılığı için adalet mekanizmasının, ağırlık kazanılması öngörülmüştür. Böylece toplumun

⁷⁶ Bu açıklama için özellikle, İncil, 1 Ko., 12:12-26; Gal., 3:23-29; Kol.,3:9-12, bölümlerine bakılmalıdır.

zihniyetinde oluşturulmuş, efendi çıkarına bağlı olan, kölelik yapısı yumuşatılmaya çalışılmıştır.

İndirilen kitapların köleliği bir işgücü bir hizmet ehli olarak gördüğü ve bu konuda düzenlemeler gönderdiği ortadadır. Ancak insanoğlu gönderilen bu ilahi öğretileri hayata geçirip uygulama yerine, kendi hayatlarına göre, işlerine gelir bir şekilde yorumlamıştır. Zira bir insanın hizmeti için her seferinde maddi karşılığını vermektense; o insanı şahıslıktan çıkararak mal-mülk gibi tasarruf altına almak daha karlı görülmüştür. Böylece kölelik maksadını aşmış, kabulü mümkün olmayan adaletsiz bir yapı olarak hayatta yer almıştır.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

TEVRAT

İNCİL

KUR'ÂN-I KERÎM

Abduh, Muhammed, *Mukaddemetü't- Tefsîr, Tefsîru'l- Kur'ani'l-Azîm*, Mısır, 1366.

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l- Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul, 1992.

Abdülhakim Hasan, Muhammed Abdullah, *el-Hürriyâtü'l-Amme fi'l-Fıkr ve'n-Nizamissiyasi fi'l- İslam*, Doktora tezi, Ayn şems Üniversitesi, Hukuk fakültesi, Kahire, 1394 / 1974.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Eski Yunanda Siyaset Felsefesi*, Ankara, 1989.

Akça, Nermin. *Vahiy Sürecinde ABD Kökünün Semantik İncelenmesi*, Basılmamış Doktora tezi, Ankara, 2004.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2 Cilt, İstanbul, 1977.

Akdemir, Salih, *Tarih Boyunca ve Kur'an-ı Kerim'de Kadın*, "İslamda Kadın Hakları" İçinde, Rehber Yayınları, Ankara, 1993.

Akgündüz, Ahmet – Öztürk, Said; *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV), İstanbul, 1999

Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul, 1995.

Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, OSAV, 1997.

28 C. KUŞ, Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler

Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK, Ankara, 1988.

Akyüz, Vecdi, Nihat, Engin, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, Beyan Yayınları, İslam Araştırmaları, İstanbul, 2006.

Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine* (4. Baskı), Şule Yayınları, İstanbul, 1998.

Albayrak, Halis, *Tefsir Usulü*, Şule Yayınları, İstanbul, Mayıs 2009.

Aristo, (Çeviri: Mete Tuncay), *Politika*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

Arsel, İlhan, *Şeriat ve Kölelik*, Kaynak Yayınları, 1997.

Askalânî, İbni Hacer, *Buluğu'l-Meram Terceme ve Şerhi*, İstanbul, 1967. Atay, Hüseyin-Mustafa Atay-İbrahim Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lügat*, Hilal Matbaası, Ankara, 1981.

Ateş, Ali Osman, *Asr-ı Saadette Dinler ve Gelenekler*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994.

Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, Tarihsiz.

Aydın, M. Akif – Hamidullah, Muhammed, “Köle”, *İ.A.*, C. XXVI, İstanbul, 2002

el-Bagavî, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud el-Ferra eş-Şafii, Mealimu't-Tenzil: *Tefsiru'l-Bagavî, İhtisar ve Talik Abdullah b. Ahmed b. Ali ez-Zeyd, Darussalam*, Riyad.

Barkan, Ömer, Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Belâzurî, Ensâbu'l-Eşraf, *Darü'l-Fikr*, Beyrut, 1996.

Beydâvî, Kadı, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye*, Beyrut (Mecmûatün mine't-Tefâsir), Tarihsiz.

Buhari, *Ebû Abdi'llah Muhammed bin İsmâil, Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970.

Cevad, Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Bağdat üniversitesi yayınları, tarihsiz.

el-Cevziyye, İbn Kayyım, Ahkamu Ehli'zimme, (tahkik ve ta'lik Suphi Salih), *Darü'l-ilm li'l-melayin*, Beyrut, 1983.

Cin, Halil - Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, İstanbul, 2008. Çanga, Mahmut, *Kur'an-ı Kerim Lügatı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1989.

Çağatay, Neşet, *İslam Tarihi Başlangıçtan Abbasiler'e Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Yayınları, Ankara, 1993.

Dı Marzo, Salvatore, *Roma Hukuku*, (Çeviren Ziya Umur), İstanbul, 1959. Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yayınları, Ankara, 1990. Draz, Abdullah, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, Mim Yayınları, İstanbul, 1983. Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, (Çeviri Ali Özek), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1970.

Erken, Arif, *Büyük Arapça-Türkçe Lügat*, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2004. *Encyclopedia Britannica*, United States of America, 1969.

Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, Çeviri: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 2000.

Ezherî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tezhibu'l-Luga, Muessesetu'l-Mısriyyeti'l-Amme*, Kahire, 1964-1967.

Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çeviren: Alparslan Açıkgenç), Ankara, Okulu Yayınları, Ekim 2007.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, *İslam ve Osmanlı Hukuku'nda Kölelik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.

_____, "Aristoteles'in Devlet Felsefesi ve Önceki Anayasa Hukukumuz", *DÜHF Dergisi*, 1993.

Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Mukarri el-Misbâhu'l-Munîr, Matbaatu Mustafa el-Babî*, Mısır, 1931.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakub, *Kamusu'l-Muhîr, Matbaatüs-Saade*, Mısır, 1913.

Garaudy, Roger, *20. yy Biyografisi*, (2. Baskı) Fecr Yayınları, Ankara, 1999.

Gemalmaz, Mehmet Semih, *İnsan Hakları Belgeleri*, Birleşmiş Milletler II. Bölüm, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2004.

Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

Gövsâ, İbrahim Alaaddin, *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi*, İskit Yayınları, İstanbul, 1947.

Güler, İlhami - Özsoy, Ömer, *Konularına Göre Kur'an, Sistematik Kur'an Fihristi* (11.baskı), Fecr Yayınları, Ankara, 2005.

Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987.

30 C. KUŞ, Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler

Hamidullah, Muhammed, *İslam'da Devlet İdaresi*, (Çeviren. Kemal Kuşçu), İstanbul, 1963.

____, *İslam Peygamberi*, (Çeviren: Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul 1993.

el-Hûlî, Emin, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (Çeviren: Mevlüt Güngör), Bayrak matbaası, İstanbul, 1995.

İbnu'l-Cevzi, Zâdü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir, *Mektebetü'l- İslami*, Beyrut, 1964.

İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çeviri: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2004.

İbn Kudame, Abdullah b. Ahmed, el-Muğni ala Muhtasari'l-Hiraki, *Daru Alemlî'l -Kütüb*, Beyrut, tarihsiz.

İbn Kesîr, Ebu'l Fida İsmail el-Kureşî ed-Dımeşkî, *Tefsîru'l Kur'ani'l Azîm*, Dar'ul-Marife, Beyrut, 1987.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Daru'l Beyrut, Beyrut, 1955.

İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usuli't-Tefsir*, Dımaşk, 1936.

el-İsfahani, Ragıb, *Kur'an İstılahları Sözlüğü*, Trc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra yay. 1. Baskı, İstanbul, Mayıs / 2006.

İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an, Gerekçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2008.

İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar* (Çev. Selahattin Ayaz), 2. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, Aralık, 1996.

____, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çeviri: Süleyman Ateş), Ankara, 1975.

Karaman, Hayreddin ve diğerleri, *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, 3.Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Kırbaçoğlu, Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Fecr Yayınları, Ankara, 1993.

Koçyiğit, Talat-Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri*, Ankara, 1984.

Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmed el-Ensârî, *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'an, Daru'l-Hadis*, Kahire, 2002.

Kutub Seyyid, *Fi Zıllı'l-Kur'an*, (Çeviren. M. Saraç, İ.Hakkı Şengüler, B. Karlığa), Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1979.

Küçük, Abdurrahman, Tümer Günay, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993. Malay, Hasan, *Çağlar Boyu Kölelik, (Eski Yunan ve Roma)*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.

Malik, Enes ibni Malik ibni Ebi Amir el-Asbahi, el-Muvatta, (Çeviren: Ahmet Büyükçınar, Yaşar Erol, Ahmet Arpa), Al-Tuğ Yayınları, İstanbul,1982.

el-Maverdi, Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Velayetu'd-Diniyye, (Tahkik eden: Ahmed Mübarek el-Bağdadi), Kuveyt, 1409/1989

Mevdudi, Ebu'l-Ala, *Kur'an'ı Anlamak İçin Temel Prensipler*, (Çeviren: Mehmet Söylemez), Adana, 1969.

____, *Kur'an'da Dört Terim*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998.

____, *Tefhimü'l-Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul.

Mukatil b. Süleyman, Tefsiru Mukatil b. Süleyman (tahkik eden Abdullah Mahmud Şihate) 1. Baskı, İhyâu Dirasi'l- Arabiyye, Lübnan, tarihsiz.

Mîr, Mustansır, *Kur'an'ı Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, (Çeviren: Murat Çiftkaya), İnkılâp Yayınları, İstanbul 1996.

Naci, Muallim, *Lugat-ı Nacî*, Çağrı yayınları, İstanbul, 1978.

Numanî, Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (çeviren: Talip Yaşar Alp), Hikmet Yayınları, İstanbul, 1980.

Oliver, Antonie, *Türkiye Seyahatnamesi: 1790 Yıllarında Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Oğuz Gökmen), Işık Yayınları, Ankara, 1977.

Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti, İstanbul, 1974.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Meali*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1998.

Râzî, Fahrüddîn, Ebu Abdillâh b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, (Mefatihü'l-Gayb) Bi Matbaati'l Amire Şerefiye, (2. baskı), Baskı yeri yok, 1324.

Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi, Antik Çağ*, (Çev, Muammer Sencer), 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul,1972.

Sağlam İnce, Rüveyda, *Kur'an-ı Kerîm'de Kölelik Konusu (Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Ankara, 2010.

es-Sabûnî, Muhammed Ali, *Safvetu't-Tefasir*, (Çeviren: Sadreddin Gümüş-Nedim Yılmaz), Ensar Neşriyat, İstanbul, 1990.

es-Sahî, Hasan, el-İslâm ve'r-Rıqq, Dâru'l-Kunûz Li's Sekâfe ve'l-Ulûm,1993.

32 C. KUŞ, Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler

Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Türkî*, Akdam Matbaası, İstanbul, 1318.

Sancar, Aslı, *Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek*, Kaynak Yayınları, Mart,2009, İzmir.

____, *Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile*, Hanımlar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul,1999.

Sarı, Mevlüd, *el-Mevarid littullâb*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1982.

es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed, *Kitab el-Mebsut*, Lübnan, tarihsiz.

Seignboss, Charles, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, (Çeviren. Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul, 1960.

es-Suyutî, *Tefsiru Celaleyn, Mektebetü'l- Haşimiyye*, Dimeşk, 1369.

____, *ed-Durru'l-Mensur fi Tefsiri'l-Me'sur*, Beyrut, tarihsiz.

Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yayınları, Kasım, 1990.

Eş-Şevkani, Muhammed b. Ali, Fethu'l-Kadir, *Daru'l - Marifet*, Beyrut, 1973.

Eş-Şatıbî, Ebu İshâk İbrahim b. Musa, *El-Muvafakat fi Usûli's-Şeria* (şerh. Abdullah Draz), Beyrut, tarihsiz.

Şefkatli, Tuksal Hidayet, *Kadın Karşısı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2006.

Tabatabâî, M.Hüseyn, *el-Mizan fi tefsiri'l-Kur'an*, Tahran, tarihsiz.

et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tefsiru't-Taberi*, Şeriketi Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Babi el-Mahalli, Baskı yeri yok, 1954.

____, *Taberi Tefsiri*, Çeviren: Hasan Karakaya- Kerim Aytekin, Hisar Yayınları, İstanbul, 1996.

Tabressi, Şeyh İbn Ali Fazıl b. Hasan, (Ö.548/1153), *Mecmeu'l Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Matbaatü İslâmiyye, Tahran, 1975.

Tahiroğlu, Bülent, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 1982.

Toledano, Ehud, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Hazırlayan: Y. Hakan Eldem,Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Umur, Ziya, *Roma Hukuku, Umumi Mefhumlar-Hakların Himayesi*, Beta basınyayın, İstanbul, 1967.

Ulvan, Abdullah Nasih, *Nizamu'r-Rıqq fi'l-İslam*, Kahire,1986.

Üçok, Coşkun, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Yayınevi, Ankara, 2008.

Yazır, Elmalılı, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, (Sadeleştirenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusret Bolelli, Abdullah Yücel, Nedim Yıldız) 1.baskı, Azim Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

Zehebî, M. Hüseyin, *etTefsir ve'l-Müfessirûn, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse*, 1396/1976.

İSLAM FETHİNDEN SELÇUKLU HÂKİMİYETİNE KADAR REY ŞEHİRİ'NİN SİYASÎ TARİHİ

*The Political History of Ray from the Islamic Conquest to the
Domination of Seljuks*

Aydın ÇELİK*

Akif RENÇBER **

ÖZET

Ortaçağ'da önemli bir merkez ve yerleşim yeri olan Rey şehri, bugünkü İran toprakları içinde yer almaktadır. Hz. Ömer döneminde fethedildikten sonra Emevîler, Abbâsîler, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Sacoğulları, Ziyârîler, Büveyhîler ve Gaznelîler'in hâkimiyetine giren Rey şehri, Selçuklulara kısa süreliğine başkentlik de yapmıştır. Rey şehri değişik isimlerle anılmanın yanında farklı telaffuzlarla da tarihi metinlerde kendine yer bulmuştur. Bazen Cibâl, bazen Irak-ı Acem, bazen de Horasan bölgesi içinde değerlendirilen Rey, askeri, stratejik ve ekonomik açıdan önemli bir konumda bulunduğundan, şehir tarih boyunca önemli mücadelelere sahne olmuştur. Ayrıca Rey şehri bir dönem Abbâsî veliahtlarının valilik görevleriyle ön plana çıkmıştır. Görünüşte dinî sebeplere dayanan ancak esas itibarıyla siyasî olan isyanlar da bu dönemde Rey'e hâkim olan devletleri sürekli olarak uğraştırmıştır. İsyanlarda göze çarpan en belirgin unsur İranlılık kimliğidir.

Anahtar kelimeler: Rey, Cibâl, Horasan, Abbâsîler, İran

ABSTRACT

Ray located within the territory of Iran today was an important central and residential area during the Middle Ages. It was conquered during the Caliph Omar, then it was governed by Umayyads, Abbasids, Tahirids, Saffarids, Samanids, Sajids, Ziyarids, Buwayhids and Ghaznevids. It was also the capital of state of the Seljuks for a while. The city of Ray has been called by different names and transcribed in different ways in the historical texts. It is sometimes considered within the borders of Jibal, Iraq-ı Ajem or Khorasan. Since the region was of military, strategical, and economical importance, it had been witnessed significant struggles through its history. Moreover, the city Ray came to the fore through governance of the Abbasids heir to the throne. Seemingly based on religious reasons, but political in their essence, uprisings continuously annoyed the sovereign governments of Ray. In these uprisings, it is obvious that the Iranian identity come into prominence as a distinguished issue.

Keywords: Ray, Jibal, Khorasan, The Abbasids, Iran.

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü./Elazığ.

** Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Muş

GİRİŞ

İslam fethinden önce çok köklü ve kadim bir maziye sahip olan Rey (ری) şehri, farklı literatür ve dillerde değişik isimler almıştır. Anılan şehir Tovbit adlı kitapta “*Rages*”, Judit adlı kitapta “*Ragau*”, Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta’da “*Raghd*”, Bistun adlı kitapta “*Raga*”, Yunanca’da “*Rhagoe*”, “*Rhaga*”, “*Rhageia*”, Süryanice’de “*Rai*”, Ermenice’de “*Ré*”, Pehlevi’de “*Rak*”, “*Rag*”, “*Rahg*”, “*Rai*”, Avrupa dillerinde “*Rages*” gibi isimler verilmiştir¹. Eski Farsça Hahameniş kitabelerinde Rey şehrinin ismi “*Raga*” olarak geçmektedir². Sâsâniler ise bu şehre “*Rey-i Erdeşir*”, “*Reyşehr*”, “*Ram-ı Firuz*”, “*Ram-ı Erdeşir*” gibi isimler vermiştir³. İslam topraklarına dâhil edilmeden önce Medlerin, Perslerin, Makedonya Krallığının, Pişdâdîlerin, Eşkânîlerin, Sâsânîlerin hâkimiyeti altında kalmış olan bu şehir, istilalar, isyanlar ve depremler gibi doğal afetlerden zarar görmüştür. Bundan dolayı her defasında yeniden inşa edilmiştir.

Rey’in Müslümanlar tarafından fethedilmeden önceki siyasi hayatından bahsetmeden önce İslam coğrafyacılarının şehir hakkında kaydettikleri bilgileri ele almak yerinde olacaktır.

Yakubî, Rey şehrini⁴, Horasan ana yolu üzerinde *Cibal Bölgesi*⁵ dâhilinde ve şehir merkezinin ismi, *Muhammediye* olarak tarif etmektedir⁶.

¹ Muhammed Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, Müesses-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferheng, Tahran 1369, s. 519.

² Mehdi Muhakkık, *Dovvomin Bist Goftar Der Mebahis-i Edebi ve Tarihi ve Felsefi ve Kelami ve Tarih-i Ulum Der İslam*, Tahran 1369, s. 219.

³ Ebû Hanîfe Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, (Çev. Mahmud Mehdi Damğani), Tahran 1383, s. 87; Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 519.

⁴ Bazı kaynaklarda “*Huvâru'r-Rey*” adı verilen bir şehrin varlığından bahsedilir. İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, c. V, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdulkerim Özeydin-Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 325. İbnü'l-Belhî’de ise “*Reyşehr*” tabiri kullanılmış bu şehir için: “*Reyşehr, deniz kenarında bir kasaba olup Emir Feramurz b. Hudab kalesine yakındır...*”. Bkz. İbnü'l Belhî, (*Farsname*) *Province Of Fars in Persia*, (Çev. G. Le Strange), The Royal Asiatic Society, Londra 1912, s. 61-62. Ayrıca bkz. İbnü'l-Belhî, *Farsname*, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008, s. 127-128. Söz konusu şehir ile bizim ele aldığımız Rey şehri farklıdır. Zira Rey deniz kenarında olmayıp Tahran’ın Güneyinde yer almaktadır. Bundan başka Yakut el-Hamevî’de de iki farklı Rey beldesi olduğu kayıtlıdır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, Darü'l-Fikr, Beyrut (Trz), s. 116; İbn Fazlan, *Seyahatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1995, s. 25.

⁵ Doğuda Horasan çölü ile Fars eyaleti, Batıda Azerbaycan, Kuzeyde Elburz Dağları, Güneyde Huzistan ile çevrili eyalettir. Bu isim eyaletin çok büyük bir kısmının dağlık olmasından ötürü verilmiştir. Bkz. R. Hartmann, “Cibal”, *MEBİA*, c. III, İstanbul 1982? s. 158.

İbn Fazlan'ın seyahatnamesinde, Tahran yakınlarında bir şehir olarak tarif edilen Rey şehri⁷, İbn Hurdazbih'in eseri *el-Mesalik ve'l Memalik*'te ise yeryüzünün merkezleri arasında gösterilmekte ve "Yaratılış olarak şehirlerin en güzeli Rey'dir. Buranın çok gizemli tarafları vardır" ifadesi ile tanımlanmaktadır⁸. İbn Rüsteh'in *Kitabu'l-A'lakin-Nefise* adlı eserinde dünya yedi iklim bölgesine ayrılmış ve Rey şehri dördüncü iklim bölgesi içerisinde tasnife tabi tutulmuştur⁹.

10. yüzyılın ikinci yarısında şehri ziyaret eden İbn Havkâl ise Rey şehri ile ilgili olarak; bulunduğu bölgenin en büyük şehri olduğunu, 1,5 fersah kare alana sahip olan şehrin güzel bir kalesi, etrafında büyük ticarethaneler, hanlar ve meskenlerin yer aldığı ve geniş bir caddesi olduğunu aktardıktan sonra buraya bağlı bazı köy ve kasabaların on bin kişiye varan büyük bir nüfusa sahip olduğunu, belirtmektedir¹⁰.

Yakut el-Hamevî'nin eserinde Rey şehri için şu bilgiler kayıtlıdır: "Rey, ülke başkentleri ve şehirlerinin gözdelelerinden birisi olarak meşhurdur. Meyvesi ve öteberisi boldur. Burası Cibal ülkeleri şehirlerinin ve hacca gidenlerin yolu üzerindeki bir istasyondur..."¹¹. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* adlı eserde Rey şehri için şu ifadeler yer almaktadır: "Rey mamur ve büyük bir şehirdir. Nüfusu kalabalık olduğu gibi çok tüccar vardır. Burası Cibal padişahının ikamet yeridir. Su yer altı kaynaklarından gelir. Burada pamuklu eşyalar, cübbe, pamuk, seramik, yağ ve şarap üretilir."¹². Eserde belirtildiği üzere Rey'in, çok canlı bir ticari hayata sahip olduğunu ve bağlı bulunduğu devlet için bir üretim tesisi vazifesinde bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca "Cibal padişahının ikamet

⁶ Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 57; Muhammediye tabiri Abbâsî dönemine ait olup Abbâsîler döneminde Rey şehri anlatılırken ele alınacaktır.

⁷ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 25.

⁸ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 146; Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002, s. 255-262.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİFD*, S. II, Ankara 2006, s. 195-214.; Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 286.

¹⁰ Ebî'l-Kasım İbn Havkâl en-Nusaybî, *Kitâbu Süreti'l-Arz*, Beyrut, 1938, s. 378-379.

¹¹ Yakut el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 116.

¹² V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 90-91; Bu eserin müellifi tam olarak belli değildir. İlk yapılan araştırmalar neticesinde Rusça basılmış daha sonra Minorsky eseri İngilizce olarak yayımlanmıştır. Eserin kaleme alındığı tarih 982-983 yıllarıdır ki Rey bu tarihlerde Sâmânîoğullarından Büveyhoğullarına geçmiştir.

yeri” olarak tarif edilmesi şehrin önemli bir siyasi ve stratejik mekân olduğuna delalet etmektedir. Yine Kudame b. Cafer'in *Kitâbu'l-Harac* isimli eserinde İslam topraklarına dâhil şehirlerin ödedikleri vergi oranlarında Rey şehri, büyüklük olarak altıncı sırada yer almaktadır¹³. Abbâsîler döneminde kaleme alınan bu eser, Rey şehrinin İslam iktisadî hayatında önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Rey şehri İslamî dönemde bazı kaynaklarda Deylem ve Taberistan'a, bazı kaynaklarda da Horasan'a bağlı gösterilmiştir. Ancak müerrihlerin ve coğrafyacıların çoğu, Rey şehrini *Cibal* veya *Irak-ı Acem* bölgesi içinde saymışlardır¹⁴. Rey'in farklı coğrafi bölgeler içinde anılması, coğrafyacıların yaşadıkları zaman dilimi itibarıyla insanlar ve devletler tarafından yörelere verilen isimlere göre değişkenlik göstermektedir. Örneğin Emevîler, Rey'in de içinde bulunduğu İran topraklarını Kûfe'den yönetirken bu bölgelere Arapça'da dili Arapça olmayanlara denilen *Acem* tabirini kullanarak buralara *Irak-ı Acem* bölgesi ismini vermişti. Bu durum Emevîlerin genel politikasının bir tezahürüydü. Abbâsîler dönemindeyse İran topraklarına müstakil vali ataması yapılmış ve Rey, Harun Reşid'in halifeliğinde Horasan bölgesi içinde kabul edilmiştir.

İbnü'l-Esir'in eserinde belirtildiği üzere, Rey şehri Fars hükümdarlarından olan Mehlail b. Kaynan döneminde inşa edilmiştir. Hatta Fars hükümdarlarından Keyumers'in iskân ettiği şehir hariç tutulursa yeryüzünde inşa ettirilen ilk şehir Rey'dir. Mehlail b. Kaynan Pişdâdîlerin hükümdarlarındanıdır. Yani Fars hükümdarlarının ilk tabakasını teşkil etmektedir¹⁵. Rey şehrinin tarihinin başlangıcı Aryalı kavimlerin muhacereti zamanına kadar varmakla beraber burası Medlerin en büyük şehri konumundaydı. Nitekim Büyük İskender, Daryus'u takip ederek Perslerin başkenti olan Ekbatan'dan Rey'e kadar gelip şehirde konakladığı ve buraya “*Europos*” adını vererek şehirde anıtlar yaptırdığı belirtilmektedir¹⁶.

¹³ Ağarî, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 310-311.

¹⁴ Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 519.

¹⁵ İbnü'l-Esir Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. I, (Çev. Abbâs Halilî, Ebû'l Kâsım Hâlet), Mûesese-i Matbuat-ı İlmî, Tahran 1371, s. 237; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, c. I, s. 51; Yakut el- Hamevî'nin eserinde ise Rey'in Sâsâniler döneminde inşa edildiği bilgisi mevcuttur. Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 117.

¹⁶ Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 519; Muhakkik, *Dovvomin Bist Goftar*, s. 219; Raymond Furon, *İran*, (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu), Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943, s. 34; Furon, *İran*, s. 34.

Sâsâniler döneminde Rey şehri mühim bir konumdayken Behram Çubin, şehirde Sâsâni hükümdarı Hüsrev Perviz'e karşı isyan edince, şehir büyük oranda tahrip edildi¹⁷.

Miladi V. yüzyılın sonları ile VI. yüzyılın ilk yarısında zaman zaman Rey şehri, Şark Süryani Kilisesi Piskoposları'nın karargâhı olarak kullanılmaktaydı¹⁸. Bu durum Rey'in Müslümanlar tarafından fethine kadar geçen sürede, iktisadî ve askeri alanda olduğu gibi dini merkez olarak da önemli bir konumu olduğunu göstermektedir.

Rey, tarihî ipek yolu üzerinde bulunmakta ve kuzeydeki Mazenderan bölgesinden gelen birçok yolun kavşak noktasında bulunmaktadır. Şehirde birleşen yollar ülkenin başka taraflarına yönelmektedir¹⁹. İpek yolu bilindiği üzere özellikle Ortaçağ'da sık kullanılan bir ticaret yoluydu. Bu güzergâh üzerinde bulunan şehirler zenginlikleri ile bilinirdi. Rey şehrinin bundan başka kuzeyden gelen yolların da birleşme noktası olması, bu şehrin çekiciliğini artırmakta ve bölgesinin anahtar şehri konumuna getirmektedir. Günümüzde İran toprakları içinde yer alan Rey şehri, Tahran'ın 7-8 km güney-güneydoğusunda Elburz dağlarının kuzeyindeki ovaya doğru uzanan küçük bir çıkıntı üzerinde yer almaktadır²⁰.

Rey Şehrinin Fethi ve Dört Halife Dönemi

Hız. Ebû Bekir döneminden itibaren Arap Yarımadası'ndan çıkmaya başlayan Müslüman Araplar, bu halife döneminde İran topraklarına girmeye başladılar ve nihai zaferi Hız. Ömer döneminde gerçekleştirdiler. Köprü, Büveyb, Kadisiye, Nihavend savaşlarıyla İran topraklarının neredeyse tamamını fethettiler.

Müslümanların İran'ı fethetme sürecinde Sâsâni hükümdarı Yezdicerd, İran topraklarının hâkimiydi. İslamiyeti yaymak amacıyla sürekli fetih politikası içinde olan Müslümanlar en yakın komşuları ve çok eski zamanlardan beri ticarî münasebetlerle ilişki kurmuş oldukları Farslar ile bu kez savaş münasebetiyle karşı karşıya geldiler. Araplar, Köprü savaşı hariç Nihavend savaşına kadar sürekli Farslara karşı galip geldiler. Farslar için son umut olan Nihavend savaşı öncesinde Sâsâni hükümdarı Yezdicerd, Farsları bir araya getirmek için Rey şehrinin de içinde bulunduğu yerlerle irtibata

¹⁷ Muhakkik, *Dovvomin Bist Gofar*, s. 219.

¹⁸ Minorsky, "Rey", *MEBİA*, c. IX, İstanbul 1964, s. 721.

¹⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *TDVİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 40.

²⁰ Minorsky, "Rey", s. 721.

geçerek büyük bir ordu topladı²¹. Buna karşılık Hz. Ömer, Hemedan'ın fethinden hemen sonra görevlendirdiği Nuaym b. Mukarrîn aracılığıyla aldığı bilgi üzerine Rey şehrinde toplanmaya başlayan muhaliflere karşı Nuaym'a destek amacıyla Hemedan'dan takviye kuvvet istedi. Bütün bunların yanında Hz. Ömer'den gelen emir ile Nuaym'ın Rey üzerine, Semak b. Haris'in ise Azerbaycan'a gitmesi kararlaştırıldı. Böylece Rey fethedilirken olası destek de engellenmiş olacaktı.

Nuaym aldığı talimat üzere Rey'in fethedilmesi için girişimde bulundu. Rey şehri hâkimi Siyavuş, Araplara karşı şehri savunmak için Acem meliklerine haberler gönderdi. Destek gelmesi halinde savaşacağını, aksi takdirde şehirden kaçacağını belirtti. Bu çağrı üzerine büyük bir ordu Rey'i savunmak amacıyla toplandı. Tarafların karşılaşmasını Hicri 22/miladi 642 yılı olayları arasında yer veren İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre; bütün bunlar yaşanırken Rey'i savunmak amacıyla toplanan Fars ordusu içinde Rey'deki ekin meselesinden dolayı Siyavuş ile arası bozuk olan Zeyn²² adlı bir şahıs hem ev halkını korumak hem de Siyavuş ile hesaplaşmak adına Nuaym'ın ordusunun önüne çıkarak ondan eman dilemişti. Zeyn'in verdiği bilgiler doğrultusunda Rey'de toplanan ordunun çok kalabalık olduğu, bunların ancak hile ile bertaraf edilebileceğini öğrenen Nuaym, onun isteği üzerine 2000 kişilik bir orduyu Zeyn'in komutasına verdi. Plan dâhilinde Nuaym savaşmaya başlayınca Zeyn, şehir çevresinde dolanarak savunmasız olan Rey şehrine girdi. Zeyn'in komutanlığında şehre giren Müslümanların tek bir seslerini duyan İranlılar hezimete uğrayarak mağlup oldular. Böylece Rey, Hz. Ömer döneminde Nuaym tarafından fethedildi²³ ve bu topraklar "Fey"²⁴ esasına göre değerlendirmeye tabi tutuldu.

²¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 433; Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 168.

²² Taberi'nin eserinde Zeyn adıyla belirtilen bu şahıs İbnü'l-Esîr'de ez-Zeynebî Ebû'l-Ferrahân olarak belirtilmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. III, s. 29.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. III, s. 29-30; Şiblî Numanî, *Hz. Ömer*, c. I, (Çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet Yayınları, İstanbul 1986, s. 272; Richard Nelson Frye, "The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs", *The Cambridge History Of İran*, Cambridge University, 1999, s. 19. Kaynaklar Rey'in fethinin kim tarafından yapıldığı konusunda hem fikir değildir. Taberi ve İbnü'l-Esîr'in eserlerinde, Rey'in, Nuaym b. Mukarrin tarafından fethedildiğini belirtilirken, Belâzurî'nin eserinde Urve b. Zeydî'l-Hayl et-Tai tarafından fethedildiğini kayıtlıdır. Ayrıca Halife Tarihi'nde Rey'in, Huzeyfe el-Yeman tarafından ilk olarak fethedildiği bilgisi mevcuttur. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 454-455; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008, s. 193.

²⁴ Fey; en genel anlamda savaş veya sulh ile ele geçen yerlerden alınan menfaatlere verilen isimdir. Bu isim ilk olarak Hz. Peygamber döneminde Beni Nadir Yahudilerinin sürgün edilmesi olayında ortaya çıkmıştı. Beni Nadir'den ele geçen topraklar Haşr Suresinin

Nuaym, Rey'i fethettikten sonra şehrin idaresini savaşta destek veren Zeyn'e havale etti. Bununla ilgili olarak ona bir emannâme verdi²⁵. Zeyn'e şehrin yeniden imar edilmesini ve eski şehrin yıkılmasını emretti²⁶. Zeyn'in önderliğinde Rey halkı ile yapılan anlaşma bir süre sonra Rey halkının isyan edip anlaşma şartlarına uymamasıyla bozuldu. Rey'in itaat altına alınması maksadıyla Sad b. Ebî Vakkas öncülüğünde gönderilen kuvvet 25/645 yılında -Hz. Osman dönemine denk gelen bu hadisede- Rey şehrinde itaati sağladı²⁷.

Hız. Ömer, Rey fethedildikten sonra Sâsâni dönemindeki idarî taksimatı aynen muhafaza etmiş, Buna göre Rey, Azerbaycan bölgesi şehirleri içinde yer almıştır²⁸. Rey'in fethinde göze çarpan en önemli husus, eski idarî taksimat ve düzenin korunmasıdır. Bunun yanında tek değişen şey Rey'e Müslümanların idarî ve ekonomik anlamda hâkim olmalarıdır.

Emevîler Döneminde Rey Şehri

Hız. Osman döneminin son altı yılından itibaren fetihler yavaşlamış, Hız. Ali dönemiyle fetihlerde duraklama meydana gelmişti. Hız. Ali ile Muaviye arasında yaşanan iktidar mücadelesinde fetihlerin yapılamaması ve mevcut topraklardaki otorite eksikliği Hilafetin Muaviye ile birlikte Emevîlere geçmesinden sonra tekrar giderilmeye başlanmıştı. Beklide bundan dolayı Emevîlerin Rey şehrinde uğraştıkları en belirgin sorun isyanlar olmuştur.

Yezid b. Muaviye'nin vefatından sonra Rey ileri gelenleri mevcut antlaşmayı bozarak isyan ettiler. Bunun üzerine Kûfe valisi Amir b. Mesud, Muhammed b. Umeyr'i Rey'e gönderdi. İki taraf arasında yapılan savaşta

6-10. ayetleri nazil olunca ganimet esasına göre değil, Müslümanların ortak malı olarak Hız. Peygamber'in tasarrufunda kalmıştır. Hız. Ömer döneminde ilk olarak Sevad arazilerinin ele geçmesinden sonra uygulanmaya başlamış ve ümmet adına ganimet olarak dağıtılmayarak eski sahiplerinde bırakılmıştır. Gelirleri ise vergi olarak Müslümanlara verilecektir. Bu uygulama, başlangıçta sadece sulh ile ele geçen toprakların gelirlerinde kullanılırken, 642'den sonra savaşla ele geçen topraklarda da -bu topraklar içinde Rey şehrinin de bulunduğu İran toprakları bulunmaktadır- uygulanmaya başlanmıştır. Kısacası fey usulüne göre değerlendirilen topraklar, Müslümanların ortak malı olarak kabul edilerek eski sahiplerine tevdi ediliyordu. Ancak asıl egemenlik, vergi ve sahiplenme açısından Müslümanların elindeydi. Bkz. Mustafa Demirci, "Abbâsîlerde Toprak Sistemi", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 31-35.

²⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. VII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2001, s. 202; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. III, s. 29.

²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. III, s. 30; Frye, "The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs", s. 19.

²⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Bıldân*, s. 457. Halife, Tarihi'nde, bu tarihte Rey'i itaat altına alan şahsın Ebû Musa olduğu belirtilmektedir. Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s. 202.

²⁸ Şibli Numanî, *Hız. Ömer*, c. II, s. 40-41.

Emevîler mağlup olunca Emevî hilafeti bu defa başka bir ordu ile bu isyana müdahale etti ve sonuçta Rey, 64/683-684 yılında tekrar itaat altına aldı²⁹.

Haricilerin isyanlarıyla uğraşan Emevîler, Kûfe'de başlayan şiddet olaylarını bastırsalar da, Hariciler rotayı İran topraklarına çevirdiler ve sonuçta Rey'i şehir sâkinlerinin yardımıyla ele geçirmeye muvaffak oldular³⁰. Bu olay karşısında Hem Haricileri hem de Rey halkını cezalandırmak adına harekete geçen Emevîler, 68/687 yıllarında kılıç zoruyla şehri yeniden itaat altına aldılar. Bu esnada şehirde ele geçen bütün teçhizat ve eşyalar ganimet olarak paylaşıldı³¹. Böylece Rey halkı, şehir ilk defa fethediliyor gibi bir uygulamaya tabi tutuldu.

Harici isyanlarından başka Emevîlerin politikalarının şiddetinden ötürü devlet adamlarının da isyanlara girişmesi söz konusu oldu. Irak valisi Haccâc b. Yusuf'un Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'a karşı başarı elde etmesinden sonra Abdurrahman'la yenilgiye uğrayanlardan birçoğu bu karışık ortamda Rey'i eline geçirmiş bulunan Ömer b. Ebi's-Salt'ın etrafında toplandı. Babası Ebi's-Salt'ın ve Rey ileri gelenlerinin ısrarı üzerine Ömer, Haccâc'a ve Kuteybe'ye karşı isyan etti. Durumu haber alan Horasan valisi Kuteybe, isyancıların üzerine harekete geçerek Ömer ile şiddetli çatışmaya girişti. Ancak çoğunluğu Temim kabilesinden olan Bedeviler, Ömer'e verdikleri sözden cayararak onu terk ettiler ve böylece Ömer yenilgiye uğrayıp kaçmak zorunda kaldı³². Nihayetinde bitmek bilmeyen isyanların bir tanesi böylece bastırıldı ve Rey şehrinde tekrar Emevî hâkimiyeti te'sis edildi.

Yukarıda bahsi geçen bütün bu isyanlar sonunda Emevîleri yıkan en büyük isyan dalgası nihayet gerçekleşmeye başladı. Bu isyan, Abbâsî Devleti'ni doğuran Ebû Müslim el-Horasânî'nin isyanından başkası değildi. Bu ihtilal/isyân vuku bulurken Emevîlerin Horasan'daki son valisi olan Nasr b. Seyyar'ın tüm çabası neticesiz kaldı. Horasan liderlerinden Kahtâbe, ihtilalin sınırlarını genişletmek adına Rey şehrini oğlu Hasan ile birlikte 131/748'de ele geçirdi. Kahtabe, Rey'de kaldığı 5 aylık sürede Ebû Müslim

²⁹ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.324-325; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IV, s. 138; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XI, s. 292.

³⁰ Mehmet Çakırtaş, "Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 87.

³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IV, s. 261; Çakırtaş, "Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri", s. 88.

³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IV, s. 443-444; Çakırtaş, "Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri", s. 227-228.

ile irtibata geçmenin yanında şehre giriş çıkışları sıkı denetim altına aldı³³. Böylece Rey şehri de Abbâsî ihtilalinin boyunduruğu altına girdi. Abbâsî ihtilalinin gerçekleştiği zaman dilimi olan 132/749-750 yılında Rey şehrinin de içinde bulunduğu birkaç Horasan şehrinde sikke basımı ile ihtilalin ekonomik yükü çekilmeye çalışıldı³⁴.

Emevîler dönemine Rey şehri isyanlarla adını duyurdu. Şehir halkının hoşnutsuzluğu, Haricilerin faaliyetleri, Devlet adamlarının isyanları ve bütün bunların bir sonucu olan Ebû Müslim isyanı, Emevîlerin uyguladıkları politikanın bir eseridir. Bütün bu isyanlarda dolaylı veya direkt olarak bulunan Rey şehrinin demografik yapısının isyana elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Emevî hâkimiyetindeki Rey şehrinin nüfusunun çoğunlukla Bedevilerden meydana geldiğini belirtmek gerekir. Bilindiği üzere Bedevilerin karakter yapısı ve hayat tarzları onların itaat altına alınmasını zorlaştırdığı gibi bir devletin bünyesinde yaşamaya elverişli değildir.

Abbâsîler Döneminde Rey Şehri

Emevî Devleti'nin yıkılıp yerini Abbâsî Devleti'nin almasıyla birlikte ilk devlete ait olan topraklar haliyle ikinciye intikal etti. Bu durumun ortaya çıkmasında Ebû Müslim el-Horasanî'nin başını çektiği Abbâsî ihtilali mühim rol oynamış ve amaç hâsıl olunca içinde Rey'in de bulunduğu İran topraklarındaki İslam hâkimiyeti Abbâsî ailesine geçti. Rey şehri için önemli olan bir husus var ki, o da Abbâsî ihtilalinin Horasan bölgesinde ortaya çıkmış olmasıdır³⁵.

³³ Muhammed b. Cerir Taberî, *Tarih-i Taberî*, c. X, (Çev. Ebû'l-Kasım Payende), Esatir, Tahran 1375, s. 4580; İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. V, s. 326-327; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. X, s. 70-72.

³⁴ Recep Uslu, "Horasan Tarihi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 164.

³⁵ Emevîlere karşı gizli politika yürüten Abdullah b. Abbas'ın torunu Muhammed'in dâilerine söylemiş olduğu şu ifade oldukça kayda değerdir: "*Küfe Ali, Basra Osman, el-Cezire Sadık Haruri, Şam Muaviye, Mekke-Medine Şeyheyn taraftarıdır. Siz Horasan'a gidin. Zira orada sağlam kalpli ve sağlam vücutlu insanlar vardır.*". Bkz. Hasan Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydîleri", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 65. Her ne kadar Rey, Harun Reşid döneminde Horasan bölgesine dâhil edilmişse de Horasan'a yakınlığı dolayısıyla Rey'i şifahi olarak bu bölge içinde sayabiliriz. Horasan bölgesi yeni fethedildiği için belli bir otoriteye bağlı değildi. Fethinden itibaren Rey, siyasi mücadelelerin bir süregelenlik halinde devam ettiği ve muhalif dalgaların bu durumun neticesinde mevcut otoriteye karşı devam edip durduğu bir şehir olarak tarihi süreçte karşımıza çıkmaktadır.

Ebû Müslim hac yapmak maksadıyla izin aldığı halife Ebû Cafer'den olumlu yanıt alınca sekiz bin kişiyle yola koyuldu. Nişabur'dan Rey'e gelinceye kadar ordusunu dağıttı. Rey'e ulaştığında ise değerli mal varlığını şehre bırakarak hac yapmak üzere Ebû Cafer'e katıldı³⁶.

Ebû Cafer el-Mansur'un halifeliği döneminde (754-775) Rey şehri kısa bir süreliğine Simbat'ın hâkimiyeti altına girdi³⁷. Mecusi olan Simbat, Ebû Müslim'in öldürülmesi sonucu onun intikamını almak amacıyla isyan ederek Nişabur, Kumis ve Rey şehirlerini istila etti. Simbat, Rey'e ulaştığında şehirdeki Ebû Müslim'in hazinelerine el koyduktan sonra kadınları esir almış ancak tüccarlara dokunmamıştı. Destekçileri çoğunlukla Cibal bölgesi halkıydı. Halife Ebû Cafer el Mansur bunun üzerine Cumhur b. Merrar el-İclî komutasında on bin kişilik bir ordu gönderdi. Bu ordu yaklaşık 70 gün süren isyanı bastırdı. Böylece Abbâsî idaresi Rey'de yeniden tesis edildi. Ancak Cumhur ganimetlerin bolluğu karşısında 138/755-756 yılında halifeye karşı gelerek Rey'de isyan bayrağı açtı. Halife bu defa Cumhur'un üzerine Muhammed b. Eş'as'ı gönderdi. Hilafet ordusu karşısında başarısız olan Cumhur, mağlup olarak Azerbaycan'a kaçmasına rağmen yakalandı ve öldürüldü. Böylece Rey'de kısa süre de olsa meydana gelen isyanlar bastırılıp Abbâsî otoritesi sağlandı³⁸. Simbat ve Cumhur'un isyanları daha çok Rey şehri ön plana çıkacak şekilde vuku bulmuş ancak uzun ömürlü olmamıştı. İlk isyanda, İranlılık kimliğinin Sâsânî geleneksel dini ile bir arada temel sebep olarak ortaya çıkmış olmasına karşılık, ikincisinde basit bir itaatsizlik örneğinin sergilendiğini görmekteyiz. Simbat'ın Mecusi olması ve akabinde yerli halktan destekçiler bulması Fars kimliğinin canlı olduğunu ve İran yerli halkının Arapları hâlâ kabullenmediğini ortaya koyar.

Ebû Müslim'in ihtilali sırasında özellikle Horasan topraklarında meydana gelen otorite boşluğunda birçok muhalif hareket meydana geldi. Bunlardan biri de kökeni son Emevî halifesi II. Mervan dönemine denk gelen ve Yahudi mezhebi olan İseviyye hareketidir. Karışık bir ortamda beklenen Mesih göreviyle ortaya çıkan Ebû İsa el-İsfahanî, taraftarlarının

³⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî*, c. X, s. 4679-4680.

³⁷ Kasımzâde, *Yadname-i Taberî*, s. 520; Farhad Daftary, "Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", (Çev. Mehmet Atalan), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. IV, S. II, 2006, s. 146; C. Edmund Bosworth, *Historic Cities Of The Islamic World*, Leiden 2007, s. 447; Uslu, "Horasan Tarihi", s. 125; Simbat, Ebû Müslim'in büyük komutanlarından ve asıl adı "İspehbud Firuz" dur.

³⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, c. XI, s. 4715-4718; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. V, s. 372-394; Abdulmelik Mücahid, *The History Of İslam*, c. II, Darüsselam, Riyad 2001, s. 292; Uslu, "Horasan Tarihi", s. 125.

çoğalmasa neticesinde bir ordu toplayarak Abbâsî halifesi Mansur'a karşı isyan etti. Halife Mansur'un sevk ettiği ordu, Rey civarında Ebû İsa'nın kuvvetleriyle karşılaştı. Ebû İsa askerlerine cesaret vermesine rağmen savaş meydanından kaçtı. Ancak daha sonra yakalandı ve öldürüldü³⁹.

Mansur döneminde Rey şehri “*Muhammediye*” ismiyle yeniden inşa edildi. Bu durum Rey şehri için bir dönüm noktasını teşkil etmektedir⁴⁰. Rey şehri İslamî dönem içinde Mansur dönemi de dâhil olmak üzere bu tarihe kadar ikinci defa inşa edildi. Şehrin yeniden inşa edilmesi, muhtemelen yönetimin istediği profilde bir vatandaş oluşturma gayretinin bir getirisi. Yeni binalar ve mevcut yapıda alışkanlığı değişecek olan insanların isyan etme ve başkaldırı yönteminden uzaklaştırma gayreti söz konusu olabilir. Nitekim Rey şehri İslam fethinden bu yana defalarca mevcut otoriteye isyan etmişti. Abbâsîlere karşı yapılan isyan ise şehrin yeniden inşasından sadece 5 yıl önce gerçekleşmişti. Taberi'nin eserinde geçen bu bilgiye ek olarak yeni şehrin inşası yine Mansur döneminde olmakla beraber Mansur'un velihattı olan bir sonraki halife el-Mehdi tarafından 158/774-775 yılında tamamlandı⁴¹.

Mehdi veliahtlığında Horasan valisi olarak görev yaptı (758-768) ve bu süre zarfında Muhammediye'de ikamet etti. Şehrin yeniden inşasıyla birlikte yeni hükümet binaları, camiler inşa edilerek şehir mamur bir hale getirildi. Rey'de sikkelerin üzerinde de Muhammediye ismi bu tarihten itibaren yer aldı⁴². Rey şehrinin yeniden inşa edilmesi ekonomik açıdan Rey'i çekici kılmış beklide bu yüzdendir ki, coğrafyacıların eserlerinde Rey, mamur ve zengin bir şehir olarak tarif edilmektedir. Rey şehrinin coğrafya kitaplarında parlak tasvirinin birinci müsebbibi Mehdi'dir.

Mehdi'nin halifeliği döneminde 161/778 yılında Ebû Müslim'in torunu öncülüğünde Hurremiye hareketi⁴³ adı verilen bir isyan vuku buldu. İsyan bir

³⁹ M. Süreyya Şahin, “İsfahânî, Ebû İsa”, *TDVİA*, c. XXII, İstanbul 2000, s. 507.

⁴⁰ Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 520; Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 118.

⁴¹ Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 118; İbrahim Artuk, “Abbâsîler ve Endülüs Emevîleri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, c. III, S.V-VI. 1953, s. 139.

⁴² Özgüdenli, “Rey”, s. 40.

⁴³ Mazdek tarafından kurulan dinî harekete ve aşırı Şiîlerin tesiriyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik fırkalara verilen ad. Büyük ihtimalle Mecusilik ile eş anlamlı olarak kullanılan ve “iyi, isabetli din” anlamına gelen Bihdin isminden etkilenilerek Hürremdiniyye olarak da anılan fırkanın bu ismi almasının sebebi kesin olarak bilinmemektedir. Müslüman müelliflerin çoğu, fırka mensuplarının her şeyi hoş ve mubah saydıklarını göz önünde bulundurarak kelimenin Farsça Hurrem (şen, neşeli) isminden geldiğini ileri sürerler. Aliev Saleh Muhammedoğlu, “Hürremiyye”, *TDVİA*, c. XVIII,

müddet sonra Rey önlerine kadar ilerledi⁴⁴. Daha önce bahsedildiği üzere Ebû Müslim'in komutanlarından olan Simbat Rey'de isyan etmişti. Ebû Müslim'in isyanı Rey ve civarında iz bırakmış olmalı ki bu kez de onun torunu Horasan bölgesinde isyan ederek taraftar buldu. Bütün bunlar değerlendirildiğinde; halkın haraç vergisi⁴⁵ ile devlete bağlı olması, mevcut otoriteye baş kaldırmalarında bir sebep olarak sayılabilir.

Emevîler dönemiyle mukayese edildiğinde, Abbasîler döneminde Rey şehrinin daha farklı bir kimlik kazandığını söylemek mümkündür. Bunun en bariz örneği bazı veliahdların burada doğması ya da sefere çıktıklarında burayı dinlenme yeri olarak seçmeleridir. Nitekim Abbâsî halifesi Harun Reşid 20 Mart 763'de (7 Muharrem 146) Rey'de dünyaya geldi⁴⁶. Onun halifeliği döneminde (786-805) Muhammediye'de (Rey) bulunan darphanede dirhem kestirildi⁴⁷. Bu gelişmeler Rey şehrinin hem idarî hem de iktisadî yönden gelişme kaydettiğini göstermektedir.

Harun Reşid halife olduktan sonra Horasan bölgesine vali olarak Ali b. İsa'yı atadı. Ali b. İsa, Rey şehrinin de içinde bulunduğu Horasan bölgesini idarede halka zulüm ve haksızlık yapıyordu. Bunu haber alan Harun Reşid, iki oğlu Kasım ve Me'mun ile birlikte 189/805'de Rey şehrine hareket etti ve şehirde dört ay kaldı. Harun Reşid'in Rey'e kadar gelmesi üzerine itaat etmekten başka çare bulamayan Ali b. İsa, değerli eşyalar, altın ve gümüş mücevherat, silah ve at gibi bir takım hediyelerle Rey'e hareket etti. Harun Reşid'e itaatini sunduktan ve bağışlandıktan sonra halife onu yeniden Horasan'a yolladı⁴⁸.

İbnü'l Esir'in verdiği bilgiye göre Rey şehri Harun Reşid döneminde Horasan bölgesine dâhil edildi. 177/793-794 yıllarında Harun Reşid, Horasan valisi Hamza b. Malik'i azledip yerine Bermekilerden Fadl b. Yahya'yı Horasan valiliğine tayin etti. Bu görevlendirmeye beraber Rey ve

İstanbul 1998, s. 500.

⁴⁴ Daftary, "Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran", s. 147.

⁴⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: Cengiz Kallek, "Haraç", *TDVİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s.71-88.

⁴⁶ Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 57; C. Edmund Bosworth, *Historic Cities Of The Islamic World*, s. 447; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s. 561. Bu tarih, İbnü'l-Esir'de sadece bir ay farkla yıl aynı olmak kaydıyla belirtilmiştir. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 99.

⁴⁷ Artuk, "Abbâsîler ve Endülüs Emevîleri Zamanında", s. 140; Oğuz Tekin, "Sikke", *TDVİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 180. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 214.

⁴⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, c. XII, s. 5336; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 173; Abdülmelik Mücahid, *The History Of İslam*, s. 371.

Sicistan Horasan idarî bölgesi sınırlarına dâhil edildi⁴⁹. Bundan önce Rey, Cibal bölgesi içinde yer alıyordu.

Harun Reşid'den sonra Emin ve Me'mun arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Bu anlaşmazlığın sebeplerinden biri, Harun Reşid'in, Rey'den gönderdiği mektupta hem Rey valisinden hem de Emin'den hutbede Me'mun'un isminin Emin'den sonra zikredilmesini talep etmesidir⁵⁰. Halife Emin ile Me'mun arasındaki mücadelede Rey valisi olan Tahir b. Hüseyin, Me'mun'un yanında, Rey'de daha önce valilik yapan Ali b. İsa ise Emin'in yanında yer almaktaydı. Ali b. İsa, Rey'e on fersah⁵¹lık bir mesafeye ulaşınca Tahir, maiyetiyle istişare yaparak ne yapmaları konusunda fikrilerini beyan etmelerini istedi yanındakiler ise ona; Rey'de kalmasının hem kendisi hem de taraftarları için doğru bir karar olacağını belirttiler. Tahir onlara cevaben; düşüncelerinin isabetli olmadığını, Rey halkının çöl bedevileri ve köylerde yaşayan çapulcular olduğunu söyledi⁵². Emin ile Me'mun arasındaki bu mücadelede Rey şehri ve civarının Me'mun taraftarları için önemli olmasının yanında tedirginlik sebebi de sayılması, Tahir'in de açıkça dile getirdiği gibi Rey'in demografik yapısı ile alakalıdır.

Neticede iki taraf arasında meydana gelen savaşta Tahir'in ordusu sayıca az olmasına rağmen başarılı oldu. Daha sonra Emin bir hamle daha yaparak Abdurrahman b. Ceble Enbari'yi, Tahir'in üzerine yolladı ve Rey ile Hemedan arasında gerçekleşen bu savaşta yine Tahir b. Hüseyin galip geldi. Tahir bu galibiyet ile Rey'de hâkimiyetini kesinleştirdi⁵³.

Abbâsî halifesi Me'mun, Horasan'dan Irak'a hareket ettiği zaman Rey'de günlerce konaklayarak Rey halkının şikâyetleri üzerine haraç vergisi üzerinde bir miktar indirim yaptı⁵⁴. O döneme kadar on iki milyon olan Rey'in vergisi Me'mun'un (813-833) iki milyon dirhem indirim yapmasıyla

⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 129.

⁵⁰ Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 520.

⁵¹ Fersah: Denizcilikte kullanılan 3 deniz miline eşit uzaklık birimidir. Yaklaşık olarak 6 km'dir. Bkz. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 76.

⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 205-213.

⁵³ Ebû Said Abdülhayy b. Dahhâk b. Mahmud Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, (Thk. Abdülhayy Habîbî), Dünya-yı Kitap, Tahran 1363, s. 166-167; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s. 569; Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 439-441; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, (Thk. Abdülhüseyn Nevaî), Emir Kebir, Tahran 1364, s. 308; Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 520.

⁵⁴ Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 118; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 345.

on milyon dirheme indi⁵⁵. İbn Hurdazbih'e göre Horasan bölgesinin en yüksek haraç miktarı o tarihlerde Rey şehrine aitti⁵⁶. Horasan'ın toplam geliri yaklaşık elli milyon dirhem olduğu göz önüne alındığında, Rey'in bu miktarda büyük pay sahibi olduğu aşikardır.

201/816-817 yılında Rey'de çok büyük bir kıtlık meydana geldi ve bu kıtlık neticesinde pek çok kimse açlıktan öldü. Bu doğal afetten başka 241/855-856 ve 249/863-864 yıllarında Rey'de büyük depremlerin meydana geldiği, bu nedenle de şehrin birçok evinin yıkılması neticesinde birçok kişinin hayatını kaybettiği belirtilmektedir⁵⁷.

Şiîliğin kollarından biri olan İsmailîler⁵⁸ dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren İran topraklarına kadar yayılmıştı. İlk olarak Cibâl bölgesinde faaliyetleri resmen başlamış ve ilk daîleri olan Hallaf el-Haccac ilk karargâhını Rey şehrinde kurarak davete başlamıştı⁵⁹. İlk İsmailî karargâhının Rey'de kurulmuş olması, bu oluşumun Rey'de büyük bir taraftar kitlesine kavuştuğunu göstermektedir. Nitekim Yakut el-Hamevî, Rey şehrindeki mezhepsel dağılımıyla ilgili olarak; kahir ekseriyetinin Şiâ mezhebinden olduğunu belirtmektedir⁶⁰. Zira dâî hareket sistemine göre girişimde bulunma, devlet otoritesinden hoşnut olmayan topluluklar arasında yeni bir kurtuluş reçetesi olarak kabul gördüğünden her zaman taraftar bulur. Nihayetinde Rey'de bu tarihe kadar Abbâsî otoritesine karşı çoğunlukla Sâsânî kalıntılarına ait isyanlar yerini yavaş yavaş Şiî karakterli isyanlara bırakacaktır.

Abbâsî halifesi Mutemid, (870-892) oğlu Cafer'i birinci veliaht olarak tayin ederken ağırlıklı olarak Arapların yaşadığı toprakları ona verdi. Rey şehrinin de içinde bulunduğu Hindistan ve Türkistan bölgelerinin büyük çoğunluğunun idaresini de ikinci veliaht Muvaffak'a verdi⁶¹. 261/875 yılında Rey'in idaresi daha sonra halife olacak Muvaffak'a geçti⁶².

⁵⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 460.

⁵⁶ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 41.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 295, c. VII, s. 73-110; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 27; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XVII, s. 246-291.

⁵⁸ İsmail b. Cafer es-Sadık'a nispet edilerek varlığını günümüze kadar sürdüren bir Şiî mezhebidir. Bkz. Mustafa Öz, "İsmailiyye", *TDVİA*, c. XXIII, İstanbul 2001, s. 128.

⁵⁹ Daftary, "Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran", s. 151; Farhad Daftary, *The İsmâ'îlis*, Cambridge University, 1999, s. 120.

⁶⁰ Hamevî, *Mücemü'l-Büldân*, c. III, s. 117.

⁶¹ Saim Yılmaz, *Mutazid ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001, s. 70.

⁶² Abbâsî halifelerinin veliahtları, genellikle Horasan bölgesinde valilik görevi yapanlar arasından seçilmiş veya iş başına gelmiştir. Me'mun, Müktefî, Muvaffak bu duruma örnek

271/885 yılında halife Mutemid, Türk asıllı komutan Ezgütekin'i Muhammed b. Zeyd ile mücadele etmek amacıyla görevlendirmiş o da bu mücadele de Rey'i ele geçirerek halkından bir milyon dirhem almıştı. Ayrıca Rey ve civarına bir miktar kuvvet bırakmıştı⁶³.

Halife Mutazıd (892-902) Cibâl bölgesinde 209-283/825-897 yılları arasında hüküm süren Dölefilere⁶⁴ üzerine düzenlemiş olduğu ikinci seferin hemen ardından 281/895'te vezir Ubeydullah b. Süleyman'ı daha sonra meydana gelen olaylardan çıkardığımız üzere İsfahan'a sefer yapmak için Rey'e göndermiştir⁶⁵. Vezir Ubeydullah'ın İsfahan üzerine yapılacak seferde önceden Rey'e yollanması bölgede hüküm sürmek ve üstünlük sağlamak açısından Rey'in stratejik konumunun önemine işaret eder. Zira anladığımız kadarıyla Rey şehri, İsfahan'ın ele geçirilmesi için bir üs veya ordugâh olarak kullanılacaktır.

Kısa süren Muvaffak döneminde Rey'in kontrolü, Horasan'a vali tayin edilen Râfi b. Herseme'ye geçti. Ancak o, halife Mutazıd'ın (892-902) emrine karşı geldiği için Horasan valiliğinden azledildi ve yerine Dölefi Emiri Ahmed b. Abdülaziz atandı. Râfi'nin Rey'den uzaklaştırılması ve yakalanması için Rey'e hareket eden Ahmed b. Abdülaziz, Râfi'nin 279/893'te Gürcan'a kaçmasını sağladı⁶⁶. 279/893'te Dölefi emîrinin ölmesiyle Râfi, şehri tekrar ele geçirdi ve bu yılın sonuna kadar Rey'de ikamet etti⁶⁷. Kaynaklarda belirtilmemesine rağmen anlaşıldığı kadarıyla kısa bir süre Rey'in yönetimi Abbâsîler adına Dölefilere kaldı.

Dölefi emîri Ahmed b. Abdülaziz'in ölümünden sonra yerine oğlunun geçmesini fırsat bilen Râfi, derhal Rey üzerine saldırdı ve burayı ele geçirdi. Bunun üzerine halife Mutazıd'ın, oğlu Ali'yi bir ay sonra Rey üzerine

teşkil eden halifelerdir. Oysa bunların bir de rakipleri vardır ki onlar birinci veliahttır. Horasan bölgesine gönderilen halife çocukları ikinci veliaht olarak tayin edilmekte olmalarına rağmen bazen ordunun gücünden bazen de devlet adamlarının yardımlarıyla başa geçmektedir. Burada içinde Rey şehrinin de bulunduğu Horasan bölgesinde bulunan veliahtların arkalarına aldıkları gücün ne olduğunu iyi analiz etmek gerekmektedir.

⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 351; Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydileri", s. 96.

⁶⁴ Hanedan adını Abbâsî kumandanlarından Ebû Döle Kasım b. İsa el-İclil'den alır. Kerec, Burç, Dinever, Hemedan, Nihavend ve İsfahan ile civarında hüküm sürmüşlerdir. Bkz. Ahmet Nedim Serinsu, "Dölefilere", *TDVİA*, c. X, İstanbul 1994, s. 21.

⁶⁵ Yılmaz, *Mutazıd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 90.

⁶⁶ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, (Çev. Edward, G. Browne), Leiden 1905, s. 190; Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 183.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 382; Yılmaz, *Mutazıd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 83-87.

yollaması üzerine Râfi burayı terk etmek zorunda kaldı.⁶⁸ Ali'nin Rey bölgesinde vali olması kısa sürede meyvelerini vermiş ve Râfi'nin Rey valisi Hasan b. Ali Kure 1000 kadar adamıyla Ali'ye gelerek emân diledi. Böylelikle Rey, 280/894'te bir daha Abbâsî hâkimiyetine girmiş oldu.⁶⁹ Abbâsîler merkezden uzak yerlere gönderdikleri valilerin bulundukları bölgelerde bir süre sonra kendi başlarına hareket etmelerinden dolayı hep sıkıntı içinde oldular. Neticede buralara askeri seferler yapma mecburiyeti hâsıl oluyordu. Benzer problemler merkezden (Bağdat) uzak olması dolayısıyla Rey'de de yaşanırdı.

Halife Müktefi (902-908), babası Mutazîd gibi hem doğuda hem de batıda başarı elde edemedi. Sadece batıda muvaffakiyet elde eden Müktefi'nin doğuda başarılı olamamasının ana etkeni Abbâsî orduları genel komutanı Bedir ile arasında veliaht iken yaşadığı husumettir. Müktefi, Fars bölgesinde bulunan Abbâsî orduları başkomutanı Bedir'i aralarında husumet bulunan vezir Ubeydullah'ın teşvikiyle öldürmüştü. Bunun öncesinde Bedir'in yanında bulunan üst düzey ordu komutanlarını Bedir'in gücünü azaltmak adına yanına çağırarak onlara hilatler giydirdi. Askeri açıdan bu durum elbette doğuda bir boşluk doğurdu ve bunun etkisiyle oluşan otorite eksikliği Abbâsîler için doğuda başarısızlığı tetikledi. Bölgede etkin olan Sâmânî lideri İsmail b. Ahmed'in eski komutanlarından olan Muhammed b. Harun Zeydîler ile işbirliği yaparak Rey şehrini yukarıda izah ettiğimiz sebepten kaynaklı kolayca ele geçirmişti. Ancak bundan önce batı ile ilgilenmesinden dolayı Müktefi ancak dört ay sonra Hakan el Müflihi komutasında bir orduyu Rey'e yollayabildi. Fakat bu ordu herhangi bir başarı elde edemedi⁷⁰. Böylelikle babası Mutazîd'ın binbir zorlukla elde ettiği Rey şehri doğuda elden çıkan ilk toprak parçası oldu.

İsmail b. Ahmed'in Rey'de tasarrufta bulunmasından evvel bölgede zaten otoritesi zayıflamış olan Abbâsî hilafeti, Rey valiliğine 6 Aralık 902'de (2 Muharrem 290) İsmail b. Ahmed'i tayin etti⁷¹. Bu valilik görevi daha önce direkt olarak Abbâsîlere bağlı ya da yarı müstakil bir anlayışta olmamıştı. Zira İsmail b. Ahmed daha sonra Rey'e kendisi de bir vali atamıştı. Ayrıca toplanan vergiler bu vali aracılığıyla İsmail b. Ahmed'e ulaştırılıyordu. Vali

⁶⁸ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 191.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 390; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XVIII, s. 301.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 430-434; Yılmaz, *Mutazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 288-289.

⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 440; Yılmaz, *Mutazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 291; Amir Hasan Sıddîqî, *Caliphate and Sultanate*, Camiatu'l- Falah, Karachi, 1963, s. 82.

ataması ve vergi gelirlerinin tahsili açıkça Abbâsîlerin Rey'deki hâkimiyetinin sonlandığını göstermektedir. Ancak bu durum sürekli gelgitler ile Abbâsî hilafetinin bölgede kısmen de olsa söz sahibi olmasının önünde engel teşkil etmedi. Zaman zaman da olsa Abbâsîler bölgedeki söz haklarını hanedanların çarpışması üzerinden devam ettirdiler.

Tâhirîlerin ve Zeydîlerin Rey'de Mücadelesi

Tahir b. Hüseyin, Harun Reşid döneminde Horasan valisi Me'mun'a bağlı olarak Rey valiliğine tayin edilmiş ve daha sonra Emin ile yaptığı hilafet mücadelesinde Me'mun'a sağladığı önemli ölçüdeki destekle onun halife olmasını sağladı. Bu süreçten sonra Tahir b. Hüseyin halife tarafından öldürülme korkusuyla Horasan valiliğine tayin edilmesini sağlayarak 205/821'de Tâhirî hanedanının temelini atmış oldu⁷².

Diğer yandan Hazar Denizi'nin güneyindeki bölgede etkili olan Zeydîler, nüfuz sahalarını Taberistan'a yayınca bölgede bağımsız bir devlet kurabildiler. Taberistan'ın çoğunlukla dağlık ve ormanlık araziye sahip olmasının yanında kuzeyinde Hazar denizinin bulunması Zeydîlerin bölgeden çıkıp yayılabilmesi için başka çarelere başvurmasına neden oldu. Bu durumda Taberistan'ın hemen yanında yer alan Rey şehrinin Zeydîlerin bulundukları bölgeden çıkabilmeleri için stratejik bir konumda yer alması, Zeydîlerle Tâhirîlerin mücadelelerinin başlamasına neden oldu. Zeydîler 249/864 yılı içinde harekete geçerek Rey üzerine askeri bir birlik gönderdiler⁷³. Bu yılın sonunda Rey, Zeydî lideri Hasan b. Zeyd ile aynı ismi taşıyan bir akrabası tarafından fethedildi. Tâhiroğullarının valisi şehirden kovuldu yerine Muhammed b. Cafer, Rey'e vali tayin edildi⁷⁴. Böylece Rey ilk defa Zeydîler'in kontrolüne geçmiş oldu.

Zeydîler'in atadığı bu validen halk memnun kalmadı. Bu arada halife Mustain duruma müdahale etmek istediye de gönderdiği ordu Tahir b. Hüseyin'in egemenlik sınırı olan Hemedan'dan öteye geçmedi. Zeydîler'in bu çıkışı Tahir b. Hüseyin'in gönderdiği ordu ile aynı yıl sonlandırıldı ve Rey tekrar Tâhiroğullarının hâkimiyetine girdi. Zeydîler kısa bir süre sonra

⁷² Hasan Kurt, "Tahiriler", *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 403. Tahir b. Hüseyin iki yıllık Horasan valiliğinde bağımsız hareket ederek, bastırdığı parada halifenin adını kullanmadı ve hutbelerde halifenin adını zikretmedi.

⁷³ İbn İsfendiyyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 166.

⁷⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 115; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 32; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XVII, s. 299-300; Hasan Kurt, *Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 106; Aydın Çelik, "Deylem'de İslamiyetin Yayılması ve Zeydiler", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. VII, S. I, Elazığ 2010, s. 32.

Rey'i ele geçirmiş ancak Tâhirîler buna karşılık vererek şehre tekrar hâkim oldular. Zeydîler bir kez daha kararlıkla harekete geçerek bu defa Cüstan adlı bir Deylem'li ile beraber 251/866'da Rey'i ele geçirerek şehirdeki Tâhirî yöneticisini kovdular⁷⁵.

Zeydî hareketi gün geçtikçe büyüdüğü için halife olaya bizzat müdahale ederek Musa b. Boğa'yı 252/867 yılında görevlendirdi. Bu tarihte Rey tekrar Abbâsî egemenliğine girmiş oldu⁷⁶. Ancak Musa b. Boğa'nın, halife Mu'tezz'in emriyle Bağdat'a çağırılması sebebiyle savunmasız kalan Rey bölgesi, 255/870'de tekrar Zeydîler'in egemenliğine girdi. Bunun üzerine yeni halife Mutemid bir ay sonra Hasan b. Zeyd üzerine tekrar Musa b. Boğa'yı yolladı. Musa, Rey'i 257/872'de Zeydîlerden aldıktan sonra 258/873'de Zeydîler tekrar şehri ele geçirdiler⁷⁷. Böylece Abbâsî halifelerinin bizzat müdahale etmesine rağmen nihai sonuç elde edilemedi. Çünkü hilafet merkezinde istikrar yoktu. Öyle ki 249/864'den 258/873'e kadar geçen sürede Abbâsî hilafetinde tahta geçenler üç kez değişti. Bu şartlarda Zeydîler ile Rey'de mücadele safhası artık Saffaroğullarına intikal etti.

Saffaroğullarının Hâkimiyetinde Rey Şehri

258/873 yılında Tâhirîlerin bölgede Zeydîler ile mücadelesi sonucu gittikçe zayıflamasıyla daha önce Sistan'da ortaya çıkan Yakub b. Leys Nişabur'u alarak Tâhirîlere son verdi⁷⁸. Yakub b. Leys, halife Mutemid'e mektup yazarak Taberistan'daki Alevi (Zeydî) hâkimiyetine son vermek istediğini belirtti. Halife istemeyerek de olsa ona Horasan valiliğini verdi⁷⁹. Böylece Horasan bölgesinde Saffaroğullarının⁸⁰ mücadele safhası başlamış oldu.

⁷⁵ Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XVIII, s. 42; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 115; Kurt, *Tahiroğulları*, s. 106-108; Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydîleri", s. 82-83.

⁷⁶ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 179.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 201; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 60; Kurt, *Tahiroğulları*, s. 108-109.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 218; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 72; Kurt, *Tahiroğulları*, s. 115.

⁷⁹ Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydîleri", s. 86.

⁸⁰ Doğu İran'da Sistan bölgesinde hüküm süren İslam hanedanı olan Saffariler 861-1003 yılları arasında varlık göstermişlerdir. Siyasî alanda Sistan'dan başka Gazne, Nişabur, Fars gibi yerleri ele geçirerek hâkimiyet alanlarını genişletmiş, yeni Fars edebiyatının oluşmasında önemli rol oynamışlardır. Gazneli Mahmud tarafından bu devlete son verilmiştir. Bkz. Erdoğan Merçil, "Saffariler", *TDVİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 464-465.

Yakub b. Leys ile daha önce Sistan'da hâkimiyet mücadelesine giren Abdullah el-Siczi ve kardeşleri, Yakub'un Nişabur'u almasıyla Hasan b. Zeyd'e sığındı. Yakub, 259/874'de Taberistan üzerine yürüdü ve Rey'de bulunan Abdullah ve kardeşlerini ele geçirdi⁸¹. Bu olaydan sonra halife Mutemid, Yakub b. Leys'in Rey valiliğini onaylamadığını kendisine bildirdi⁸².

Tâhirîler'e verilen Rey valiliğine karşılık boş durmayan Yakub b. Leys, Abbâsî halifesi üzerinde kurduğu baskı sonucu istediğini 260/875 yılı sonlarına doğru elde etmeyi başardı. Tekrar Rey valisi olan Yakub'un isteklerine sınır koymaması ve hilafet merkezi ile çatışması sonucu 261/876 yılında hilafet nezdinde Rey valiliği görevini kaybetti. Bu görev her ne kadar Tâhirîler'e tekrar verilmişse de bölgeyi Bağdat'tan yönetme isteğinden dolayı Rey, Saffaroğulları ile Zeydîler'in hâkimiyet alanı içinde kaldı. Nitekim Yakub b. Leys Horasan bölgesi şehirlerinden 261/876 yılında vergi toplamaya devam ediyordu⁸³.

Ali'nin Rey valiliğinden sonra bu görev, Saffârî sülalesinden olan Amr b. Leys'e verildi. Burada yarı müstakil bir idare söz konusu olmakla beraber Abbâsîlere bağlılığın (Hutbede halifenin ismini başta okuma, merkeze asker ve vergi gönderme gibi.) devam ettiğini görmekteyiz⁸⁴. Amr b. Leys, daha önce Horasan valisi olan ve Abbâsî hilafetinin itaatinden çıkan Râfi b. Herseme'yi bölgeden uzaklaştırma ve öldürme görevini yerine getirerek Rey'i Saffaroğulları'nın idaresi altına sokmayı başardı (283/897)⁸⁵.

Halife Mutaz'ın, Saffâroğullarından Amr b. Leys'i, Rey'e vali olarak ataması, bu bölgede gücü açıkça daha fazla olan Sâmânî lideri İsmail b. Ahmed'i rahatsız etti. İki taraf arasında Horasan hâkimiyeti için yapılan savaşta İsmail b. Ahmed galip gelerek Amr b. Leys'i esir aldı. Bu olaydan sonra Horasan, İsmail b. Ahmed'e verildi⁸⁶. Böylelikle Saffâroğullarının

⁸¹ Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydîleri", s. 87; Kurt, *Tahiroğulları*, s. 116.

⁸² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 240.

⁸³ Kurt, *Tahiroğulları*, s. 162-164.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 403; Hasan Kurt, "Sâmânîoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", *AÜİFD*, c. XLV, S. I, 2004, s. 5-6; Yılmaz, *Mutazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 101.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 405.

⁸⁶ Sir Jhon Malcolm, *Tarih-i Kâmil-i İran*, c. I, (Çev. Mirza İsmail Hayret), Tahran 1380, s. 186; Kurt, "Sâmânîoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", s. 6-10. Her ne kadar Harun Reşid döneminde Rey Horasan'a bağlanmışsa da kaynaklarda İsmail b. Ahmed'e Horasan içinde Rey'in verildiği bilgisi bulunmamaktadır. Zaten daha sonra Müktefi döneminde ayrıntılı olarak Rey'in Sâmânîoğullarına bırakılması meselesi kaynaklarda

Rey'deki faaliyetleri uzun ömürlü olmadı. Bunun nedeni halifenin, Saffârîlerin Horasan bölgesindeki faaliyetlerine sıcak bakmamasıdır.

Sâmânî ve Sacoğullarının Hâkimiyetinde Rey Şehri

İsmail b. Ahmed ile Sâmânîoğulları 290/902'den itibaren ele geçirdikleri Rey şehrini zaman zaman kaybetseler de Rey'de hâkimiyetlerini 315/928'e kadar devam ettirdiler. İsmail b. Ahmed, Horasan topraklarını ele geçirdikten sonra daha önce Tâhiroğullarının elinde bulunan Taberistan'ı Zeydîler'den almak için Muhammed b. Harun'u görevlendirdi. Muhammed b. Harun, Zeydî lideri Muhammed b. Zeyd ile girdiği savaşta önce mağlup olup geri çekildiyse de daha sonra Zeydîler'in ganimet toplamasını fırsat bilerek ikinci defa saldırıp savaştan galip ayrıldı. Bu başarı üzerine İsmail b. Ahmed, Muhammed b. Harun'u Taberistan'ın yönetimine verdi. Muhammed b. Harun bu başarıyı elde ettiği sırada Rey'de Kertemiş et-Türkî (کرتمش ترک) adlı bir Türk vali bulunuyordu. Bu vali halka son derece kötü muamelede bulunduğundan Muhammed b. Harun'u kendileri için kurtuluş olarak gören Rey halkı ona burayı alması için mektuplar yolladılar. Bu davet üzerine Muhammed b. Harun 290/902 yılında Rey'de hilafet ordusuyla girdiği mücadelede halifenin komutanları ve kardeşi ile oğlunu öldürüp Rey'i ele geçirdi⁸⁷. Yukarıda belirttiğimiz gibi Rey'de 290/902 yılında hilafet ordusundan bir komutanın olması 283/897 yılında İsmail b. Ahmed'e verilen Horasan toprakları içinde Rey'in bulunmadığının göstergesidir. Muhammed b. Harun böylece Sâmânîoğullarının itaatinden çıktı. Abbâsî hilafetine son derece bağlı olan Sâmânîoğullarına ve Abbâsî hilafetine düşman olan Zeydîlere bağlılığını ilan eden Muhammed b. Harun'un bu hareketi ile Rey, Zeydî hâkimiyetine girmiş oldu. Bizzat halifenin tayin ettiği valiyi öldürüp Rey'e giren Muhammed b. Harun'a karşı İsmail b. Ahmed halife tarafından Rey şehrinin tekrar Abbâsî hâkimiyeti altına sokulması için görevlendirildi. İsmail b. Ahmed 8 bin kişilik bir ordu ile Rey'e gelerek Muhammed b. Harun'u ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra şehri kolayca ele geçirdi. Harun mağlup olduktan sonra Deylemliler'in yanına sığındı⁸⁸.

mevcuttur. Burada Rey'in şimdilik Horasan bölgesi dışında değerlendirildiğini belirtmek yerinde olur.

⁸⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 419-431; Gerdizî, *Zeynû'l-Ahbâr*, s. 323; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XIX, s. 36; Kurt, "Sâmânîoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", s. 10; Sıddîqî, *Caliphate and Sultanate*, s. 82.

⁸⁸ Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XIX, s. 41; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 435.

İsmail b. Ahmed Rey şehrini ele geçirdikten sonra savaş meydanından kaçan Muhammed b. Harun'un yakalanması ve teslim edilmesi şartıyla Baris el-Kebir'i Cürcan'a vali tayin etti. Harun çok geçmeden yakalanarak hapse atıldı ve burada vefat etti⁸⁹.

Muhammed b. Harun'un öldürülmesinden sonra Rey ileri gelenleri, Muhammed b. Zeyd et-Talibi ile yazışmaya başladı. Neticede Rey halkı, şehri, Muhammed b. Zeyd'e teslim ettiler. Bunun üzerine İsmail b. Ahmed de büyük bir orduyla Muhammed b. Zeyd'in üzerine yürüyerek onu mağlup etti⁹⁰.

Cürcan, Taberistan ve Rey valiliğini elinde bulunduran Baris, buralardan vergi olarak topladığı İsmail b. Ahmed'e göndermek üzere yola çıktığında onun ölüm haberini alınca (294/907) göndermekten vazgeçti. Sâ mânîlerin yeni hükümdarı olan Ebû Nasr Ahmed, Baris üzerine harekete geçince Baris, Müktefi'den sığınma talebinde bulundu. Müktefi'nin izin vermesi üzerine bölgede oluşan kısa süreli otorite boşluğu, Ebû Nasr tarafından dolduruldu⁹¹. Rey 294/907'den 303/916'ya kadar Sâ mânî idaresinde kaldı.

Azerbaycan'da hüküm süren Sacoğullarının 289/901 yılında hükümdarı olan Yusuf b. Ebi's-Sac, halife Muktedir Billah'ın onayı ile o dönemde Sâ mânîoğullarının elinde bulunan Rey şehrini herhangi bir mukavemetle karşılaşmaksızın 303/916'da ele geçirdi. Ancak bundan yaklaşık bir yıl sonra hilafet merkezindeki vezir değişikliğinin Yusuf'un aleyhine gerçekleşmesi üzerine halife onun Rey valiliğini onaylamadığını belirterek üzerine Hakan el-Müflihî komutasında bir askeri birlik sevk etti. Yusuf'un bu ordu karşısında başarılı olmasının ardından Halife, bölgeye Munis el-Muzaffer komutasında bir ordu gönderdi. Bütün bunlar yaşanırken Yusuf'un, Rey valiliğinde kalmak şartıyla Bağdat'a 700 bin dinar ödemeyi teklif etmesine karşılık halife ret cevabı verdi ve onu Bağdat'a çağırdı. Yusuf, bu çağrının kendisi için tehlikeli olduğu kanısıyla Rey'in haracını toplayıp Erdebil'e gitti. Munis buna karşılık Yusuf'u 306/919'da yakalayıp Bağdat'a götürdü.

306/919'da Sacoğullarından Yusuf'u mağlup eden Abbâsî komutanı Munis, Ali b. Vehsuzan'ı Rey ve civarına vali tayin edip şehirden ayrıldı. Kısa bir süre sonra Ali'nin ölümü ile buranın valiliği Vasıf Begtemuri'ye verildi. Azerbaycan valisi Ahmed b. Ali, Kum'dan hareketle Rey'i ele

⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 440; Yılmaz, *Mutazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 290.

⁹⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 173.

⁹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 15; Sıddîqî, *Caliphate and Sultanate*, s. 80.

geçirdi. Halifenin üzerine yolladığı orduyu mağlup ederek kendisini şehre vali tayin ettirdi. Böylece Yusuf'un Rey'e tekrar gelmesine kadar Sâmânî valisi olarak görev yapan Ahmed b. Ali ile birlikte Rey tekrar Sâmânî idaresine geçmiş oldu. Ancak bundan üç yıl sonra Yusuf 500 bin dinar vergi ödemek şartıyla serbest bırakıldı. İki yıl sonra da yani 311/924'te Sâmânîlerin idaresinde bulunan Rey'i tekrar ele geçirdi. Şehre vekil olarak gulamı Müflih'i tayin ettikten sonra şehirden ayrıldı. Ancak Rey halkı isyan edince geri dönerek bir yıl sonra burayı tekrar itaat altına aldı⁹². Sacoğulları'nın Rey'deki hâkimiyeti 303-306/916-919 yılları ile 311-313/924-926 yılları arasında olmuş ve her iki dönemde de Sâmânîlerle mücadele gerçekleşmiştir.

311/924'de Rey'deki Sâmânî hâkimiyeti kesintiye uğradıktan sonra 313/926'da bizzat halife Muktedir, Yusuf'un yerine Said Nasr b. Ahmed'i, Rey şehrine vali tayin etti. Nasr b. Ahmed bu görevi 313/926'da Rey'den Yusuf'un azatlısı olan Fâtik'i kovarak yerine getirdi ve iki ay şehirde ikamet etti. Önce Simcur'u ardından da Muhammed b. Ali'yi Rey'e vali tayin etti. Muhammed b. Ali, 316/928 yılı sonlarında buraya yerleşmişti. Ancak o hastalanınca Alevî dâisi el-Hasan ile Mâkân b. Kâkî'ye yazdığı mektuplarla onları Rey'e davet etmiş ve geldikleri takdirde şehri onlara teslim edeceğini söylemişti. Her ikisi Rey'e geldiklerinde şehri onlara teslim edip Rey'den ayrılmıştı⁹³. İbn İsfendiyar'ın eserinde, Mâkân b. Kâkî ile dâi el-Hasan'ın anlaşmaya vararak büyük bir ordu ile Rey'e yürüdüğü ve şehri ele geçirerek Muhammed b. Saluk'u şehirden uzaklaştırdığı kayıtlıdır⁹⁴.

Esfâr b. Şireveyh ed-Deylemî'nin alevi dâisi el-Hasan'ı öldürmesinden sonra Rey bölgesinin hâkimiyetini ele geçirdi ve Rey'de Horasan hâkimi Nasr b. Ahmed adına hutbe okuttu. Ancak bölgede gittikçe güçlendikten sonra Sâmânî Emiri Nasr b. Ahmed'e baş kaldırıp Rey'de altından bir saltanat tahtı ile taç yaptırdı. Nasr b. Ahmed'in üzerine ordu sevk etmesi ve ordusundaki unsurların baskısı ile Sâmânî Emiri ile anlaşma yaptı. Bu anlaşma gereği Esfâr, Rey ve civarından topladığı vergileri Sâmânî Emir'ine gönderecekti⁹⁵.

⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 87-122; Ali İpek "Sacoğulları", *TDVİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 364-365; Frye, "The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs", s. 231.

⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 140.

⁹⁴ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 209.

⁹⁵ Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XIX, s. 225; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 158-162.

Esfâr'ın ölümü de kendi komutanlarından olan Merdaviç b. Ziyâr'ın eliyle gerçekleşti. Merdaviç, Sâmânî komutanlarından olan Mâkân b. Kâkî ile işbirliği içine girdi ve Esfâr'ın ordusundaki isyandan da istifadeyle onu öldürerek Rey'e hâkim oldu⁹⁶.

Rey'de Ziyârîler, Sâmânîler ve Büveyhî Mücadelesi

Ziyârîler⁹⁷ Rey'e hâkim olmadan önce şehir son olarak Deylemî emirinin tasarrufunda ancak Sâmânî emirinin hâkimiyetindeydi. Sâmânîlerin hizmetinde olan Merdaviç b. Ziyâr, 316/928 yılında Rey'i ele geçirdi ve hanedanlığının başkenti yaptı. Merdaviç, 321/933 yılında Rey'den Cürcan'a hareket edince üzerine gelen Sâmânî lideri Nasr b. Ahmed'e karşı koyamayacağını anlayınca Rey'in elinde kalmak şartıyla bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı⁹⁸.

323/935 yılında Merdaviç'in öldürülmesiyle daha önce Rey'de bulunan kardeşi Veşmgir'e Ziyârîler itaatini bildirmişti. Bu tarihten itibaren Rey'de Veşmgir ile Büveyhîlerden Rûknüddeve b. Büveyh arasında mücadeleler sürekli bir hal aldı. Bu ikilinin mücadelelerinden başka Horasan'da hâkimiyetlerini devam ettiren Sâmânîler de bölge ile ilgilenmekteydi. Sâmânî Emiri, Horasan valisi olan Ebû Ali b. Muhammed'i 329/940 yılında Rey üzerine gönderdi. Veşmgir'e, Mâkân b. Kâkî destek olurken, Ebû Ali'ye, Rûknüddeve b. Büveyh yardım etmişti. Neticede Mâkân'ın ölümü ile Veşmgir savaştan kaçmak mecburiyetinde kaldı. Rey 329/940'da Sâmânîlerin idaresine tekrar girmiş oldu⁹⁹.

Ebû Ali'nin sıkıştırması sonucu 332/943 yılında Sâmânîlerin emrine giren Veşmgir, Nasr b. Ahmed'in ölümü ile Ebû Ali'nin Horasan'a geri gitmesini fırsat bilerek Rey'i ele geçirdi. Ancak Veşmgir, Ebû Ali ile girdiği mücadelelerde güçten düştüğünden bu defa Rûknüddeve Hasan b. Büveyh, aynı yıl Rey üzerine hareket ederek şehri ele geçirmeyi başardı. Bundan bir

⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 163-164; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 409; Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 526.

⁹⁷ Yaklaşık olarak 927'den 1090'a kadar geçen süreçte varlık gösteren Ziyârîler'in kurucusu Merdaviç b. Ziyâr'dır. Hanedan Deylemî olup ismini Merdaviç'in babasından almaktadır. Gürkan, Taberistan, Kumis gibi bölgelerde faaliyet göstermiş olan bu hanedan, İslam öncesi hanedanlardan Gilan hükümdarı Keyhüsrev ile aynı soydan gelenler olarak kendilerini tasvir ediyorlardı. Bu hanedan bir süre sonra varlığını Selçuklulara bağlı olarak devam ettirmiş ve en sonunda Hasan Sabbah tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bkz. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *MEBİA*, c. XIII, İstanbul 1986, s. 622-624.

⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 164,219; Ahmet Güner, "Merdaviç b. Ziyâr", *TDVİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 178; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *TDVİA*, c. VI, İstanbul 1992, s. 496.

⁹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 252-314.

yıl sonra Sâmânîler tekrar Rey'i ele geçirmek üzere harekete geçti. Emir Nuh, Ebû Ali'yi bu iş için görevlendirdi. Rüküddevle üzerine ordusu ile hareket halindeyken Ebû Ali'ye karşı ordu içinde oluşan muhalefet onun zayıflamasına ve Rey'i alamamasına sebep oldu. Ancak 335/945'de tekrar Rey üzerine harekete geçen Ebû Ali bu defa herhangi bir muhalefet olmaksızın büyük bir ordu ile Rey üzerine giderek Rüküddevle'yi şehirden terke zorladı. Böylece 2 yıl aradan sonra Rey Sâmânî emirliğinin hâkimiyetine girmiş oldu¹⁰⁰.

Bu olaydan sonra Ebû Ali ile Sâmânî Emiri arasında yaşanan probleminden de istifade ile Büveyhî lideri İmadüddeve, Emir Nuh ile bir anlaşma arayışına girdi. Buna göre Ebû Ali Sâmânî emirliğine yılda ne veriyorsa yüz bin dinar daha fazla vergi verme ve askeri destek sözü ile anlaşma gerçekleşti ve İmadüddeve kardeşi Rüküddevle'yi Rey'i almak üzere gönderdi. 336/946 yılında Rey, Sâmânî hâkimiyetinden Büveyhîler'e geçti¹⁰¹. Sürekli bir şekilde Rey şehri için mücadeleye girişiliyor olması şehrin önemli bir yerleşim yeri olduğu anlamına gelmektedir. Muhtemelen, Rey'e hâkim olmak demek civar bölgelere de hâkimiyet kurmak anlamına geliyordu. Bundan dolayı şehirde sürekli mücadeleler yaşanmıştır.

Emir Nuh, Rey'i tekrar Sâmânî hâkimiyetine dâhil etmek amacıyla Mansur b. Karategin komutasındaki bir orduyu bölgeye sevk etti (339/950). Bu sırada Rüküddevle, yerine Ali b. Kame'yi vekil olarak bırakmış ve Rey'den ayrılarak Fars bölgesine gitmişti. Sâmânî ordusu Rey'e ulaştığında mücadele edemeyeceğini anlayan Ali b. Kame, Rey'den ayrılarak İsfahan'a geçti. Bu durum Mansur'un işini kolaylaştırdı. Mansur, Rey, Cibal ve Karmisin'i Sâmânî hâkimiyetine dâhil etti, Rüküddevle'nin adamlarını da görevlerinden aldı¹⁰².

Mansur b. Karategin Rey'e dönünce, askerleri üzerindeki hâkimiyetini tesis edemediğini gördü ve askerler sonuçta onu terk ederek Nişabur ve çevresine dağıldılar. Ayrıca Mansur birkaç kez görevinden ayrılmak istediğini Emir I. Nuh'a bildirmişti. Bunun üzerine Emir Nuh onu görevden alarak Horasan sipehsarlığına Ebû Ali'yi atadı¹⁰³.

Rüküddevle ile Veşmgîr arasında meydana gelen olaylardan sonra

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 330-381; Ahmet Güner, "Nuh I", *TDVİA*, c. XXXIII, İstanbul 2007, s. 227.

¹⁰¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 372; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 398-400; Sıddıqî, *Caliphate and Sultanate*, s. 114.

¹⁰² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 417-420.

¹⁰³ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 211; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 424.

Veşmgîr Emîr Nuh'a mektup yazıp ondan yardım istedi. Bunun üzerine Emîr Nûh, Ebû Ali'ye haber göndererek derhal Horasan askerleriyle Rey üzerine gitmesini ve Rûknüddeve ile savaşmasını emretti. Ebû Ali ve Veşmgîr kalabalık bir orduyla 341/953 yılında Rey'e yöneldiler. Durumu öğrenen Rûknüddeve, üzerine gelenlerle mücadeleye girişemeyeceğini anladığı için bulunduğu şehirde kapanıp burayı korumayı tercih etti. Uzun çarpışmalar sonucunda her iki taraf da güçten düşünce anlaşma zemini arandı ve nihayet Ebû Ali ile Rûknüddeve aralarında barış yapıldı. Bu durumu Veşmgîr, Emir Nuh'a Ebû Ali'nin Rûknüddeve'ye meyl ettiği şeklinde rapor edince Emir Nuh onu görevinden azletti¹⁰⁴. Ebû Ali de bunun üzerine 342/954'de Rey'e giderek Rûknüddeve'ye sığındı. Bir yıl sonra, Muhammed b. Mâkân komutasındaki Sâ mânî kuvvetleri Rey üzerine yeniden harekete geçti. O sırada Rey'de bulunan Rûknüddeve kardeşi Muizzüddeve'den yardım talebinde bulundu. Neticede Rûknüddeve'nin talebiyle iki taraf arasında yapılan bu antlaşmaya göre; Rey ve Cibal bölgesi Rûknüddeve'ye bırakıldı, bunun karşılığında Büveyhîler Sâ mânîlere her yıl iki yüz bin dinar ödemeyi ve Veşmgîr'e saldırmamayı kabul etti¹⁰⁵.

Büveyhîlerin lideri Rûknüddeve 365/976'da vefat etmeden evvel ülkeyi oğulları arasında paylaştırmış ve hepsinin Adududdevle'ye itaat etmelerini istemişti. Bu aşamada Rey ve civarı Fahrüddeve'ye verildi. Fahrüddeve bulunduğu topraklardan memnun kalmadığı için amcasının oğlu Bahtiyar'ın teşvikiyle topraklarını genişletmek amacıyla harekete geçti. Adududdevle kardeşinin bu itaatsizliği üzerine 369/980 yılında Fahrüddeve'nin elinde bulunan Hemedân, Rey ve her iki şehir arasındaki toprakları tamamen hâkimiyeti altına alıp diğer kardeşi Müeyyedüddeve'ye teslim etmiş ve onu bütün bu bölge şehirlerinde kendisine nâib olarak tayin etmişti. Rey'de konaklayan Adududdevle bütün buraları tamamen yönetimi altına almış bulunuyordu¹⁰⁶. Önce Adududdevle'nin bir yıl sonra da Müeyyedüddeve'nin ölümü ile hanedanın en yaşlı üyesi konumunda olan Fahrüddeve 373/984'de Cibal kolunun hükümdarı ilan edildi¹⁰⁷. Daha sonra Rey'e dönerek Adududdevle gibi "Şâhinşah" unvanıyla adına para bastırdı¹⁰⁸.

¹⁰⁴ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 211-212. Anlaşma gereği 200 bin dinar Rûknüddeve tarafından ödenecekti. Bkz. Güner, "Nuh I", s. 228.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 434-442; Siddîqî, *Caliphate and Sultanate*, s. 118.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 576-613.

¹⁰⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 545-546.

¹⁰⁸ Abdülkerim Özeydın, "Fahrüddeve", *TDVİA*, c. XII, İstanbul 1995, s. 99; John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty In Iraq*, Brill, Leiden 2003, s. 30-31.

386/997 yılına kadar Rey'de hükümdar olan Fahrüddeve şehirde bir cami ile bir kale yaptırdı. Rasat çalışmalarıyla yakından ilgilenen Fahrüddeve, Ebû Mahmûd Hâmid b. Hıdır el-Hucendî onun emriyle, güneşin Rey şehrinin boylamına girişini gözetlemekte kullanılan büyük bir sekstant yaptırdı¹⁰⁹. Büveyhîler döneminde Rey şehri kütüphaneler açısından oldukça parlak bir dönem yaşadı. Buna ek olarak Rey'de çeşitli binaların yapımı ile imarlaşma faaliyetleri gerçekleşti¹¹⁰.

Onuncu yüzyılın ikinci yarısında böylesine önemli bir meselede Rey kentinin kullanılması hem şehrin önemine hem de devletin Rey'e verdiği öneme işaret eder¹¹¹.

Fahrüddeve'nin ölümünden sonra dört yaşındaki oğlu Rüstem tahta geçti ancak idare annesinin elindeydi. 396/1006 yılında Rey'in idaresi bir başka Büveyhî ferdi olan Şemsüddeve tarafından devralındı. Ancak saltanat naibi olan anneleri bir yıl sonra Rey'de tekrar Mecdüddeve'yi saltanat tahtına oturttu¹¹². Mecdüddeve bu tarihten itibaren Sultan Mahmud'un burayı istilasına kadar (419/1029) Büveyhîler'in Rey'deki hâkimiyetini devam ettirdi. Böylece Rey'de bir asır boyunca Büveyhîler hüküm sürdüler.

Rey'in Gazneli Hâkimiyetine Girmesi ve Oğuzlar ile Mücadele

Büveyhîlerin Rey'deki gücü giderek zayıflarken, buna karşılık bölgede yeni güç dengeleri kendini göstermeye başladı. Bunlardan biri 351/963 yılında kurulan Gazneli Devleti'di. Gazneliler, Sultan Mahmud'un nezdinde başarılı Hindistan seferlerinden sonra topraklarını genişletmek adına Rey'i ele geçirme isteğiyle harekete geçti. Sultan Mahmud bu sebeple Rey'e sefer yapmadan önce şehirde hükümdarlık yapan Büveyhî Mecdüddeve'nin naibi olan annesinden (Seyyide) haraç ve oğlunu talep etmesine karşılık (418/1028) Seyyide'den aldığı cevap üzerine bu isteğinden vazgeçti¹¹³.

¹⁰⁹ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. II, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2007, s. 21; Özeydin, "Fahrüddeve", s. 99. Sekstant: yerküre üzerinde bulunan yerin enlemini belirlemek amacıyla, bir gök cismiyle ufuk düzlemi arasındaki açısal mesafeyi ölçmekte kullanılan optik seyir cihazı.

¹¹⁰ Merçil, "Büveyhîler", s. 499.

¹¹¹ Rey'de kurulan Rasathane ve Sekstant hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. II, s. 25-27.

¹¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 167.

¹¹³ Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 421; Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 103; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 43.

Seyyide'nin vefatı ile Sultan Mahmud derhal harekete geçerek Mecdüddeve'yi yakalattı. Daha sonra Rey üzerine yürüyerek 419/1029'da şehre girdi¹¹⁴. Bir milyon dinar değerinde mal ve beş yüz bin dinar değerinde mücevher, altı bin elbise, birçok teçhizat ve malzeme ele geçirdi¹¹⁵. Sultan Mahmud, daha sonra Rey şehrinde bulunan Şî kitaplığını yaktırmanın yanında Rafizî ve Bâtınî grupları da cezalandırdı¹¹⁶. Bu durumu başka bir yazar farklı bir bakış açısıyla şöyle ifade etmektedir: “Sultan Mahmud Rey’de bilginler, filozoflar ve düşünürleri büyük işkencelere maruz bırakmış ve idam etmiştir. Dahası onların eserlerini de yaktırdı”¹¹⁷. Rey’de bunlar yaşandıktan sonra Sultan Mahmud, Horasan’a dönmeden önce Rey’de oğlu Mesud’u vekil bıraktı¹¹⁸.

Sultan Mesud, 420/1030’da Sultan Mahmud’un ölümüyle boşalan Gazneli tahtını kardeşinden almak için harekete geçmeden önce Rey halkından itaat edip söz dinlemeleri için ahd almıştı¹¹⁹. Burada Sultan Mesud’un Rey halkının bir takım hasletlerinden dolayı onlara karşı güvensizlik beslediği izlenimi çıkarılabilir. Sultan Mesud tahta geçtiğinde Rey şehrinin yönetimi kendisi adına hutbe okutmak şartıyla Ziyâri Enuşirvan b. Manuçehr’e verdi¹²⁰.

Rey ve civarının kethüdâsı olarak görev yapan şahıs hakkında şikâyetler yükselince Mesud derhal olaya müdahale ederek yeni bir görevli tayin etti. Bu görevliye hitaben: “Biz seni tecrübe ettik... Rey ve çevresinin işleri

¹¹⁴ Gerdîzî, *Zeynû'l-Ahbâr*, s. 418; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XXII, s. 86; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 73; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 37; Frye, “The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs”, s. 177.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 287-288; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 43-44.

¹¹⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XII, s. 104-105; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 53-73; Frye, “The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs”, s. 177.

¹¹⁷ Muhakkik, *Dovvomin Bist Goftar*, s. 220-221. Yukarıdaki iki anlatımdan biri Sünni, diğeri Şîî anlatım tarzıdır. Zira Rey’de Sultan Mahmud’un hedefinde olan kesim Ehl-i Şîa’dan olan Büveyhilerdir.

¹¹⁸ Gerdîzî, *Zeynû'l-Ahbâr*, s. 418; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 288; Sir Jhon Malcolm, *Tarih-i Kâmil-i İran*, c. I, s. 217-218; Sümer, *Oğuzlar*, s. 73; Sıddıqî, *Caliphate and Sultanate*, s. 136; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 44.

¹¹⁹ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, c. I, (Thk. Halil Hatib Rehber), İntişarat-ı Mehtab, Tahrân, 1374, s. 16; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 144.

¹²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 310-311; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 65-66.

mühimdir, Tahir'de bu işi başaracak adam değildir”¹²¹ diyerek Rey'e ne kadar çok önem verdiğini göstermektedir.

Sultan Mesud, Gazne tahtını ele geçirmek amacıyla kardeşiyle yapacağı mücadelede babasının ülkesinden çıkardığı Oğuzları da yanına aldı. Gazne tahtını ele geçirdikten sonra Mesud, Rey'e vali tayin ettiği (421/1031-1032) Taş-Ferrâş'ın yanında Oğuzları da gönderdi. Ancak Oğuzların faaliyetlerinden dolayı halkın şikâyetçi olması ve vezirinin girişimiyle Mesud, Oğuz komutanlarının bazısını öldürttü. Netice itibarıyla Oğuzlar ile Gazneliler arasındaki husumet bu olaydan sonra iyice arttı¹²².

426/1035'de vuku bulan Nesa savaşı sonrasında Rey bölgesine hâkim olan Oğuzların şehre girip yağma ve talanda bulundular. Mesud bunlar üzerine Taş-Ferrâş komutasında bir birlik göndermişse de (428/1037) Oğuzlar galip geldi¹²³. Sürekli devam eden Türkmen akınlarına karşı duramayan Gazneliler, en sonunda Rey'in hâkimiyetini tamamen kaybetti. 429/1038'de daha önce Mesud tarafından görevlendirilen Ebû Sehl'e karşı Deylemlî Kakûyi Alâüddeve Muhammed, Oğuzların bir kısmının desteğini alarak, Rey'i ele geçirdi. Rey'in düşmesi Gazneliler'in batıdaki hâkimiyetlerini de kesin olarak sonlandırdı¹²⁴. Bütün bunlardan sonra Selçuk ailesinin giderek güçlenmesi sonucu Dandanakan savaşından hemen sonra 433/1042'de Rey, İbrahim Yınal tarafından ele geçirildi ve Tuğrul Bey'in buraya gelip başkent yapmasıyla Selçukluların Rey'deki hâkimiyeti de kesinlik kazandı¹²⁵.

SONUÇ

Rey şehri İslam fethinden Selçuklu hâkimiyetine girene kadar pek çok siyasi mücadeleye sahne olduğu gibi pek çok devletin de hâkimiyeti altına girmiştir. Rey'de yaşanan siyasi mücadeleler, şehrin önemli bir konumda olduğundan devletler veya hanedanlar kendi konumlarını bulundukları

¹²¹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, c. II, s. 617.

¹²² Sümer, *Oğuzlar*, s. 73-74.

¹²³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 291-294; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 46; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 65; Sümer, *Oğuzlar*, s.78-80.

¹²⁴ Sümer, *Oğuzlar*, s. 80-82; Donohue, *The Buwayhid Dynasty In Iraq*, s. 31; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 65.

¹²⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XII, s. 141-142; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 388-389; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, c. I, (Yay. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 15; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1965, s. 55-66; Özgüdenli, “Rey”, s. 41; Sümer, *Oğuzlar*, s. 88.

bölgede güçlendirme adına şehri, ele geçirmeye çalışmıştır. Abbâsîler için Rey, devletin doğu toprakları için hayati öneme sahipken, Zeydîler için Rey, dağlık bölgeden ovaya çıkış için bir kapı konumundadır. Sâmanîlerin emîrlik döneminde ise Rey şehri Horasan bölgesini kontrol altında tutmak için kilit konumda olmuştur. Rey'in devletler için siyasi mücadele sahası olmasının nedenleri arasında; önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, insan kaynakları ve tarım ürünleri bakımından zenginliği, askeri açıdan stratejik mevkide olması gibi nedenler öne çıkmaktadır. Haliyle Rey şehri birçok defa tahrip edilip her defasında yeniden inşa edilmiştir.

Rey'in siyasi çekişmelerin yanında en belirgin özelliği isyanlardır. Zira Rey şehri Hz. Ömer döneminde fethedildiği zaman toprakları Fey esasına tabi tutulmuş ve eski sahipleri yerlerinde kalmıştı. Onlarda çok geçmeden isyan etmişlerdi. Bu isyanlar süreklilik arz etmenin yanında ortak özellikleri dinî idi. Ancak altyapı itibariyle siyasi nedenlere dayanmaktaydı. Çünkü tarihten gelen Arap-Fars çekişmesinde Farslılar kendilerini, Araplara nazaran üstün görüyordu. Bu üstünlük Nihavend savaşından sonra kayboldu ve bütün Fars toprakları Arapların eline geçti. Dolayısıyla Sasânî devletinin önemli kentlerinden olan bu şehirde uzun süre dinî veya siyasî ayaklanmalar meydana geldi.

Öncelikle ilk dönem isyanları, Sâsânî Devleti kalıntılarını ve Zerdüştlüğü içinde barındırırken, Emevî döneminde çoğunlukla Rey'de meydana gelen isyanlar, Haricilerin dolaylı ya da direkt desteklenmesi ile ortaya çıktı. Abbâsî döneminin ilk yıllarında yine Sâsânî Devleti'nin izlerini taşıyan isyanlar ve daha sonraki süreçte vuku bulan Şîî karakterli isyanlar ile Abbâsî Devleti'nin otoritesinin Rey'de zayıflamasından sonra bölgede etkili olmaya başlayan Şîa'nın kolu İsmailiyye hareketi gibi mevcut yönetime başkaldırı, Rey'deki isyanların ne istikamette olduğunu ortaya koymaktadır. Rey'de ortaya çıkan isyan hareketleri içinde en etkili olanı Şîî karakterli isyanlar olmuştur ki, bölgede uzun süren hatta Abbâsî halifesini tahakküm altına alan Büveyhî Devleti kurulmuştur.

Bütün bunlara ek olarak Rey şehrinin demografik yapısı itibariyle isyana açık bir şehir olduğunu da belirtmek gerekir. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi Tahir b. Hüseyin Rey'de vali iken İsa b. Ali ile arasındaki savaşta Rey halkı için *"Rey halkı çöl bedevileri ve köylerde yaşayan çapulculardır"* ifadesini kullanmıştı. Bu ifade belki tek başına yetmese de Rey'in demografik yapısı hakkında az da olsa fikir sunmaktadır. Zira Emevîler döneminde vuku bulan Harici isyanlarda taraftar kitlesi çoğunlukla Bedevi Araplardan müteşekkildi. Bunların bölgede varlık gösteriyor

olmasının yanında Mecusi olanların da bunlara katılmasıyla¹²⁶ aynı paralelde fikir uyuşması söz konusu olmuş ve bölgede yaşayan insan karakteri ve prototipinin insanları nasıl bir ruh yapısı içinde hareket etmeye sevk ettiğini gözler önüne sermiştir. Fikrî hareket ve ruh yapısı her zaman siyasî olayların seyrinde önemli bir yol haritası ve altyapı konumunda olmuştur.

Altyapısı siyasî olan ancak dinî bir kimliğe bürünen isyanlar, Rey'de İslam fethinden Selçuklu hâkimiyetine kadar neredeyse her dönem devamlılık arz etmiştir. İsyânlar zaman zaman Rey sakinlerinin de desteğiyle mevcut yönetimi oldukça zor durumda bırakmıştır. Taberî'de İsmail b. Ahmed dönemindeki Rey şehri anlatılırken (290-294/902-907), Rey'in nüfusunun çoğunlukla İranlılardan meydana geldiği belirtilmektedir.¹²⁷ Buna göre İslam fethi üzerinden yaklaşık iki buçuk asır geçmesine rağmen şehirde yerel nüfusun ağırlığını hissettirdiği anlaşılmaktadır. Hem bedevi Araplar hem de İranlı unsurların fazlaca bulunduğu Rey şehrinde bu iki farklı unsurun meydana getirdiği isyanlar, tek başlarına iken başarılı olamamışken Şîî karakterli isyanlar daha başarılı olmuştur. *Şîî isyanları niçin Rey'de diğer isyanlara nazaran başarılı olmuştur?* Sorusuna, bu iki farklı unsurun aynı çatı altında birleşmesi cevap olarak verilebilir. Dolayısıyla Rey'de Sâsâni Devleti'ni yeniden canlandırmaya yönelik isyanlar, yerini zamanla Harici isyanlara, belli bir süre sonra da Şîî karakterli isyanlara bırakmıştır. Böylece tabiri yerindeyse tekâmül sürecinden geçen bu isyan silsileleri meydana gelmiştir.

Rey'de kültür ve medeniyet çerçevesinde özellikle Büveyhîler döneminde önemli gelişmelerin yaşandığını söylemek mümkündür. Büveyhîlerin şehirde imar faaliyetlerinde bulunması ve dönemin en büyük kütüphanelerinden birini Rey'e inşa etmeleri, Rey'in önemli bir kültür merkezi olmasını sağlamanın yanında araştırma yapmak için seyahat yapan âlimlerin de uğrak yeri olmasını sağlamıştır. Rey'e Büveyhîlerin katkısı sadece bununla sınırlı kalmamış rasat çalışmaları kapsamında inşa edilen rasathane ile astronomi alanında Rey şehri İslam bilim dünyasına katkı sağlamıştır.

¹²⁶ Çakırtaş, "Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri", s. 93.

¹²⁷ Kasımzâde, *Yadname-i Taberî*, s. 524.

KAYNAKÇA

Ağarı, Murat, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. II, Ankara 2006.

-----, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.

Artuk, İbrahim, “Abbâsîler ve Endülüs Emevîleri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, c. III, S.V-VI. 1953.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi Ankara 2008.

-----, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.

Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, c. I, (Thk. Halil Hatib Rehber), İntişarat-ı Mehtab, Tahran, 1374.

Bosworth, C. Edmund, *Historic Cities Of The Islamic World*, Leiden 2007.

Çakırtaş, Mehmet, “Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

Çelik, Aydın, “Deylem’de İslamiyetin Yayılması ve Zeydiler”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. VII, S. I, Elazığ 2010.

Cezerî, İbnü'l Esir, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs Halilî, Ebû'l Kâsım Hâlet), Müesses-e-i Matbuat-ı İlmî, Tahran 1371.

Daftary, Farhad, “Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maverâünnehir’deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, (Çev. Mehmet Atalan), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. IV, S. II, 2006.

Dineverî, Ebû Hanife, *Ahbârü't-Tivâl*, (Çev. Mahmud Mehdi Damğani), Tahran 1383.

Donohue, John J., *The Buwayhid Dynasty In Iraq*, Brill, Leiden 2003.

Frye, Richard Nelson, “The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs”, *The Cambridge History Of Iran*, Cambridge University, Cambridge 1999.

Furon, Raymond, *İran*, (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu), Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943.

Gerdîzî, Ebû Said Abdülhayy b. Dahhâk b. Mahmud, *Zeynü'l-Ahbar*, (Thk. Abdülhayy Habibi), Dünya-yı Kitab, Tahran 1363.

Güner, Ahmet, “Merdaviç b. Ziyâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXIX, Ankara 2004.

-----, “Nuh I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIII, İstanbul 2007.

Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, (Çev. Abdülhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008.

Hartmann, R., “Cibal”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul 1982.

Hinz, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

İbn Fazlan, *Seyahatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1995.

İbn Havkâl, Ebî'l-Kasım en-Nusaybî, *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, Beyrut, 1938.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İbn İsfendiyyar, *History of Tabaristan*, c. II, (Çev. Edward, G. Browne), Leiden 1905.

İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihâye, c. VII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2001.

İbnü'l-Belhî, (*Farsname*) *Province Of Fars in Persia*, (Çev. G. Le Strange), The Royal Asiatic Society, Londra 1912.

İbnü'l-Esir, *el Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, c. V, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdulkerem Özaydın-Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

İpek, Ali, “Sacoğulları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXV, İstanbul 2008.

Kallek, Cengiz, “Haraç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XVI, İstanbul 1997.

Kasımzâde, Muhammed, *Yadname-i Taberi*, Müessesesi-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferheng, Tahran 1369.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

Kurt, Hasan, “Sâmânoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyyet Mücadelesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLV, S. I, 2004.

-----, *Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.

-----, “Tahiriler”, *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul 2010.

Malcolm, Sir Jhon, *Tarih-i Kâmil-i İran*, c. I, (Çev. Mirza İsmail Hayret), Tahran 1380.

Merçil, Erdoğan, “Büveyhiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. VI, İstanbul 1992.

-----, “Saffariler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXV, İstanbul 2008.

-----, “Ziyârilere”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. XIII, İstanbul 1986.

-----, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Minorsky, V., “Rey”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul 1964.

-----, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

Muhakkik, Mehdi, *Dovvomin Bist Goftar Der Mebahis-i Edebi ve Tarihi ve Felsefi ve Kelami ve Tarih-i Ulum Der İslam*, Tahran 1369.

Muhammedoğlu, Aliev Saleh, “Hürremiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XVIII, İstanbul 1998.

Mücahid, Abdulmelik, *The History Of İslam*, c. II, Darüsselam, Riyad 2001.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, c. I, (Yay. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Müstevfî, Hamdullah, *Tarih-i Güzîde*, (Thk. Abdülhüseyin Nevaî), Emir Kebir, Tahran 1364.

Öz, Mustafa “İsmailiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXIII, İstanbul 2001.

Özaydın, Abdülkerim, “Fahrüddeve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XII, İstanbul 1995.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Rey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXV, İstanbul 2008.

Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.

Serinsu, Ahmet Nedim, “Dülefiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. X, İstanbul 1994.

Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. II, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2007.

- Sıddıqî, Amir Hasan, *Caliphate and Sultanate*, Camiatu'l- Falah, Karachi 1963.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Şahin, M. Süreyya, “İsfahani, Ebû İsa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXII, İstanbul 2000.
- Şiblî Numanî, *Hiz. Ömer*, c. I, (Çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet Yayınları, İstanbul 1986.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberi*, c. X, (Çev. Ebû'l-Kasım Payende), Esatir, Tahran 1375.
- Tekin, Oğuz, “Sikke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXVII, İstanbul 2009.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1965.
- Uslu, Recep, “Horasan Tarihi”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları İstanbul 2002.
- Yakut el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, Daru'l-Fikr, Beyrut (Trz).
- Yaşaroğlu, Hasan, “Taberistan Zeydîleri”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Yılmaz, Saim, *Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001.

HALEP ULU CAMİİ VAKFI
(1584 Tarihli Evkaf Defterine Göre)

The Foundation of the Great Mosque of Aleppo
(According to the Awqaf Register Dated 1584)

Enver ÇAKAR*

Mehtap NASIROĞLU**

ÖZET

Ümeyye Camii adıyla da bilinen Ulu Camii, Halep şehrinin en geniş ve en eski camisidir. 715 yılında Emevi Halifesi I. Velid tarafından başlatılan cami inşaatı, 716 yılında Süleyman bin Abdülmelik tarafından tamamlanmıştır. 11. yüzyılın ikinci yarısında Halep'in kontrolünü ele geçiren Mirdasiler, cami avlusuna kubbeli bir şadırvan inşa ettiler. 1090 yılında ise Selçuklular tarafından caminin minaresi onarıldı. Daha sonra, büyük bir yangında sırasında zarar gören Halep Ulu Camii, 1169'da Nureddin Zengi tarafından restore edildi. 1260 yılında Moğollar tarafından tahrip edildikten sonra 1285 yılında Memlûklar tarafından tekrar onarıldı.

Bu çalışmada, Suriye'nin en önemli kentlerinden biri olan Halep'teki Ulu Camii vakfı üzerinde durulmuş, caminin özellikleri, ona tahsis edilen vakfın 1584 yılındaki gelir ve gider kalemleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halep, Ulu Camii, Ümeyye Camii, vakıf

ABSTRACT

The Great Mosque of Aleppo or the Ummayad Mosque of Aleppo is the largest and oldest mosque in the city of Aleppo. The construction of the earliest mosque on the site was commenced by the Ummayad caliph al-Walid I in 715 and was finished by his successor Sulayman ibn Abd al-Malik in 716. In the second half of the 11th century, the Mirdasids controlled Aleppo and built a single-domed fountain in mosque's courtyard. The minaret of the Great Mosque was restored by Seljuks in 1090. The mosque was restored and expanded by the Zengid sultan Nur al-Din in 1169 after a great fire that had destroyed the earlier Ummayad structure. It was restored again by Mamluks in 1285 after the entire mosque was razed by the Mongols in 1260.

In this paper, information given about the functions and income of the foundations allocated to the Great Mosque of Aleppo and its expenditures for variety of jobs in 1584.

Key Words: Aleppo, Great Mosque of Aleppo, Ummayad Mosque, foundation

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü/Elazığ

** Arş. Gör., Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Batman

Giriş

Suriye'nin en büyük ve en gelişmiş kentlerinden biri olan Halep¹, 1516'da Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Osmanlı idaresine geçmiş ve 1549 yılına kadar Şam Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olarak Osmanlı idari teşkilatı içerisindeki yerini almıştır². 1549'da ise yine aynı adla anılan eyaletin (Halep Eyaleti) merkez sancağı haline getirilmiş³ ve imparatorluk içerisindeki siyasi ve iktisadi önemini hemen her dönemde muhafaza etmiştir.

Halep şehri, İslâm hâkimiyetine geçtikten sonra muhtelif dönemlerde, özellikle de Memlûk ve Osmanlı idareleri sırasında, çok sayıda dini, sosyal ve iktisadi yapılarla süslenmiştir. Bu yapıların da başında halen şehir halkına hizmet vermeye devam eden ve bir Emevi dönemi eseri olan Ulu Camii gelmektedir.

Daha çok *Cami-i Kebîr* ve *Ümeyye Camii* adlarıyla bilinen bu cami, Halep Kalesi'nin batısında eski Bezzâzlar Çarşısı'nda bulunan külliye'nin içinde yer almakta ve bitişindeki Hz. Zekeriyya'ya izâfe edilen türbeden dolayı *Zekeriyya Mescidi* olarak da bilinmektedir. Emevi halifelerinden *Süleyman bin Abdülmelik* tarafından 715-716 yıllarında bir katedralin avlu veya haziresi üzerine yapıldığı kaynaklarda ifade edilmektedir⁴.

Cuma mescidi olarak inşa edilen ilk bina 962 yılında Bizans İmparatoru II. Nikephoros'un Halep'e saldırısı sırasında yanmış, 965 yılında Hamdani emiri *Seyfûddeve* tarafından tamir ettirilerek tekrar ibadete açılmıştır.

¹ Halep şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. J. Sauvaget, *Alep Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIXe siècle*, Paris, 1941; J. Sauvaget, "Haleb", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, Eskişehir, 1997, s. 117-122; Edhem Edhem-Daniel Goffman-Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul, 2003; M. Sobernheim, "Halab", *Encyclopedie de l'Islâm*, II, Paris, 1927, s. 241-252; Heinz Gaube-Eugen Wirth, *Aleppo*, Wiesbaden, 1984; Talip Yâzıcı, "Halep", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, İstanbul, 1997, s. 239-244; Bruce Masters, "Halep-Osmanlı Dönemi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, s. 244-247; Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity-Aleppo in the Eighteenth Century*, New York, 1989; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003; Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ, 2006; Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, Elazığ, 2004

² Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, Elazığ, 2003, s. 357-361

³ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 29

⁴ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulucamii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, İstanbul, 1997, s. 248; M. Sobernheim, "Halab", s. 250; Heghnar Zeitlian Watenpaugh, *Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experiences in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Leiden, 2004, s. 176

Caminin günümüze ulaşan en eski mimari unsuru 1090 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın köklü bir onarımı sırasında yaptırdığı minaresidir. Kitabesine göre, üst kısmı kardeşi Tutuş tarafından 1094 yılında tamamlanmıştır⁵.

İsmailîler'in şehre düzenlediği saldırı sırasında, 24 Temmuz 1169 tarihinde yakılan Halep Ulu Camii, Nureddin Zengi tarafından restore edilmiştir⁶. 1260 yılında gerçekleşen Moğol istilası sırasında, Sis kralının saldırısıyla ikinci defa yakılan cami, *Sultan el-Melikü'z-Zahir*'in emriyle tekrar onarılmıştır⁷. 1280 yılında yine Sis'teki Ermeni kralının saldırısıyla tahrip edildiği için, Halep naibi *Karasungur* döneminde *Kadı Şemsüddin bin Sakr el-Halebî* tarafından restore edilmiş ve bu çalışma da 1285 yılı Eylül ayında tamamlanmıştır. Rivayete göre kible yönündeki kuzey duvarı o dönemden kalmadır⁸. Caminin yeni minberini ise *Sultan el-Melikü'n-Nasır Muhammed bin Kalavun* yaptırmıştır⁹.

14. yüzyıl seyyahlarından olan İbn Battûta'nın tasvirine göre, ortasında bir havuzu, etrafında taş döşeli bir avlusu, fildişi ve abanozla süslenmiş güzel bir minberi ve yanında Hamdanoğulları tarafından yapılmış bir medresesi vardı. Ayrıca yakınında bir kaysariye de bulunmakta olup, yollarının her biri caminin bir kapısına çıkardı¹⁰.

1421 yılında kendiliğinden yıkılan batı duvarı, dönemin Halep naibi *Emir Yeşbek el-Yusûfî*'nin emriyle kısmen onarılmış ve bu onarım faaliyeti Yeşbek'in vefatından sonra da devam etmiştir¹¹.

17. yüzyılda Halep'i ziyaret eden Evliya Çelebi, Halep Ulu Camii'ni, on iki yüksek kapılı, sol tarafı ana bir yolla bölünmüş büyük ve muhteşem bir yapı olarak tasvir etmektedir. Yine onun tasvirine göre, caminin bir yol ile

⁵ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulucamii", s. 248

⁶ Bu restorasyon sırasında cami vakfına ait olan bir kısım dükkânlar yıkılmış ve genişletilen caminin kare şeklini alması sağlandı. Gazzî (Kâmil bin Hüseyin bin Muhammed el-Bâlî el-Halebî), *Kitâbu Nehri'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, II, Haleb, 1342 (1923), s. 236; eş-Şihne (eş-Şeyhü'l-İmâm el-'Âlim el-'Allâmetü'l-Bahr el-Fehhâme Kâdü'l-Kudât Muhibüddin Şeyhü'l-İslâm ve'l-Müslimîn Ebi'l-Fazl Muhammed bin eş-Şihne el-Halebî el-Hanefî), *ed-Dürrü'l-Müntehab fî Târîhi Memleketi Haleb*, (thk. Yusuf bin Elyân Serkis ed-Dımaşkî), Beyrut, 1909, s. 63-64

⁷ Gazzî, *Nehr*, II, s. 238-239; eş-Şihne, *ed-Dürrü'l-Müntehab*, s. 68-69

⁸ Gazzî, *Nehr*, II, s. 236; eş-Şihne, *ed-Dürrü'l-Müntehab*, s. 64

⁹ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulucamii", s. 248

¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 107

¹¹ Gazzî, *Nehr*, II, s. 236; eş-Şihne, *ed-Dürrü'l-Müntehab*, s. 64

ayrılmış olan kısmı kadınların ibadeti için kullanılıyor ve cemaatin kalabalık olduğu zamanlarda, yol olarak kullanılan bu alanda da namaz kılınıyordu¹².

Bundan sonra yeni onarımlarla Osmanlı dönemine kadar gelen cami, Osmanlı sultanları tarafından da ihtiyaç hâsıl oldukça onarılmıştır. Son olarak Sultan II. Abdülhamid, 1908 yılında camiyi yeniden elden geçirmiştir¹³.

Bugünkü şekliyle Halep Ulu Camii, geniş bir avlunun üç yanını çevreleyen revaklı mekânlar ve güneydeki harem bölümünden meydana gelmektedir. Harem, yanlarındaki duvarlara bitişik olan dört sıra kare kesitli paye ile bölünmüş üç sahnalı bir plan şeması sergiler. Yatık dikdörtgen prizma şeklindeki yapının dikey eksenini üzerinde yer alan orta mekânı kubbe ile, diğer kısımları ise çapraz tonozlarla örtülmüştür. Kible duvarında derin oyulmuş yuvarlak nişli basit mihrap, sağında minber, solunda da cepheden dışa taşan Hz. Zekeriya türbesi bulunmaktadır. Ayrıca, minberle doğu duvarı arasında köşeye yakın ikinci bir mihrabı da vardır. Avludan ve kible yönünden iki kapı ile içeri girilir. Caminin en gösterişli bölümü avlu ile etrafındaki revaklı mekânlardır. Caminin kuzeybatı köşesinde yükselen kare planlı beş katlı minare, üzerindeki süslemeleri ve kitabeleriyle Suriye'deki Selçuklu sanatının günümüze ulaşan nadir örneklerinden biridir¹⁴.

Bu çalışmada, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan 1584 tarihli bir Evkaf Defteri kaynak olarak kullanılmak suretiyle¹⁵, Halep Ulu Camii'nin 16. yüzyılın ikinci yarısındaki genel durumu, vakıf¹⁶ ve cami personeli ile vakfın yıllık gelir ve giderleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

¹² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), 9, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 187

¹³ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulucamii", s. 248

¹⁴ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulucamii", s. 248-249; M. Sobernheim, "Halab", s. 250

¹⁵ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 34^b-37^a

¹⁶ Vakıf, bir malı mülkiyetten çıkarıp menfaatlerini belli şartlarla ve ebedî olarak bir hayır işine tahsis etmek demektir. Arapça bir kelime olan vakfın çoğulu ise "evkâf"tır. Vakıf kurana "vâkıf", vakfedilen mala "mevkûf", vakfedenin şartlarını içeren resmî belgeye de "vakfiye" denir. Vakıf hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988; Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara, 1983; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, Eskişehir, 1997, s. 153-172

1. Halep Ulu Camii Vakfı

Kaynaklarda Halep Ulu Camii Vakfı'nın Emevi Halifesi Süleyman bin Abdülmelik bin Mervan tarafından kurulduğu ifade edilmektedir¹⁷. Bu halife aynı zamanda camiye de inşa ettirmiştir. Bundan sonra gelen bazı yöneticiler de Halep Ulu Camii'ne yeni gelir kaynaklarını vakfetmişlerdir¹⁸. Ayrıca, ihtiyaç hâsıl oldukça hem cami planında hem de vakfiyesinde muhtelif değişiklikler yapılmıştır¹⁹. Mesela, 1169 yılında İsmailîler'in saldırısıyla büyük hasar gördüğü için Nureddin Zengi tarafından restore edilmiş; bu restorasyon sırasında dönemin Halep ulemasından *Alaüddin Eba'l-Feth Abdurrahman bin Mahmud el-Gaznevî*'den fetva alınmak suretiyle, cami vakfından olan bir kısım dükkânlar yıkılmış ve genişletilen camiye kare bir görünüm kazandırılmıştır²⁰. Yine Nureddin tarafından camiye zengin vakıflar da bağlanmıştır²¹.

16. yüzyılın ikinci yarısında vakfın harcamalarında sıkıntı yaşanmaya başlanmış ve bu husus merkezi hükûmete kadar intikal ettirilmiştir. Nitekim vakfın teftişi hususunda, 1571'de hükûmet tarafından Halep kadısına hitaben bir hüküm yazılmıştır. Zira bu tarihte vakfın bütçesi caminin eskiyen hasırlarını değiştirmeye dahi kâfi gelmiyordu²². Nihayet, 1584 yılında hizmetlerinde aksama görülen müderris, muhaddis, kurrâ, vâiz, ferrâş ve bevvâbların sayısı ile maaşlarında değişiklik yapılarak²³ vakfın işleyişine yeni bir düzen verilmeye çalışılmıştır. Yapılan değişiklikler hususunda, öncelikle şehir ileri gelenleri ile Halep kadısının ittifakı aranmış, Halep müftüsünden fetva alındıktan sonra ise hükûmetin onayına sunulmuştur.

¹⁷ Gazzî, *Nehr*, II, s. 265

¹⁸ Heghnar Zeitlian Watenpugh, *Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experiences in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, s. 176-177

¹⁹ Vakfiyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gazzî, *Nehr*, II, s. 261-268

²⁰ Gazzî, *Nehr*, II, s. 236; eş-Şihne, *ed-Dürrü'l-Müntehab*, s. 63-64

²¹ Sıbt bin el-Acemmi el-Halebî, *Künûzü'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, I, (thk. Şevkî Şağs-Fâlih el-Bekkûr), Dârü'l-Kalemü'l-Arabî, Halep, 1996, s. 210

²² "Halep kâdisına hüküm ki: Haleb'de Hazîne Âmirem Defterdârı Mehmed Südde-i Sa'âdetüme mektûb gönderüb mahrûse-i Haleb'de olan Câmî-i Kebîr Vakfı'nın müsâ'adesi olmamağın hasırları köhne olup yeniden hasır almağa akçesi yetişmeyüb hasır lâzımdur deyü i'lâm itmeğın buyurdum ki: Vusul buldukda evkâf-ı mezbûreyi teftiş eyleyüb göresin kadîmî cihâtdan ziyâde olmuş ise hasırı andan tedârik idiveresin", *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)*, *Tipkibasım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1996, s. 432/838

²³ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 35^b, 36^a

2. Cami ve Vakıf Görevlileri

Halep Ulu Camii oldukça zengin vakıflara sahipti. Bu sayede hem caminin hem de vakfın hizmetlerini gören çok sayıda personeli vardı. Bunlar arasında, müteveli, müderris, vâiz, müderris, Kur'an öğreticisi, hâfız, muhaddis, imam, müezzin, bevâb, ferraş, cabi, meremmetci, noktacı, muvakkit gibi muhtelif hizmetlerden sorumlu görevliler vardı.

2.1. Müteveli

Halep Ulu Camii Vakfı'nın yönetiminden sorumlu olan müteveli, 1584 yılında vakıf gelirinden günlük 40 akçe alıyordu²⁴. Bu miktar, diğer vakıf görevlilerinin maaşına göre oldukça yüksek bir rakamdı²⁵. Zira mütevelliden sonra en yüksek maaşa sahip olan müderris 30 akçe, diğer vakıf görevlileri ise 1 ila 20 akçe arasında değişen bir geliri tasarruf ediyordu.

2.2. Müderris ve Talebeler

Halep Ulu Camii'nde 1584 yılına kadar on öğrenci öğrenim görüyordu. Fakat ücretleri düşük olduğundan bunlar görevlerini yeterince ifa edemiyordu. Bu sebeple, yeni ilavelerle talebe ücretinin arttırılması ve ulemadan bir müderrisin tayin edilmesi için Halep müftüsünden bir fetva alındı. Hükümetin onayı alındıktan sonra, tedris ciheti günlük 30 akçeye yükseltilirken, her birine ikişer akçe olmak üzere, sekiz öğrenciye de toplam 16 akçe yevmiye tayin edildi²⁶.

2.3. Vâiz, Muhaddis ve Kur'an Öğreticileri

Halep Ulu Camii'nde 1584 yılına kadar 19 muhaddis, yani hadis uzmanı görev yapıyordu. Bu muhaddislerin kimi bazı zamanlarda gelip hadis okur, kimisi ise hiçbir şekilde vazifelerine devam etmezdi. Bu durumun önüne geçmek için, şehrin kadısı ve ileri gelenlerinin ittifakıyla, vâiz ve muhaddislerin cihet ve vazifeleri konusunda birtakım değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklere göre, günlük 20 akçe maaşla ulemadan biri vâiz olacak, Cuma günleri namazdan sonra kürsüye çıkıp Müslümanlara Türkçe ve Arapça olarak vaaz ve nasihat edecekti²⁷.

²⁴ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

²⁵ Mütevelinin günlük geliri 40 akçe olduğuna göre yıllık geliri 14.400 akçe olmaktadır. Bu miktar, 16. yüzyılın şartlarında oldukça iyi bir rakamdı. Zira bu dönemde Halep'te bir tımarlı sipahinin yıllık kazancı genellikle 1.000-5.999 akçe arasında değişiyordu. Yıllık geliri 10 bin akçeden fazla olan sipahilerin sayısı ise pek fazla değildi. Bkz. Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 296

²⁶ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

²⁷ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 36^a

Bundan başka, muhaddislerin sayısı 8 kişiden ibaret olacak ve bunların altısı mihraba, ikisi de Hicâziyeye²⁸ mahsus olacaktı. Mihraba mahsus olan muhaddislerin üçü nöbetle hergün hadis-i şerif kıraat edecek, ikisi öğlen namazı kılınıp aşır okunduktan sonra, diğeri ise ikindi namazı kılındıktan sonra vazifesini ifa edecekti.

Hicâziye muhaddislerine gelince; bunların da her biri yine nöbetleşe olmak üzere, her gün ikindi namazı kılınıp aşır okunduktan sonra hadis-i şerif okuyacaktı²⁹.

Bütün bu muhaddislere, vakfın yıllık gelirinden ve her birine üçer akçe olmak üzere, toplamda günlük 24 akçe ödenecekti.

Vâiz ve muhaddislerden başka, Kur'an-ı Kerim öğretimi için de bir görevli tayin edilecek, bu şahıs her gün camiye gelip taliplerine Kur'an öğretecek ve hizmetine karşılık olarak da günlük üç akçe maaş alacaktı³⁰.

2.4. Kurra

Halep Ulu Camii'nde 1584 yılına kadar 14 kişi, maaş karşılığı, kürsüde Kur'an-ı Kerim okumakla görevliydi. Kurra denilen bu şahıslar görevlerine pek devam etmezlerdi. Kimi bazen camiye gelir ve belirli vakitlerde vazifesini yapar, kimisi ise vazifesine hiç devam etmezdi. Bu sebeple Halep ileri gelenlerinin ortak kararıyla, bu hususa dair yeni bir düzenleme yapıldı. Bundan sonra Halep Ulu Camii'nde Kur'an okumak üzere günlük ikişer akçe maaşla 13 kişi (karî) tayin edildi³¹.

Bunlardan biri, her sabah namazından sonra Yasin suresini okuyacak, ikisi mihrapta, biri de Hicâziyede olmak üzere, toplam üç karî öğlen namazlarından sonra aşır okuyacaktı. Diğer dokuz karî ise akşam ve yatsı namazları sırasında aşır okuyacaktı. Buna göre, akşam namazı öncesi ve sonrası ile yatsı namazları sonrasında, ikisi mihrapta ve biri de Hicâziyede olmak üzere, toplamda üçer kişi aşır okuyacaktı. Aşır okuyan kimseler Kur'an ehli ve sahib-i nefes olacak, diğer selâtin camilerinde olduğu gibi,

²⁸ Hicâziye, şu anda kadınların namaz kıldıkları bölüm olarak kullanılmaktadır. Bu şekilde adlandırılmasının sebebi ise Halep'e gelen Hicazlıların burada konaklamalarıydı (Sıbt bin el-Acemmi el-Halebî, *Künûzü'z-Zehab fî Târîhi Haleb*, I, s. 217). Gazzî'nin tasvirine göre Hicâziye kısmı caminin kuzey tarafında yer almakta ve sadece burada hücreler bulunmaktaydı. Gazzî, *Nehr*, II, s. 258

²⁹ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 36^a

³⁰ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 36^a

³¹ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 36^a

kürsüye çıkıp Kur'an okuyacaklardı. Görevinin hakkını veremeyenlerin yerlerine ise yenileri tayin edilecekti³².

2.5. Hâfızlar

Kur'an-ı Kerim'in tamamını ezbere bilene hâfız denir. 1584 yılında Halep Ulu Camii'nde, biri "Sermuhassıl" (reis) olmak üzere, 18 hâfız görev yapıyordu. Bunlardan ilkinde, hizmetlerine karşılık olarak günlük 4 akçe (aylık 120 akçe) verilirken, diğer 17 hâfızın her birine aylık 50 akçe maaş ödeniyordu³³.

2.6. İmam ve Hatipler

İmam, hazır bulunan cemaate namaz kıldırان görevli olup, Halep Ulu Camii'nde 1584 yılında Hanefî, Şafî'î, Hanbelî, Malikî (Hicâzî), Şarkıyye, Şimâliyye ve Mihrab-ı Garbî olmak üzere, toplamda yedi imam görev yapıyordu. Bu imamlardan dördü mezhep imamı³⁴, diğerleri ise caminin doğu, batı ve kuzey kısımlarında görev yapıyordu. Bunların maaşları da aynı miktarda değildi. En fazla maaş, Hanefî imamına tevcih edilmişti ve günlük geliri 10 akçeydi. Şafî'î imamına günlük 8 akçe verilirken Hicâzî yani Malikî imamı ile Hanbelî imamına üçer, Şarkıyye (doğu), Şimaliyye (kuzey) ve Garbiyye (batı) imamlarına da günlük birer akçe maaş takdir edilmişti³⁵.

Öyle anlaşılıyor ki, vakit, bayram ve Cuma namazlarını Hanefî imamı kıldırıyordu. Çünkü en yüksek maaşı bu mezhepten olan imam alıyordu. Bunu, Şafî'î imamı takip ediyordu. Malikî ve Hanbelî imamları ise, muhtemelen namaz kıldırıktan çok, kendilerine sorulan fikhî meselelerde kendi cemaatlerine yardımcı oluyorlardı. Çünkü bunların ücretleri Hanefî ve Şafî'î imamlarına göre oldukça düşüktü.

Dört mezhep imamlarından başka, Halep Ulu Camii avlusunun kuzey, doğu ve batı taraflarında yer alan kısımlarında görevli imamlar da vardı. Bunların her biri günlük bir akçe ücret aldıklarına göre, Hanefî ve Şafî'î imamları gibi, yoğun bir şekilde vazife yapmıyor; ihtiyaç halinde kendilerine tahsis edilmiş olan alanda görev yapıyorlardı³⁶.

³² TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 36^a

³³ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 36^a

³⁴ Evliya Çelebi, camide mezhep imamları için yapılmış dört ayrı mihrabın olduğunu, Hanefî imamına tahsis edilen mihrabın ise yüksek kubbenin altında yer aldığını ifade etmiştir. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap, s. 187

³⁵ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

³⁶ Gazzî, bu imamlardan birinin asil, diğerlerinin ise yedek olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Gazzî, *Nehr*, II, s. 266

İmamların haricinde, Halep Ulu Camii Vakfı gelirinden iki hatip³⁷ de faydalanıyordu. Genellikle toplum önünde etkili ve düzgün konuşabilen bu hatiplerden biri Halep Ulu Camii'nde görev yaparken, ikincisi de şehrin hemen yakınında yer alan ve Cebel-i Sem'ân nahiyesine bağlı *Dâretü'l-Izza* köyünde görev yapıyordu. Bunlardan ilkinin günlük geliri on akçe, ikincisinin yani köyde görev yapanın ise bir akçeydi³⁸.

2.7. Müezzinler

1584 yılında Halep Ulu Camii'nde toplam 15 müezzin görev yapıyordu. Bunlardan üçü müezzinlerin reisi konumundaydı ve her biri aylık 65 akçe ücret alıyordu. Vakıf gelirlerinden reis (baş müezzin) olanlara ödenen yıllık ücret ise 2.340 akçeydi. Baş müezzin olanlar, mevcut müezzinler arasından seçilir ve “sahib-i nefes” olması şartı aranırdı. Diğer 12 müezzinin her birine ise günlük ikişer akçe ücret ödeniyordu³⁹.

Ezan okuyan, namazlarda kamet getirip, selam ve tespih dualarını okuyan müezzinler, Cuma gecelerinde ve Ramazan ayında minarede kandil yakmakla da görevli olup, hizmetlerini nöbetleşe olarak yerine getirirlerdi.

2.8. Ferrâş, Şeğgâl ve Bevvâblar

1584 yılına kadar Halep Ulu Camii'nde temizlik ve güvenlik işlerinden sorumlu toplam 8 kişi görev yapıyordu. Bunların üçü kapıcı (bevvâb), beşi de “ferrâş ve şeğgâl” yani temizlik işçisi idi. Fakat bunların hiç biri görevini layıkıyla yerine getirmiyordu. Kapıcılar hemen hemen hiç görevlerine bakmıyorlardı. Her birine müstakil bir mekânın temizliği verilmiş olan ferrâşlar ise birbirleriyle pek geçinemiyordu. Bunlardan biri görevine gelmediği zamanlarda diğerlerinden hiçbiri onun sorumluluğundaki yeri temizlemediği gibi, aralarında kavga ve tartışma da eksik olmuyordu. Bu tartışma ve çekişmeler sebebiyle, caminin temizliği ve güvenlik işleri layıkıyla yerine getirilemiyordu⁴⁰.

Yapılan yeni düzenlemeler çerçevesinde, camide yine sekiz kişi güvenlik ve temizlik işlerine bakmak üzere tayin edildi. Bunlar, dörderli iki grup halinde ve nöbetleşe olarak hizmetlerini görecektlerdi. Her grup,

³⁷ Cuma ve bayram namazlarında hutbe okuyan hatip, genellikle imamlık görevini de yürütürdü. Fakat bazı büyük camilerde imamdan ayrı, bir veya birkaç hatip görev yapardı. Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, İstanbul, 1993, s. 54

³⁸ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 35^b

³⁹ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 35^b

⁴⁰ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 35^b

sabahtan camiye gelip temizliğini yapacak, camide bulunan Kelam-ı Kadîmleri koruyup gözetecek; akşam olunca kandilleri yakıp, ertesi günü sabaha kadar caminin güvenliğini sağlayacaktı. Sabah olunca da, bu defa diğer grup işbaşı yapacak ve aynı şekilde hizmetlerini eda edecekti. Hizmetlerine karşılık olarak da, bu şahısların her birine 4'er akçe yevmiye verilecekti. Şayet görevini ihmal eden olursa, yerine başkası tayin edilecekti⁴¹.

2.9. Câbi, Noktacı ve Kâtipler

Halep Ulu Camii Vakfı'nın gelirlerini toplayan câbileri vardı. Câbilerden biri şehirdeki arsa, dükkân, çarşı ve ev kiralarını toplarken, ikincisi de kırsal kesimden yani köy ve mezralardan sağlanan gelirleri topluyordu. 1584 yılında Halep Ulu Camii Vakfı'nda görev yapan câbilerin ilkinde 6 akçe, ikincisine de 5 akçe yevmiye veriliyordu. Câbilerden başka, vakfın kayıtlarını tutan bir kâtibi de vardı. Bunun yevmiyesi ise 10 akçeydi⁴². Ayrıca, *noktacı* denilen ve câbilerle birlikte vazife yapan bir güvenlik görevlisine de üç akçe yevmiye ödeniyordu⁴³.

2.10. Diğer Vakıf ve Cami Görevlileri

Yukarıda bahsedilen, müteveli, imam, hatip, hâfız ve câbi gibi, cami ve vakıf görevlilerinden başka, 1584 yılında Halep Ulu Camii Vakfı'ndan faydalanan başka görevliler de vardı. Bunlar ise; muvakkıt, meremmetçi, közcü, mu'arriif, mu'arrifü'l-eczâ, mahzenci ve murakkî gibi görevlilerdi.

Bunlardan biri olan *muvakkıt* namaz vakitlerini tayin etmekle görevli olup, hizmetine karşılık olarak günlük 5 akçe alırdı⁴⁴. *Meremmetci* cami ve evkâfın tamir gerektiren hizmetlerini görür ve 3 akçe yevmiye alırdı⁴⁵. *Közcü* olarak adlandırılan biri caminin ısıtılması ve aydınlatılması için hizmet görür ve bu işler için ihtiyaç duyulan közü satın alırdı. Hizmetine karşılık olarak da vakıf gelirinden kendisine, aylık 75 akçe olmak üzere, yıllık 900 akçe verilirdi⁴⁶. Surelerin okunmasından sonra camide dua edene (*mu'arriif*) günlük 2 akçe, *mu'arrifü'l-eczâ* denilen ve okunacak surelerin günlerini ve vakitlerini belirleyip okuyacak kişilere taksim eden görevliye, aylığı 40 akçe

⁴¹ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b-36^a

⁴² TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

⁴³ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 36^b

⁴⁴ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

⁴⁵ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

⁴⁶ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

olmak üzere, yıllık 480 akçe⁴⁷, *mahzenci* olarak hizmet gören birine bir akçe, havuz (şadırvan) ve tuvaletin temizliğinden sorumlu olan görevliye yine bir akçe yevmiye verilirdi⁴⁸. Ayrıca, *murakkı*⁴⁹ adlı başka bir vazife sahibi de mevcut olup, buna da, aylığı 41 akçe olmak üzere, yıllık 492 akçe ücret ödenirdi⁵⁰.

3. Halep Ulu Camii Vakfının Gelir Kaynakları ve 1584 Yılı Gelirleri

Halep Ulu Camii Vakfı'na tahsis edilen ve genel toplamı 133.074 akçe olan gelirin 102.130 akçesi Halep şehrinde yer alan 287 adet dükkânın kirasından sağlanmıştır (bkz. Tablo-1 ve Tablo-2). Dükkânlardan sağlanan kira geliri, vakfa tahsis edilen gelirlerin yaklaşık % 76'sını oluşturmaktadır (bkz. Grafik-1).

Tablo-1: Toplam Geliri (1584)

<i>Sıra No</i>	<i>Gelir Kalemleri</i>	<i>Geliri (Akçe)</i>
1	Dükkân Kirası	102.130
2	Köy ve Mezra Gelirleri	23.672
3	Arsa veya Arazi Kirası (Hukr)	1.992
4	Diğer Gelirler	5.280
Genel Toplam		133.074

En fazla vakıf dükkânı *Sûkü's-Sağa el-Kebîr* (Büyük Kuyumcular Çarşısı) denilen çarşıda yer alıyordu. Halep'teki kuyumcuların faaliyet gösterdikleri bu zengin çarşıda, 59 dükkân vakfa tahsis edilmişti ve bunlardan vakfa sağlanan yıllık gelir, 1584 yılında 26.180 akçe idi. Bu miktar, aynı zamanda, vakfa tahsis edilen toplam gelirin de en büyük dilimini oluştuyordu.

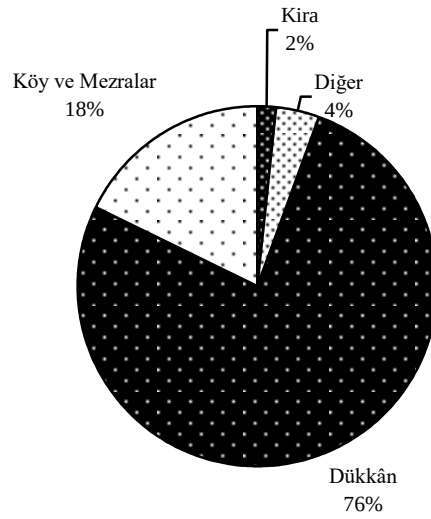
Bunu, 35 adet dükkânla *Sûk-ı Zekerîyya el-Cüvânî* takip ediyordu. Bu çarşı, Zekerîyya adıyla da bilinen camiye vakfedildiği ve cami çevresinde yer aldığı için bu şekilde, yani "Zekerîyya Çarşısı" olarak adlandırılmıştır. Bundan başka, caminin biraz dışında olan ve *Sûk-ı Zekerîyya el-Berrânî* adıyla bilinen başka bir çarşıda, söz konusu camiye 12 dükkân vakfedilmişti.

⁴⁷ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 36^a

⁴⁸ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 36^a

⁴⁹ Murakkî, muhtemelen merdiven gerektiren işleri yapıyordu.

⁵⁰ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 35^b

Grafik-1: Gelir Oranları (1584)

Halep Ulu Camii Vakfı'nın "tavvâkîn" olarak adlandırılan ve kumaş satan esnafın faaliyet gösterdiği iki ayrı çarşıda (*Sûk-ı Tavvâkîn*) da dükkânları vardı. Vakfın, yeni olan tavvâkîn çarşısında 29, eski olanında ise 22 dükkânı bulunuyordu. 1584 yılında yeni olan tavvâkîn çarşısının yıllık geliri 14.568 akçe, eski olan çarşının yıllık geliri ise 6.912 akçeydi. Bu gelir kalemleri, vakfın, Sûkü's-Sâğa yani Kuyumcular Çarşısı'ndan sonraki ikinci büyük gelirini oluşturmaktaydı.

İpek ticaretiyle adından söz ettiren Halep'te doğal olarak ipekçilerin faaliyet gösterdiği çarşılar da vardı. Bunlardan eski ipek çarşısı olan *Sûk-ı Harîr-i 'Atîk*'de 22 dükkân camiye vakfedilmişti. Bu dükkânların inşa edildiği arsa ise *İbnü's-Seffâh* adında biri tarafından vakfedilmişti. 1584 yılında Eski İpek Çarşısı'ndaki dükkânlardan vakfa, yıllık 12.540 akçe gelir sağlanmıştı. Dolayısıyla bu çarşıda yer alan dükkânlar, Sâğa ve Tavvâkîn çarşılarından sonra, vakfa en fazla gelir sağlayan yerlerdi.

Sâğa, Tavvâkîn ve Harîr çarşılarından başka, Halep'teki diğer bazı çarşılarından da camiye dükkânlar vakfedilmişti. Bu bağlamda, *Sûk-ı Anberîn*'de 17, *Sûkü't Tüccâr ve's-Silah ve Ebbârîn*'de 11, *Sûk-ı Esâkife*'de

28, *Sûkü's-Sakatiye*'de¹³ ve *Sûkü'l-Hevâ*'da 11 olmak üzere, vakfın toplam olarak 80 dükkânı daha vardı. Bunlardan *Sûk-ı Anberîn*'de parfüm satanlar, *Sûk-ı Esâkife*'de ayakkabıcılar, *Sûkü'l-Hevâ*'da kadın giysi ve süs eşyası satanlar, *Sûkü't-Tüccâr* ve *'s-Silâh* ve *Ebbârîn*'de silah, çivi ve iğne satanlar⁵¹, *Sûkü's-Sakatiye*'de de paçacılar esnafı faaliyet gösteriyordu.

Tablo-2: Dükkân Gelirleri

<i>Sıra No</i>	<i>Dükkânlar</i>	<i>Yeri</i>	<i>Adedi</i>	<i>Yıllık Geliri (Akçe)</i>
1	Dükkân	<i>Sûkü't-Tavvâkiye el-Kadîm</i>	22	6912
2	Dükkân	<i>Sûkü'l-'Anberîn</i>	17	8724
3	Dükkân	<i>Sûkü's-Sâğa el-Kebîr</i>	59	26180
4	Dükkân	<i>Kaysariyetü'l-Yehûd</i>	18	7406
5	Dükkân	<i>Sûkü't-Tüccâr ve 's-Silâh ve Ebbârîn</i>	11	5316
6	Dükkân	<i>Sûkü't-Tavvâkîn el-Cedîd</i>	29	14568
7	Dükkân	<i>Sûkü'l-Harîr el-'Atîk</i>	22	12540
8	Dükkân	<i>Sûk-ı Zekerîyya el-Cüvânî</i>	35	9636
9	Dükkân	<i>Sûk-ı Zekerîyya el-Berrânî</i>	12	2460
10	Dükkân	<i>Sûkü'l-Esâkife</i>	28	3012
11	Dükkân	<i>Bâb-ı Câmi'ü'l-Garbî</i>	8	864
12	Dükkân	<i>Bâb-ı Câmi'ü's-Şimâlî ve Mefkad-ı Bâbü'l-Kıblî</i>	2	444
13	Dükkân	<i>Sûkü's-Sakatiye</i>	13	2880
14	Dükkân	<i>Sûkü'l-Hevâ</i>	11	1188
Toplam			287	102.130

Bunlardan başka, *Kaysariyetü'l-Yehûd*'da 18 dükkân camiye vakfedilmişti. Kaysariye; dükkân, imalathane ve depoları ihtiva eden binalar grubu olup, burada kumaş ve benzeri mallar satılırdı. Dokuma kaysariyeleri merkezdeki bir alanı çevreliyor ve genellikle bunların bir üst katı oluyordu. Tezgâhlar avluya ve galeriye açılan farklı sayıdaki odaya yerleştiriliyordu ki,

⁵¹ Gazzî, *Sûkü'l-Mesâmiriye*'nin (Çivciler Çarşısı) eskiden *Sûkü's-Silâh* olarak bilindiğini ifade etmektedir. Bkz. Gazzî, *Nehr*, II, s. 241

bu odaların boyutları 19-49 metrekare arasında değişiyordu. Odalar iki kata paylaştırılmıştı. Üstü açık merdivenlerden çıkılan üst katta, dokumacıların iplik açmak için kullandıkları geniş taraçalar vardı⁵². 1584 yılında Kaysariyetü'l-Yehûd dükkânlarından vakfa sağlanan yıllık gelir 7.406 akçeydi.

Kaysariye ve çarşılardaki dükkânların yanı sıra, Halep Ulu Camii etrafında bulunan 10 adet dükkân da vakfa bağlanmıştı. Bu dükkânlardan 8'i caminin batı kapısında, diğerleri ise güney ve kuzey kapılarında yer alıyordu. Fakat bunların, diğer dükkânlara nazaran, fazla bir geliri yoktu. Nitekim 1584 yılında bu on adet dükkândan sağlanan yıllık kira geliri 1.308 akçeydi.

Dükkân kiralardan sonra, taşradan yani Halep Sancağı nahiyelerine bağlı köy ve mezralardan sağlanan gelirler ikinci sırada gelmekteydi. Bu çeşit gelirler, vakfın yıllık toplam gelirinin yaklaşık % 18'ini oluştuyordu.

Tablo-3'te de görüleceği üzere, en fazla köy ve mezra gelirinin olduğu nahiye, Cebel-i Sem'ân'dı. Bunu, Cebbûl ve Matah nahiyeleri takip etmekteydi. Bu üç nahiye, merkez kazaya bağlı olup Halep şehrinin hemen çevresinde yer almaktadır.

Halep şehrini çepeçevre kuşatan Cebel-i Sem'ân Nahiyesi'nde toplam 6 köy ve 1 adet mezranın gelirinden Halep Ulu Camii Vakfı'na hisseler bağlanmıştı. Ayrıca, bir mezranın geliri de tamamen vakfa tahsis edilmişti.

Öte yandan, Halep'te arazi gelirleri taksiminde ölçü birimi olarak ya *feddân* ya da *kırât* kullanılmıştır. Bunlardan *feddân*, Mısır ve Suriye coğrafyasında kullanılan bir arazi ölçüm birimi olup 6368 metrekarelik bir alanı göstermektedir⁵³. Şam Eyaleti Kanunnâmesi'nde ise bir "çift" yere, yani bir çift öküzle sürülebilen araziye *feddân* denildiği ifade edilmektedir⁵⁴. Bir köyün arazisi kaç *feddân* ise hisse taksimatı da ona göre yapılırdı. Mesela, ekilebilir arazisi 10 *feddân* olan yerden yıllık 10 bin akçe vergi alınıyorsa, vakfa tahsis edilen hisse kaç *feddân* ise gelirden payı da o oranda olurdu. Ayrıca, gelir taksimatında ölçü birimi olarak *kırât* da kullanılıyordu.

⁵² Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul, 1995, s. 189-190

⁵³ Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 80

⁵⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994, s. 22-23. "Ve *feddân* deyü çift derler. Ammâ *feddân-ı Rumanî* ve *İslâmî* ve *feddân-ı hurrâs* ve *feddân-ı arz* vardır. *Feddân-ı Rumanî* bir çift, bir gün, bir gece, ne mikdâr sürse ana *feddân-ı Rumanî* derler. Eğer bir gün tamam sürse *feddân-ı İslâmî* derler ve *feddân-ı 'Arabî dahi* derler. Ve bir çift öğle vaktine dek sürse *feddân-ı hurrâs* derler. Ve *feddân-ı arz dahi* derler".

Bu durumda ekilebilir arazisine bakılmaksızın köy veya mezranın tamamı 24 kırat kabul edilir ve hisseler de buna göre belirlenirdi⁵⁵. Ayrıca, bir köy veya mezranın arazi geliri “tamamen” bir vakfa tahsis edilebilirdi.

Tablo-3: Köy ve Mezra Gelirleri

Sıra No	Adı	Çeşidi	Nahiyesi	Vakfın Hissesi	Geliri (Akçe)
1	At‘ânâ	Köy	Cebel-i Sem‘ân	2 Feddân ve öşr	1724
2	Bâlâ	Köy	Cebel-i Sem‘ân	1 Feddân	740
3	Cibrîn	Köy	Cebel-i Sem‘ân	1 Feddân ve öşr	191
4	Dâretü’l-Izza	Köy	Cebel-i Sem‘ân	18 Kırât	11350
5	Hablûna	Mezra	Cebel-i Sem‘ân	1 Feddan ve öşr	167
6	Hamîra	Mezra	Cebel-i Sem‘ân	Tamamen	400
7	Kabarlâ	Köy	Cebel-i Sem‘ân	18 Kırât	750
8	Kefer Natîn	Köy	Cebel-i Sem‘ân	18 Kırât	1800
9	Bureycü’l-Eşheb	Mezra	Matah	Tamamen	200
10	Deyr Habîb	Mezra	Matah	Tamamen	800
11	Kefer Abid	Mezra	Matah	Tamamen	-
12	Debke	Mezra	Cebbûl	21 Kırât	700
13	el-Cûha	Mezra	Cebbûl	12 Kırât	500
14	el-Merkab	Mezra	Cebbûl	Tamamen	-
15	Hamîra	Mezra	Cebbûl	Tamamen	200
16	Resm ‘Amîş	Mezra	Cebbûl	Tamamen	150
17	Ma‘arû’l-Enbiyâ	Mezra	Hâric-i Bâbü’n-Neyreb	Tamamen	4000
Toplam					23.672

Malikâne-divânî sistemin⁵⁶ uygulandığı yerlerde, vakıf ve mülk sahiplerinden devlet hesabına “el-öşr” adıyla şer‘î bir vergi alınıyordu. Fakat

⁵⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, s. 22. Kırât Şam Eyaleti Kanunnâmesi’nde şu şekilde tarif edilmektedir: “Kırât, bir kanun-ı mukarrerdir. Her nesneyi bir miskâl ki, yirmi dört kırâtdır, yirmidört hisse farz edüb taksim iderler”.

Harameyn yani Mekke ve Medine vakıfları ile “serbest” statüde olan vakıflardan bu ikinci öşür alınmazdı. Aşağıdaki Tablo-3’ten de anlaşılacağı üzere, bazı köylerin mahsûl vergisinin yanı sıra, muayyen miktardaki el-öşr vergisi de Ulu Camii Vakfı’na verilmiştir.

Cebel-i Sem‘ân’dan başka, Halep’in Matah ve Cebbûl nahiyelerinden de üçer mezranın geliri tamamen vakfa bağlanmıştır. Ayrıca, Cebbûl Nahiyesi’ndeki 2 mezradan hisseler verilirken, Halep şehri mahallelerinden Hâric-i Bâbü’n-Neyreb civarındaki bir mezranın geliri tamamen vakfa tahsis edilmiştir.

Köy ve mezralardan sağlanan vergi gelirlerinin yanı sıra, üzerinde ev, havş, kaysariye, çarşı, dükkân ve ahır gibi binalar inşa edilen vakıf arsalar ile zeytin ağaçları dikilerek bahçeye dönüştürülen vakıf arazilerden de muayyen miktarlarda kira bedeli alınırdı ki, buna *hukr* denirdi.

Tablo-4: Kira (Hukr) Gelirleri

Sıra No	Gelir Çeşitleri	Geliri (Akçe)
1	Hukr-ı beyt bi-mahalleti’l-Havârina	24
2	Hukr-ı beyt bi-yed-i Aişe bint-i Hacı İbrahim ve İsa	100
3	Hukr-ı beyt der Sûkü’l-Cüvânî bi-yed-i Şeyh Hüseyin	150
4	Hukr-ı Beytü’ş-Şeybânî	20
5	Hukr-ı dâîr-i bostânü’l-Ekşâfî	248
6	Hukr-ı dekâkîn der Sûk-ı Ebârîn, 4 bâb	30
7	Hukr-ı dekâkîn der Sûkü’n-Nahhâs vakfehu İbn-i Hatibü’n-Nâsırıye	40
8	Hukr-ı dekâkîn der Sûkü’s-Silâh vakfehu İbn-i Şemmâm	60
9	Hukr-ı dekâkîn-i vakf-ı İbn-i Oğlbek	60

⁵⁶ Malikâne-Divânî sistemin uygulandığı yerlerde, genellikle vergisi vakıf ve mülklere tahsis edilen toprak mahsulüne “malikâne”, yine mahsûlden devlet adına ayrılan hisse ile örfî vergilere (rûsûm-ı örfîye) ise divânî denirdi. Malikâne-Divânî Sistem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller Malikâne-divânî sistemi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 151-208; Margaret L. Venzke, Aleppo’s Mâlikâne-Divânî System”, *Journal of the American Oriental Society*, 106/3 (1986), s. 451-469; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 225-230

10	Hukr-ı dekâkîn-i vakf-ı Kasarvî der Sûk-ı Sâbûn, 14 bâb	60
11	Hukr-ı havşü'l-fevkâ fî Hâric-i Bâb-ı Antakya be-yed-i Hasan	40
12	Hukr-ı ıstabl fî Süveykat Hâtım	36
13	Hukr-ı Sûkü'd-Dehşe be-yed-i zürriyetü'l-Hamrâvî	156
14	Hukr-ı Sûkü'l-Attârîn vakfuhu Yeşbek, 39 bâb	170
15	Hukr-ı vakf-ı Beni Isba' be-yed-i Hacı Muhammed el-Bâkî	200
16	Hukr-ı zeytûn be-yed-i Kadı Fethullah fî arz-ı Vâdî 'Anber aded-i eşcâr: 158	158
17	Hukr-ı zeytûn der karye-i Kefer Debîn tâbi'-i Kuseyr	300
18	Hukr-ı cineyne es-Saykari' der nezd-i Cistrü'l-Ensârî mukaddemâ değirmen imiş	40
19	Hukr-ı cineyne-i Sa'dât ve Rekamus ve İbn-i Ma'it be-yed-i İbnü'l-Atraş	100
Toplam		1.992

Halep Ulu Camii Vakfı'na gelir temin eden bu hukr, yani arsa veya arazi kira bedelleri Tablo-4'te gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, hukr gelirleri daha ziyade üzerinde dükkân ve ev inşa edilen vakıf arsaların kiralalarıyla zeytinliğe dönüştürülen arazilerin kira bedellerinden meydana geliyordu. Evkaf defterinde hukr alınan yerlerin kimin elinde bulunduğu da ifade edilmiştir. Mesela, 158 adet ağaçtan oluşan ve Anber Vadisi'nde yer alan bir zeytin bahçesi, 1584'te Kadı Fethullah'ın elinde bulunuyordu⁵⁷. Ayrıca, vakıf arazi üzerinde inşa edilen dükkân ve sükuların da kimin vakfı olduğu ifade edilmiştir. Mesela, Sûkü'n-Nahhâs yani Bakırcılar Çarşısı'nda yer alan dükkânlar İbn-i Hâtibü'n-Nâsiriye vakfiydi (bkz. Tablo-4).

Bütün bu gelir kalemlerinin hâricinde, birer adet ka'a (salon), bostan, değirmen⁵⁸ ve zeytinlik ile üç adet arazi de vakfa bağlanmıştı (bkz. Tablo-5). Geliri vakfa bağlanmış olan bostan "Ekşâfî" adıyla bilinmekte ve Halep şehrinin Hâric-i Bâbü'l-Cinân mahallesinde yer almaktaydı. Zeytin ağaçları Cebel-i Sem'ân nahiyesinin Bahfîs köyünde, vakıf defterinde "kıt'a arz"

⁵⁷ "Hukr-ı zeytûn be-yed-i Kadı Fethullah fî arz-ı Vâdî 'Anber 'aded-i eşcâr: 158 fî sene: 158". TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 35^a

⁵⁸ Bu tahıl değirmeni (tâhûn), Halep şehri içinden akan *Kuveyk Nehri* üzerinde kurulu olup Cistrü'l-Ensârî (Ensârî Köprüsü) olarak bilinen köprünün yanında yer alıyordu. Fakat 1584 yılında çalışır vaziyette olmadığı için, vakfa herhangi bir fayda sağlamıyordu.

olarak adlandırılan üç araziden ikisi yine Cebel-i Sem‘ân Nahiyesi’nde, bir tanesi ise Sermîn Nahiyesi’nde yer alıyordu. Kâ‘a olarak isimlendirilen ve cami civarında yer alan bir salon da yine vakfın gayr-i menkûlleri arasında yer alıyordu. 1584 yılında 360 akçeye kiraya verilen bu salon Haremeyn Vakıfları nazırı olan Molla Muhammed adlı birinin elinde bulunuyordu.

Tablo-5: Diğer Gelir Kalemleri

<i>Sıra No</i>	<i>Gelir Çeşidi</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Geliri (Akçe)</i>
1	Kâ‘a	Halep Şehri	360
2	Tâhûn	Halep Şehri	-
3	Kıt‘a arz	Kefer Hamrâ Köyü/ Cebel-i Sem‘ân Nah.	70
4	Kıt‘a arz	Cebel-i Sem‘ân Nahiyesi	50
5	Kıt‘a arz	Sermin Nahiyesi	70
6	Eşcâr-ı zeytûn	Bahfis Köyü/ Cebel-i Sem‘ân Nahiyesi	50
7	Bostân-ı Ekşâfi	Hâric-i Bâbü’l-Cinân Mahallesi	4680
Toplam			5.280

Netice itibariyle; Halep Ulu Camii Vakfı’nın yıllık geliri 1584 yılında 133.074 akçeydi. Bu gelirin %95’ini oluşturan 126.302 akçesi vakfiyesinde tek tek işaret edilen işler için harcanır, 6.772 akçe de vakfa kalırdı. Ne şekilde harcanacağı vakfiyesinde kesin olarak belirtilmemiş olan bu miktar da yine cami ve evkafının mühimmatı için harcanırdı⁵⁹.

Yukarıda belirtilen ve Halep Ulu Camii Vakfı başlığı altında zikredilen bu gelir kalemlerinde başka, iki ayrı vakıftan da söz konusu camiye hisseler halinde gelir bağlanmıştı. Bunlardan ilki *Hâciye Dilber bint-i Abdullah* adına kurulmuş bir vakıf olup, 20 adet dükkânın ¼ hissesinden oluşuyordu. Halep’te *Tahte’l-Kal’a* (Kale Altı) yanındaki *Sûkü’l-Berâd’î* (Berâd’î Çarşısı)’de yer alan bu dükkânların yıllık geliri, 1584 yılında 1.000 akçeydi.

Geliri Halep Ulu Camii’ne bağlanan ikinci ayrı vakıf geliri ise, Trablusşam’daki *Ebu’s-Su‘ûd Şahne Vakfı*’ndan aylık 20 akçe ayrılmak suretiyle sağlanmıştı ki, yıllık miktarı 1584 yılında 240 akçeydi. Her iki

⁵⁹ “Zevâid deyi kimesneye virilmeyüb câmi‘-i şerifin ve evkâfının mühimmâtına sarf oluna”, *TKA, Evkâf, nr. 556, vrk. 36^b*

vakfın geliri de, vâkıfının yani vakıf kurucusunun şartı gereği, Halep Ulu Camii'nde hizmet gören kürsü kurrâsına cihet olarak bağlanmıştı⁶⁰.

4. Halep Ulu Camii'nin Gider Kalemleri ve 1584 Yılı Masrafları

Halep Ulu Camii Vakfı'nın harcama kalemleri Tablo-6'da gösterilmiştir. Bu tabloda da anlaşılacağı üzere, vakıftan çeşitli hizmetlere mukabil olarak verilen maaşa "cihet" denilmektedir. Cihet, günlük olarak hesaplanır; fakat yıllık olarak ödenirdi. Bazı görevlilerin maaşları ise aylık olarak hesaplanırdı. Mesela, 17 kişiden oluşan hafızların her birine aylık 50 akçe ücret verilirken, közcü olana da 75 akçe aylık ücret ödeniyordu.

Halep Ulu Camii Vakfı'ndan, 1 müteveli, 1 kâtip, 2 câbî, 1 müderris, 8 talebe, 2 hatip, 7 imam, 15 müezzin, 1 muvakkit, 1 murakkî, 1 meremmetçi, 1 közcü, 8 ferrâş ve bevâb, 18 hâfız, 1 mu'arraf, 1 mu'rîfî'l-ecza, 1 vâiz, 8 muhaddis, 1 Kur'an öğreticisi, 13 kürsü kurrâsı, 1 mahzenci, 1 tuvalet görevlisi ve 1 noktacı olmak üzere, toplam olarak 95 kişi nasipleniyordu. Bunların günlük veya aylık ücretleri aşağıdaki Tablo-6'da gösterilmiştir. Bu tabloda bahsedilen her görevli aynı zamanda bir aile reisi idi. Her bir aileyi, anne, baba ve üç çocuk olmak üzere, ortalama olarak 5 nüfuslu kabul ettiğimiz takdirde⁶¹, şehir halkından yaklaşık olarak 435 kişinin⁶² vakıf gelirinden geçimini sağladığı ortaya çıkar ki bu rakam, 16. yüzyılın ikinci yarısında bir caminin toplum hayatına ve ekonomisine sağladığı yarar açısından oldukça önemlidir.

Vakıf ve cami personeline ödenen ücretlerden başka, caminin başka masrafları için de harcama kalemleri belirlenmişti. Buna göre; her yıl Ramazan ve Bayram günlerinde kullanılan zeytinyağı için tahminen 3.600 akçe, muayyen işlerde kullanılan ipek için 2.500 akçe, Ramazan gecelerinde yakılan kandil için 500 akçe, Berat Kandili gecelerinde yakılan mum için 130 akçe, temizlik işlerinde kullanılan süpürge için 50 akçe olmak üzere, 1584 yılında toplam olarak 6.780 akçe de personel maaşı dışında kalan harcamalar için kullanılıyordu.

⁶⁰ TKA, *Evkâf*, nr. 556, vrk. 36^b

⁶¹ Nüfus hesaplamalarında, genellikle bir hanenin 5 kişiden oluştuğu varsayılmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 331-348

⁶² Bu hesaplama, 8 kişiden oluşan öğrenci grubu dâhil edilmemiştir.

Tablo-5: Ulu Camii Vakfı Giderleri (1584)

<i>Sıra No</i>	<i>Gider Kalemleri</i>	<i>Günlüğü (Akçe)</i>	<i>Yıllık Miktarı (Akçe)</i>
1	Cihet-i tevliyet	40	
2	Cihet-i kitâbet maa kitâbet-i cibâyet	10	
3	Cihet-i cibâyet-i hilâlî maa ahkâr	6	
4	Cihet-i cibâyet-i kurâ ve mezârî‘ maa cibâyet-i kürûm	5	
5	Cihet-i tedris	30	
6	Cihet-i talebe, 8 nefer	16	
7	Cihet-i hitâbet	10	
8	Cihet-i imam-ı Hanefî	10	
9	Cihet-i imam-ı Şafi‘î	8	
10	Cihet-i imam-ı Hicâzî	3	
11	Cihet-i imam-ı Hanbelî	3	
12	Cihet-i imam-ı şarkiyye	1	
13	Cihet-i imam-ı şimaliyye	1	
14	Cihet-i imam-ı mihrâb-ı garbî	1	
15	Cihet-i hitâbet-i karye-i Dâretü‘l-Izza	1	
16	Cihât-ı müezzinin, 15 nefer Reis-i müezzinin 3 nefer, beher nefer fî şehr 65 Müezzinin 12 nefer beher nefer fî yevm : 2	24	2.340
17	Cihet-i murakkî, fî şehr: 41		492
18	Cihet-i muvakkıt	5	
19	Cihet-i meremmetci-i câmi‘ ve evkâf	3	
20	Cihet-i közcü maa bahâ-i köz fî şehr: 75		900
21	Cihât-ı ferrâşân ve bevvâbân ve şeğgâlân maa muhâfaza-i kelâm-ı kadîm derûn-i câmi‘-i şerîf 8 nefer beher nefer fî yevm: 4	32	

22	Cihât-ı huffâz 18 nefer Ser muhassıl, 1 nefer Huffâz, 17 nefer beher nefer fî şehr 50 fî sene	4	10.200
23	Cihet-i mu'arraf	2	
24	Cihet-i vâ'iz	20	
25	Cihet-i muhaddis 8 nefer beher nefer fî yevm: 3	24	
26	Cihet-i ta'lim-i kurra-i Kur'an-ı 'Azîm	3	
27	Cihât-ı kurrâ-i kürsî, 13 nefer	26	
28	Cihet-i mu'arrafü'l-eczâ fî şehr 40 fî sene		480
29	Cihet-i mahzenci	1	
30	Cihet-i hıdmet-i bikre-i câmi'-i şerîf maa tethîr-i helâ	1	
31	Bahâ-i zeyt maa şehr-i Ramazân ve 'ideyn ber vech-i tahmîn		3.600
32	Bahâ-i harîr ber vech-i tahmîn		2.500
33	Bahâ-i kanâdil maa tevsî'-i şehr-i Ramazân		500
34	Bahâ-i şem'-i berât		130
35	Bahâ-i süpürge		50
36	Cihet-i noktacı-i cemî'-i cihât	3	
	Toplam		

Sonuç

Cami-i Kebîr veya Ulu Camii, Halep'te Emeviler tarafından inşa edilen ilk İslam eserlerinden biridir. Burası sadece Halep'in değil, aynı zamanda Şam'daki Emevi Camii'nden sonra, Suriye'deki en önemli ve en meşhur eserlerin de başında gelmektedir.

Halep Ulu Camii, Emevi Halifesi Süleyman bin Abdülmelik tarafından inşa ettirildikten sonra, günümüze ulaşana kadar birçok defa restore edilmiştir. Bu restorasyon çalışmaları, Hamdaniler, Selçuklular, Zengiler, Memlûklar ve Osmanlılar tarafından yaptırıldığı gibi, yakın zamanlarda Suriye Hükümeti tarafından da yaptırılmıştır.

Halep Ulu Camii, Osmanlı döneminde ve öncesinde şehrin en gözde ve gelirleri bakımından da en zengin yapılarından biriydi. Başta Emevi Halifesi Süleyman olmak üzere, çeşitli hayır sahipleri caminin masraflarının karşılanması, cami ve vakfın hizmetinde bulunan görevlilerin maaşlarının ödenmesi maksadıyla, çok sayıda gelir kaynağını camiye vakfetmişlerdir. Bu gelir kaynaklarının çoğu Halep şehrinde bulunuyordu ve bunlar genellikle muhtelif çarşılardaki dükkân kiralariyle vakıf arsalar üzerinde inşa edilen çok sayıdaki ev, dükkân, çarşı ve zeytin bahçesi yapılan arazilerin kira gelirinden oluşuyordu. Ayrıca, Halep şehri etrafındaki çok sayıdaki köy ve mezralardan alınan vergi gelirleri de vakfın önemli gelir kaynakları arasında yer alıyordu.

Halep Ulu Camii, Müslüman cemaatin vakit ve bayram namazları ile Cuma namazlarını kıldığı en büyük ve en ihtişamlı ibadet mekânı olmasının yanı sıra, şehir halkının başka manevî ihtiyaçlarının da karşılandığı bir mekân konumundaydı. Burada, muhtelif vakitlerde kurrâ ve hafızlar tarafından Kur'an okunurken, muhaddisler tarafından hadisler okunup yorumlanıyor, sınırlı sayıdaki bir grup öğrenciye de müderris nezaretinde dersler veriliyordu.

Camiye gelir sağlamak maksadıyla, cami etrafında yapılan çarşılar, şehrin ticaret ve sanayi alanlarında gelişmesine imkân sağlıyordu. Özellikle kuyumcular ve kumaşçılar gibi, devrin en zengin esnafları vakfa ait çarşılarda toplanmıştı. Dolayısıyla Halep Ulu Camii, şehrin ana merkezini belirleyen en önemli unsurlardan biriydi.

Uluslar arası bir ticaret merkezi olan Halep, aynı zamanda farklı mezhepten olan Müslümanları da bünyesinde barındırıyordu. Bu sebeple camide, Hanefî, Şafiî, Hanbelî ve Malikî mezheplerinden imamlar görev yaptığı gibi, mekânın geniş olması sebebiyle, çok sayıda müezzin de bulunuyordu. Bu yönüyle de Halep Ulu Camii, çok sayıda personelin istihdam edildiği, şehirdeki dinî faaliyetlerin de en renkli ve en ihtişamlı şekilde icra edildiği müstesna bir yapıydı. Sahip olduğu vakıfları sayesinde günümüze kadar ayakta kalabilmiş olan bu güzel yapı, halen bütün ihtişamıyla Halep halkına hizmet vermeye devam etmektedir.

Hız. Zekeriya'nın türbesini de bünyesinde barındıran Halep Ulu Camii, özellikle inanç turizmi açısından şehrin cazibesini arttırmaktadır. Nitekim her yıl binlerce insan, bu güzel mekânı ziyaret etmek maksadıyla Halep'e gitmektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi 556 Numaralı Evkaf Defteri

2. Yayımlanmış Olan Arşiv Belgeleri

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1996

3. Kaynak Eserler

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), 9, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005

Gazzî (Kâmil bin Hüseyin bin Muhammed el-Bâlî el-Halebî), *Kitâbu Nehri'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, II, Haleb, 1342 (1923)

eş-Şihne (eş-Şeyhü'l-İmâm el-'Âlim el-'Allâmetü'l-Bahr el-Fehhâme Kâdû'l-Kudât Muhibüddin Şeyhü'l-İslâm ve'l-Müslimîn Ebi'l-Fazl Muhammed bin eş-Şihne el-Halebî el-Hanefî), *ed-Dürrü'l-Müntehab fî Târîhi Memleketi Haleb*, (thk. Yusuf bin Elyân Serkis ed-Dımaşkî), Beyrut, 1909

Sıbt bin el-Acemmî el-Halebî, *Künûzü'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, I, (thk. Şevkî Şağs-Fâlih el-Bekkûr), Dârü'l-Kalemü'l-Arabî, Haleb, 1996

4. Araştırma ve İncelemeler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003

ÇAKAR, Enver, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, Elazığ, 2003, s. 351-374

GÖYÜNC, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 331-348

HİNZ, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemler*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990

ÖNKAL, Ahmet-BOZKURT, Nebi, "Cami", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, İstanbul, 1993, s. 46-56

ÖZTÜRK, Nazif, *Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara, 1983

RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul, 1995

SOBERNHEİM, M., “Halab”, *Encyclopedie de l’Islâm*, II, Paris, 1927, s. 241-252

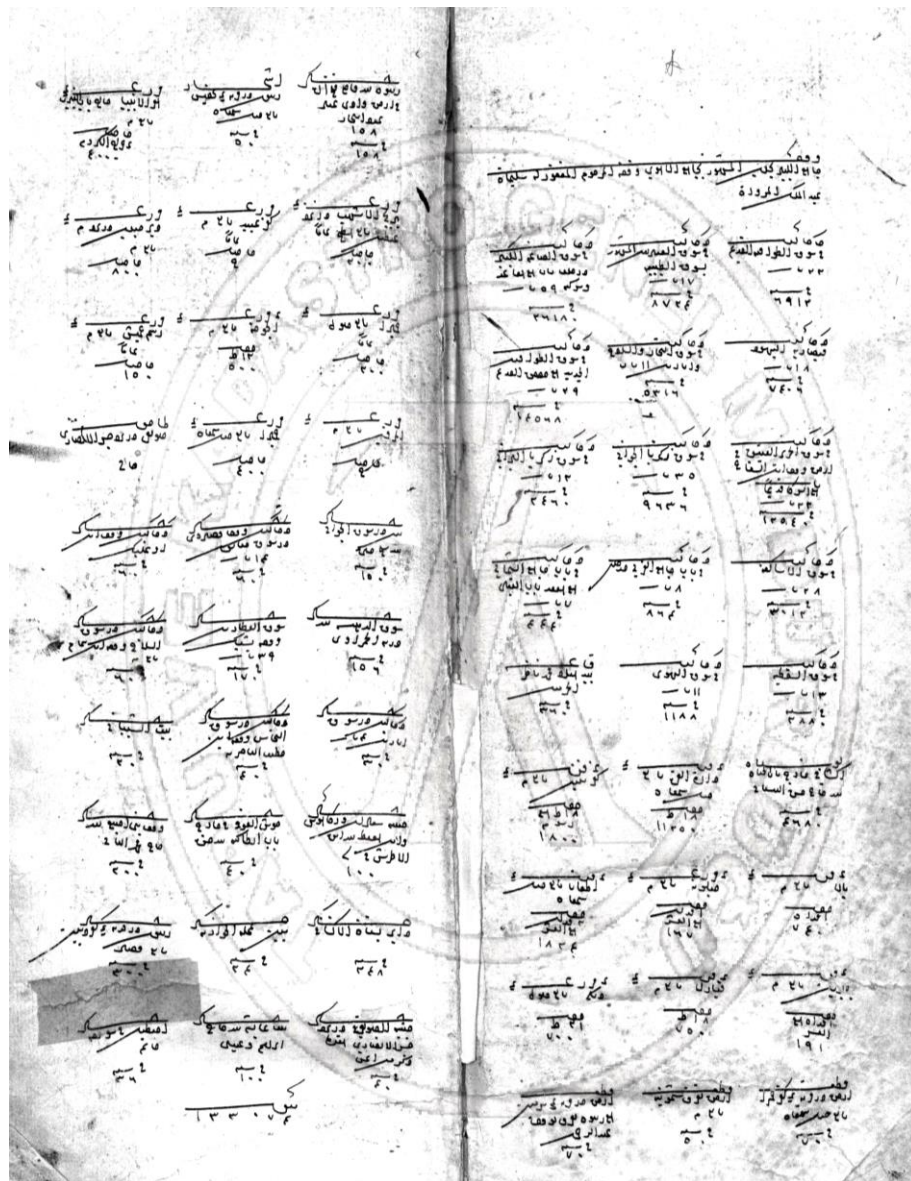
ULUÇAM, Abdüsselam, “Halep Ulucamii”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, İstanbul, 1997, s. 248-249

WATENPAUGH, Heghnar Zeitlian, *Image of an Otoman City: Imperial Architecture and Urban Experiences in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Leiden, 2004

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, Eskişehir, 1997, s. 153-172

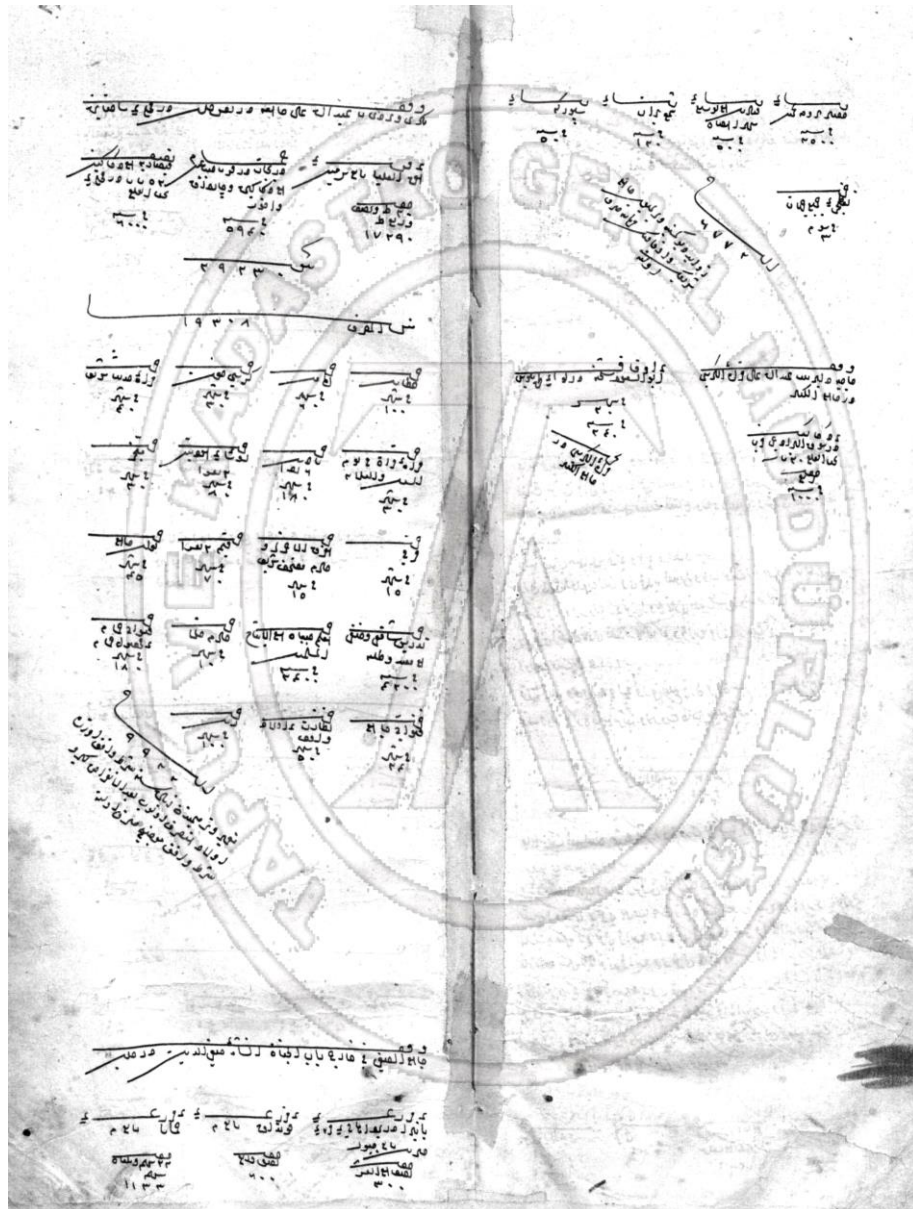
EKLER

Ek-1 Belgeler

TKA, Evkaf Defteri, nr. 556, vrk 34b-35a

TKA, Evkaf Defteri, nr. 556, vr. 36b-37a

Ek-2 Resimler**Resim-1 Caminin Genel Görünümü****Resim-2 Caminin İç Kısımından Bir Görünüm**

(http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Aleppo Erişim: 20.04.2012)

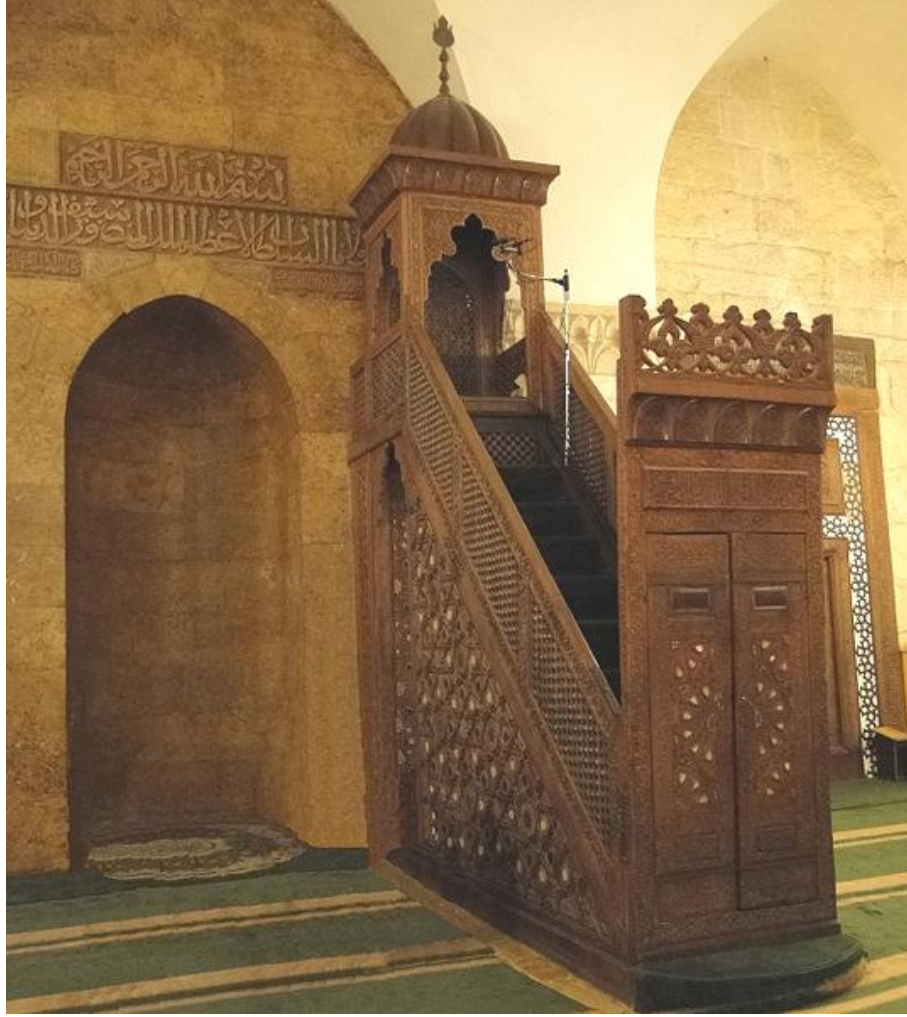
Resim-3 Caminin İç Kısımında Yer Alan Zekeriyya Türbesi
(http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Aleppo Erişim: 20.04.2012)

Resim-4 Caminin Genel Görünümü

(http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Aleppo Erişim: 20.04.2012)

Resim-5 Cami Avlusundan Bir Görünüm

(http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Aleppo Erişim: 20.04.2012)

Resim-6 Caminin Mihrap ve Minberi
(http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Aleppo Erişim: 20.04.2012)

PARİS BARIŞ KONFERANSINDA ERMENİLER VE KÜRTLER

Kadir KASALAK*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sonunda toplanan Paris Barış Konferansında; savaşın galibi ve o zamanın güçlü devletleri yenedünya düzeni kurma düşüncesi içinde bugünün dünyasındaki pek çok problemin de temelini atmışlardır. Yenedünya düzeni kurmada; fikir ayrılıkları olan bu ülkeler, Paris Barış Konferansı ile gizledikleri düşüncelerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

Bu makalede, Konferansta ve konferans sırasında Ermeni ve Kürt Sorununu nasıl ele alınmış, kendi çıkarları için bu sorunu dönemin dominant güçleri nasıl kullanmışlar bunlar incelenmiştir. Sevr'e giden yolda; devrin güçlü devletleri çıkarlarını korumak için ne gibi faaliyet göstermişler, belgelerle ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti'ni bölme hatta yok etme gayretleri ve bu faaliyetler karşısında Türk Milli Mücadelesini yürüten devrin önderleri ne gibi tedbirler almışlardır, bunlara da kısaca değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Paris Barış Konferansı, Ermeniler, Kürtler, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri

ABSTRACT

In the Paris Conference for Peace gathered at the end of the World War I, the winners planning to form a new world order lay the foundations of many problems of the present day as well. The winners in disagreement to found the new world order take the Paris Conference as an opportunity in order to reach their secret ambitions.

This paper studies how the Armenian and Kurdish questions are handled at the Conference and how the then super powers exploit the related questions for their own interests. Again this paper reveals via documents that the super powers pursue activities for their own benefit on the way to Sevres Treaty. The paper also refers briefly to the efforts to divide or terminate the Ottoman State as well as the countermeasures taken by the pioneers executing the Turkish National Struggle.

Key words: Paris Conference for Peace, Armenians, Kurds, England, the USA.

* Yrd. Doç. Dr. Kadir Kasalak, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
e-mail : kadirkasalak@sdu.edu.tr.

1.GİRİŞ

Milletleri ve dünyanın tarihini etkileyen çok önemli kilometre taşları veya atlama taşları diyebileceğimiz olaylar vardır. Bunlardan birisi de “Paris Barış Konferansı”dır. Birinci Dünya Savaşı sonunda toplanan bu konferansta; savaşın galibi ve o zamanın güçlü devletleri yenedünya düzeni kurma düşüncesi içinde bugünün dünyasındaki pek çok problemin de temelini atmışlardır.

Yenedünya düzeni kurmada fikir ayrılıkları olan bu ülkeler, Paris Barış Konferansı ile gizledikleri düşüncelerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Özellikle İngiltere’nin Osmanlı Devletine karşı takip ettiği siyasetin çok iyi bilinmesi gerekir ki; Barış konferansı adıyla toplanan ve sonraki dönemlerde pek çok sorunun kaynağını teşkil eden (Osmanlı Devleti’nin paylaşılması, İkinci Dünya Savaşı vb. gibi) bu konferansın; Türk tarihi ve Türk milletinin geleceği açısından önemi anlaşılabilsin.

3. PARİS BARIŞ KONFERANSI VE ERMENİ SORUNU

Birinci Dünya Savaşı boyunca devam eden Avrupa’daki ve Amerika’daki Ermeni propagandaları Paris Barış Konferansında bir nevi etkilerini göstermiştir. Her ne kadar Chester, Arthur Tremain gibi¹ farklı düşünenler olsa bile. Chester; Tehcir yasasını çıkarmakta Osmanlı yöneticilerinin haklı oldukları ve Ermenilere hoşgörü içinde davrandıklarından bahsederek şu hususlara yer vermektedir: “Bilinen gerçek şudur ki, çok defa Ermeni liderler bu hayali katliamları sadece ve sadece dışarıdan sempati ve siyasi yardım sağlamak amacı ile uydurmuşlardır...”².

Savaş sonunda açıklanan Wilson prensipleri ile Ermeniler bağımsızlık konusunda daha çok umutlanmışlardır. Ama emperyalist Avrupa devletleri bu prensipleri ilk bakışta pek sevmemişlerdi. Çünkü onların yaptığı gizli antlaşmalar Wilson prensipleriyle pek de bağdaşmıyordu. Bunu bağdaştırmanın yolu “manda sistemi”yle³ olacaktı.

Rus ordularıyla birlikte Birinci Dünya Savaşı’nda savaşmış olan Ermeniler, bu şekilde müttefiklere yardımda bulunmuşlardı. Katkılarının ödülü olarak Karadeniz’den Akdeniz’e kadar uzanan “bağımsız bir

¹ Arthur Tremain Chester, “Angora and The Turks”, *The New York Times Current History*, 17 February 1923, s. 763–764

² A.g.e. , s. 764

³ Manda ve himaye sistemlerini ayrı ayrı değerlendirmek önemli bir husustur. Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Kadir Kasalak, *Milli Mücadele’de Manda Ve Himaye Meselesi*, Ankara 1993, s. 9–14

Ermenistan Devleti” istiyorlardı. İşte onlar için en büyük fırsat çıkmıştı: Paris Barış Konferansı.

Paris Barış Konferansı başlamadan önce, Milli Ermeni Heyeti Reisi Bogos Nubar 30 Kasım 1918’de bütün İtilaf Devletleri’ne “Ermenistan’ın tam bağımsızlığına ve bu bağımsız olacak devletin Milletler Cemiyeti’nin (Cemiyet-i Akvam) gözetiminde Amerika’nın koruyuculuğuna verilmesi “hususunda müracaatta bulunmuştu.⁴ Bu müracaat mektubunda “İtilaf Devletlerine” nasıl yardımcı olduklarını anlatarak şöyle devam eder:

“Hak ve adalet, ezilen milletlerin kurtarılması prensipleri için savaşan İtilaf Devletleri ile Amerika hükümetlerinin zaferi, kesinlikle altı ili, Kilikya’yı, Maraş sancağını Türk boyunduruğundan kurtarmıştır. Ermeni milleti devamlı istilalara ve fetihlere uğramış olmasına rağmen; kendi benliğini, dilini, dinini tam olarak korumuş ve her zaman milli ruhuna ve ırkının zindeliğini olumlu deliller göstererek, yüzyıllarca kurtuluşunu ve milli varlığını elde etmek için mücadelede bulunmuştur.

Ermeni milleti, kültür ve uygarlığı yönünden sahip olduğu derece ve yeri bakımından, İtilaf Devletleri’nin ve Amerika’nın savaş gayeleri arasında kaydetmiş oldukları prensiplerden birisinin kendileri için de uygulamasını istemekte haklıdırlar. Bundan dolayı bir kısmı bağımsız bir cumhuriyet kurmuş olan bütün Ermenilerin arzularına uyarak Ermeni Milli Temsilciler Heyeti, kuruluşundan başlayarak İtilaf Devletlerinin, Amerika’nın da Milletler Cemiyeti’nin sahiplik ve himayesi altında bulunmak üzere, Ermenistan’ın bağımsızlığını ilan etmiş olduğunu cumhuriyete bildirmek ile şeref duyar, Bakan hazretleri, lütfen... ilh...

Bogos Nubar Reis”⁵

Bogos Nubar’ın mektubundan anlaşılacağı üzere büyük Ermenistan’ın ilk başlangıçta gerçekleşmeyeceğinin bilinci içinde Ermenistan’ın Amerikan mandasına verilmesini istemektedir.

Paris Barış Konferansı’nın çalışmalarını sürdürdüğü sıralarda Ermeniler konferansta devamlı temsilci bulundurmak istemişlerdir. Bunu gerçekleştirmek amacıyla da, Bogos Nubar Paşa başkanlığında “Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu”, Aharonyan başkanlığında “Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu” ve Ermeni Patriği Monsenyör Terziyan başkanlığında da “Din Adamları Delegasyonu” olmak üzere üç ayrı delegasyon, hazırlanmış ve Paris’e göndermişlerdi. Ermenilerin konferansta devamlı temsilci

⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 656

⁵ A.g.e., s. 656

bulundurmaları kabul edilmemekle birlikte Bogos Nubar ve A. Aharonyan tarafından Paris Barış Konferansı'na Ermeni isteklerini ihtiva eden bir muhtıra sunulmuştur (26 Şubat 1919). Bu muhtırada şu hususlara yer verilmiştir:

“1. Kafkas Ermeni Cumhuriyeti arazisi ile beraber Kilikya ve yedi ilden kurulmuş olmak üzere bağımsız bir Ermeni hükümetinin kurulmasını, kefil devletler delegelerinden meydana gelecek ve Ermeni komiserleri tarafından yardım görececek sınır tayin komisyonları, Ermenistan'ın kesin hudutlarını yerlerinde saptamakla görevlendirileceklerdir.

2. Bu suretle kurulacak Ermeni hükümeti, İtilaf Devletleri'nin ve Amerika'nın ya da katılmasını istediği Milletler Cemiyeti'nin ortak garantisi altında olacaktır.

3. Barış konferansı tarafından bir geçiş dönemi olarak devletlerden birine, Ermenistan hakkında özel bir manda verilmelidir. Kendisine manda verilecek devletin seçilmesi konusunda şimdi Paris'te toplanmış bulunan ve bütün Ermeni milletini temsil eden Ermeni konferansının görüşü alınmalıdır. Mandanın süresi en çok yirmi yıl olacaktır.

Barış konferansı tarafından, Ermeni milletinin katliamlar, sürgünler, zorbalıklar, tahripler yüzünden uğradıkları zararlara karşı bir tazminat tespit olunmalıdır.

Ermenistan da, Osmanlı hükümetinin savaştan öncesine ait bulunan genel borçlarına ortak olmaya hazırdır.”⁶

Yapılan bu öneriye ABD Başkanı Wilson sempati ile bakıyordu. Çünkü Wilson, barış konferansına gelmeden önce, Ermenilerle ilgili temsilciler meclisindeki konuşmaları dinlemişti. Konuşmalara “Türklerin Ermenileri dini taassuplarının zevkini tatmak için öldürdükleri” söylenmişti. Yani olaylar Müslüman - Hristiyan çatışması olarak gösterilmiştir. Bunun yanında Woodrow Wilson Ermenilere sempati beslemenin yanı sıra Müslümanlara karşı önyargılı birisidir. Ayrıca Başkan Wilson Ermenilerle ilgili bir rapor taslağı da getirmişti. Wilson'un ön yargısını da gösteren bu taslakta kısaca şu hususlara yer verilmiştir:

“1. Haritada sınırlandırıldığı gibi bir Ermenistan kurulmalıdır.

2. Bu devlet Milletler Cemiyeti mandası altına konulmalıdır.”⁷.

⁶ A.g.e.,s. 658-659

⁷ Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası*, Giresun 1972, s. 17-18

Raporun müzakere kısmı ise daha ilginç olup şu açıklamaya yer verilmiştir: Ermeniler Van Gölü'nün kuzeyinde küçük bir sahada, Kars ve Erivan'dan maada her yerde azınlıktadır. Nüfusun %30 ve 35'den fazlasını meydana getiremezler. Ermenilerin binlercesi sürülmüş, katledilmiş ve tabiat felaketlerine uğramış, bundan dolayı nüfusları azalmıştır. Aynı zamanda onlar beynelmilel siyasi entrikalara da hedef olmuşlardır. Haritada görülen hudutlar tabii hudutlar ve bu hudutlar arasında kurulacak Ermenistan'a iktisadi hayatlar için Karadeniz ve Akdeniz olmak üzere iki mahreç verilmelidir.

Ermeniler Ahlât, Kars ve Erzincan'da çoğunluğu teşkil ettiğinden bu hudutlar içine dâhil edilmiştir. Kilikya bölgesi arazi bakımından Ermenistan'ın dağlık memleketine aittir. Haritada Ermenistan sınırları çizilirken, bu sınır, arazi ve etnik unsurlar göz önüne alınarak ve bir de Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti liderlerinin arzusuna uyularak yapılmıştır. Ermenilerin bir avantajı da Trabzon'un kendilerine verilmesi ile aradaki Rumlarla birleşerek çoğunluğu teşkil etmesidir.”⁸.

Wilson'un ön yargısının yanında 21 Ocak 1919 tarihli Amerikan istihbarat şubesi memurlarının verdikleri raporda Ermenistan kurulması ve imkânları hakkında bilgi verilmekteydi. Ermeni sorununun güçlük yarattığı, çünkü her yerde Ermenilerin azınlıkta olduğu ve nüfusun %30 veya 35'ini oluşturduğu raporda belirtilmiştir. Bundan başka sözü edilen devletin sınırları içinde Ermeni olmayan unsurlar da bulunacağından onların güvenliği için uluslararası güvenceye ihtiyaç duyulacaktı.⁹.

Burada ifade edilen yüzdeler iki, iki buçuk kat şişirilmiş rakamlardır. Osmanlı kayıtlarında bu oranlar; Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu bölgelerde bile yüzde on beşleri geçmemiştir. Paris Barış Konferansı'ndan önce ve konferansın devam ettiği sürece Ermeni propagandası devam etmiştir. Batı basını bu bakımdan her türlü yardımı yaparken Amerika'daki Milli Ermeni Birliği de Ermeni isteklerini Batı Avrupa'ya duyurmak için her türlü çabayı harcıyordu.

Ermenilerin, konferansa verdikleri muhtıra öncesi ve sonrası ABD Başkanı Wilson'dan çok şeyler beklediklerini Ermeni yerel gazeteleri açıkça dile getiriyorlardı 5 Mart 1335 (5 Mart 1919) tarihli “Jogorti Seyn” adındaki Ermeni gazetesi “**Ermeni Milleti ve Cemiyet-i Akvam**” başlıklı başyazısında özetle:

⁸ A.g.e. , s. 18

⁹ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara 1973, s. 24

İstiklal kazanan milletler büyük bir devletin himayesine (ihitimamına) nail olacak, ancak küçük milletler büyük milletlerin ellerinde baziçe olmamak için himaye keyfiyeti Cemiyet-i Akvam murakabesi altında bulundurulacaktır”¹⁰ diyordu.

Ermenilerin bir başka iddiasında ise; “Yetkili kaymakamlarca bildirildiğine göre Türk ordusu, Kafkasya’da işgal ettiği yerleri boşaltırken, mütareke hükümlerini hiçe sayarak Ermenilere karşı amansız eziyetlerde bulunmaktadır. Aslında bazı Türkler, Ermenilere öldürücü darbeyi vurma ve erzaklarını yok etme şeklindeki Türk politikasını taçlandırma niyetlerini açıkça söylemektedirler.”¹¹ gibi ifadelerle Türkler aleyhine olumsuz propaganda yapmaktaydılar.

1919 yılı Mart ayının sonlarına doğru oldukça yoğun bir propaganda faaliyeti görülmektedir. Ermenistan’da yayınlanan Cagadamard adlı Ermeni gazetesinin “**Ermenistan Öldü Yaşasın Ermenistan**” başlıklı başyazısında, Avrupa ülkelerine sitem edilerek şöyle deniyordu. “Muttasıl bir endişe hepimizi istila etmiştir. Niçin Ermenistan’ın istiklalini ilan etmiyorlar? Times ve Daily Telgraf gazetelerinin mütalaaları bizi epey meysus etti. Fakat hakk-ı istiklalimizi kimse inkâr edemez. Her gün Kilikya elimizdedir, fakat açtır, çıplaktır bunu düşünen yok. Sivas için böyle, bizim borcumuz olan, Ermenistan vilayetlerinde bulunan Ermenileri canlandırmak. Eğer onlara muavenet etmeyip böyle beyhude suallerle vakit geçirirsek Ermenistan ölü ve ölecek. Zira Ermenistan ot yiyip ve buradaki Ermeniler sefalet içinde yaşıyorlar.”¹².

Paris Barış Konferansı, açılışından kısa bir süre sonra “mandalar” konusunda çalışmalarına da başlamıştı. Osmanlı Devleti’nin Türklerin çoğunlukta olduğu bölgeler için Boğazlar, Anadolu ve Doğu Anadolu olmak üzere üç ayrı konum üzerinde durulmaktaydı. 21 Mayıs 1919’da kendisine resmen mandaterlik önerilmiş olan Wilson ise Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan’dan yana idi. Buna rağmen Wilson’un tek başına karar vermesi oldukça güçtü. Çünkü senatonun ve kamuoyunun tepkisi tam olarak belli değildi. Bu sıralarda Suriye ve Filistin’de kurulacak mandalar sorununu incelemek üzere “King Crane Heyeti” adı verilen bir heyet görevlendirilmiş, bu heyet 3 Haziran’da İstanbul’a gelmişti. “King Crane Komisyonu” bazı Türk yetkilileri ile de görüşerek, Amerika’nın Orta Doğu’da hiçbir siyasal

¹⁰ ATASE Arşivi, Kls., 71, Dos., 238, Fih., 5-8

¹¹ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919–1922)*, Ankara 1975, s. 48

¹² ATASE Arşivi, Kls. 62, Dos.107–242, Fih.19–5, 6

emeli olmadığını, ancak Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan’ın Türkiye açısından yararlı olacağını açıklamışlardır.¹³

Damat Ferit, Ermenistan konusunu tartışılabilir bulurken, Temmuz ayında Ermenistan konusu daha çok tartışılmaya başlanmıştır. Ermenilerde de fikir ayrılığı gittikçe artmaktadır. 31 Temmuz tarihli Ermenistan da yayınlanan “Jogorti Seyn” gazetesinin “**Amerika Ermenistan Vekâletini Kabul Etmiş Midir?**” başlıklı yazısında “bir memleket iktisaden hür olmayınca terakki edemez, biz de bir manda kabul edersek kâmil hür olmayıp terakki edemeyeceğiz. Biz de vekâleti talep edenler çoktur, biz bu fikrin aleyhindeyiz. Fakat Cemiyet-i Akvam belki vekâleti kabule bizi mecbur edecek. İşte o vakit mesele başka şekil alır. Wilson, Ermenistan’ın vekâletini kabul edeceğini birkaç defa beyan etti. Fakat Amerika meclisleri kabul edecek mi? işte mesele budur”¹⁴ denilmekteydi. Aynı gün bir başka Ermeni gazetesi Türyank ise 31 Temmuz 1335 (1919) tarihli “**Ermenistan Üzerinde Amerika’nın Vesayeti**” adlı makalesinde özetle:

“Gazetelerimizden biri Amerika himayesini kabul etmek istemiyor gibi görünüyor. Hatta Avusturya’nın taksiminden memnun değil, o derecededir ki Türkiye’den ayrılmak arzusunda bulunan milletlerin de kurtarılmasını arzu etmiyor gibi eski dostluklarından ve bilhassa eski müttefiklerinden ayrılmak istemeyen bir gazeteciye sükûtle cevap vermek istemiştik. Hatta sabrımız artık tehlikeli olacak diyor ki yeni teşkil eden bir hükümet için bir vesayet lazım, Amerika vesayeti ise Ermenistan için elzemdir”¹⁵ diyordu.

Ermenistan mandasını araştırmak amacıyla General Harbord başkanlığında kurulan 46 kişilik araştırma heyeti bu konudaki yazıların artmasına neden olmuştur. Hatta bazı Ermeni gazeteleri, Türklerin bağımsız Ermenistan kurulmasını kabul etmelerinin onların yararına olacağını belirtiyordu. 6 Ağustos 1335 (1919) tarihli ve “**Türk’ün Menfaati Hangisindedir**” başlıklı başyazısında Jogorti Seyn gazetesi özetle şunları yazıyordu:

Türkler Ermenistan’ı terk etmeye bir an evvel razı olurlarsa itilaf hükümetlerinin tazyikinden kurtulmuş olacaklardır. Zira düvel-i İtilafiye Ermenileri terk-i hâkimiyetten kurtarmaya azmetmişlerdir. Esasen Türkleri bu hale getiren başlıca sebep vasi araziye sahip olmalarıdır. Binaenaleyh Ermenistan’ın istiklal’ ile Türk hükümetinin üstünden büyük bir bağ

¹³ Seçil Akgün, *General Harbord’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu*, İstanbul 1981, s. 336

¹⁴ ATASE Arşivi, Kls.75, Dos.282, Fih.33-32

¹⁵ ATASE Arşivi, Kls.75, Dos.282, Fih.33-32

kalkacaktır ki bu da Türklerin menafii iktizasındadır.”¹⁶

Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan kurması veya Amerikan mandası altında bir Ermeni devleti kurulmasına karşı bazı Türk idarecileri, o dönemim sadrazamının aksine bazı tedbirler alırken hükümeti de uyarıyorlardı. Milli Mücadele’nin önemli isimlerinden 15. Kolordu Komutanı ve Üçüncü Ordu Komutanı Vekili Kazım Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti’ne yazdığı şifreli telgrafında şu hususlara değiniyordu.

“ Erzurum’dan Harbiye Nezareti celilisine mevрут şifredir.

1. Bu günkü ajanslarda Amerika hariciye müsteşarlarının manda hakkındaki beyanatından ve Türklerin büyük ve küçük Ermenistan teşkiline muvafakat etmelerinden bahsolunuyor ve ilk olarak sansürden masun bir suretle böyle bir ajans vilayet-ı şahsi ahalisinin nazar-ı itla dikkatine vaaz olunuyor ve sansüre tabi olmaması hükümetin bu intişara nevama müsadekar bulunduğunu gösteriyor. Vilayet-ı şarkinin en mühim bir makam ve mesuliyetini deruhte etmeyecek olan acizlerin bu ana kadar hükümeti seniyemizin bir güne efkâr ve maksadını ve bu bab da hakk-ı suretde neler düşündüğünü bilmemesi cidden pek muzır ve elimdir. Bugün Tiflis’ten gelen 27 Haziran tarihli Ermeni gazetelerinde dahi küçük Ermenistan ve ana Ermenistan’dan bahs olunuyor ve Ermenistan hududunun sulh konferansınca çizildiği ve garbi Karadeniz sahilinde Ordu’dan başlayarak Sivas şehri dâhil olmak üzere cenuba giden silsileleri takiben Mersin’e kadar devam eylediği ve bu istekler Kayseri’nin hariç kaldığı ve Rusya Ermenistan’ı ile ana Ermenistan’ın birleşeceğini izah ediyorlar.

2. Dersaadet’in (12 Temmuz 1335) tarihli matbuatda Venizelos ile Bogos Nubar’ın bu Yunanlılık, Rumluk ve Ermenilik federasyonundan bahsediyor.

3. İşbu mevad hakkında hükümeti sen iyemizin en sahih olarak muttali olduğu hakayik ve buna karşı malik kanaat ve amali milliye dairesinde sükûn ve ittihazını düşündüğü tedabir ve harekât hakkında behemehâl acizlerini bil-hassa tenvir buyurmanızı ehemmiyetle istirham eylerim.

Üçüncü Ordu Kumandan Vekili Kazım Karabekir
Ağustos 1335”¹⁷.

6

Elbette bu faaliyetler sadece Ermenilerin faaliyetleriyle yeterli olmadığı gibi, Avrupalı devletlerin yanında, özellikle ABD Başkanı Woodrow

¹⁶ ATASE Arşivi, Kls.78, Dos.290, Fih.6-4

¹⁷ ATASE Arşivi, Kls.89, Dos.327, Fih.11-1

Wilson'un tutumunun etkisi büyüktür. ABD Başkanı Wilson'un şu sözleri bu durumu açık bir biçimde ifade etmektedir. Paris Konferansı sırasında; "Lloyd George, Başkan Wilson'a Türklerin İstanbul'da kalıp kalmayacaklarını sordu. Wilson, şayet benim hükmüm isteniyorsa Türkler, Avrupa'da çok uzun zaman kaldılar ve oradan tamamen temizlenmelidirler"¹⁸ diyordu.

Paris Barış Konferansı devam ederken, Ermenistan üzerinde ABD'nin mandaterlik yükümlülüğü alıp almayacağı konusunu incelemek amacıyla kurulmuş olan ABD Genelkurmay Başkanı James Harbord başkanlığındaki heyet 2 Eylül 1919'da İstanbul'a gelmiştir. Gerek İstanbul, gerekse Anadolu ve Ermeni basını bu aylarda konuya geniş yer vermiş, Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar da Harbord'la görüşmüşlerdir. Paris Konferansı'nın sona ermesinden sonra ise bu konu daha az konuşulur hale gelmiştir.

Wilson'un Ermenilerin bağımsızlığı veya mandası konusunda duygusal hareket ettiği Amerikan kamuoyunun ve meclislerinin gözünden kaçmamıştır. ABD Senatosu, İngiltere'nin Paris Konferansı'nda yaptığı Ermenistan mandası teklifini James C. Harbord'un raporu doğrultusunda 24 Mayıs 1920 tarihinde oylamış, 52'ye karşı 23 oyla öneri reddedilmişti. Amerika Birleşik Devletleri'nin Monroe Doktrini gereği, Avrupa işlerinden çekilmesini de fırsat bilen İtilaf Devletleri, San Remo'da, Ermenistan'ın kurulmasını kararlaştıracaklardır. Ne var ki kurdukları bu Ermenistan'ı Osmanlı hükümeti 10 Ağustos 1920'de imzaladığı Sevr Antlaşması ile tanımış olmasına rağmen, bu antlaşmayı uygulama imkânı bulamayacaklardır.

Elbette Ermenilerin Türkiye'yi bölme çabalarının boşa çıkması Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Milli Mücadele hareketini yürütürken takip ettikleri politikanın bir sonucudur. Yukarıda örnek verdiğimiz Kâzım Karabekir'in telgrafından da anlaşılacağı üzere Milli Mücadele'yi yürütenler başta Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar iyi istihbarat faaliyetleriyle olayları günü gününe takip edip değerlendirmişler ve gerekli tedbirleri almışlardır.

Kongrelerin yapılış amaçlarının başında; bir yandan self-determination hakkı söz konusu edilirken, diğer yandan da milli birlik ve beraberliği sağlama düşüncesi "Türk Milli Mücadelesi'nin" temel felsefesini oluşturmuştur. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Ermenilerin yaptıkları

¹⁸ Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1967, s. 200

faaliyetlerin açık bir biçimde bölücülük olarak nitelendirilmesinin temel nedeni de budur. Türk milli mücadele hareketini yürütenlerin de amaçlarına ne kadar yaklaştıklarını, bu mücadeleye başlarken halkla ne kadar iç içe olduklarını ve ilhamı halktan aldıklarını, aynı zamanda Türk milletinin karakterini ne kadar iyi tanıyıp tahlil ettiklerinin güzel bir örneğidir Cevat Dursunoğlu'nun anlattıkları.¹⁹

San - Remo'da Avrupa devletlerinin yarattığı hayali Ermenistan, 1920 yılı Aralık sonlarında Kazım Karabekir Paşa'nın TBMM'nin verdiği kararla Ermeniler üzerine yaptığı tenkil harekâtı (tesirsiz hale getirme) sonucunda sona ermiştir. Gümrü Antlaşması ile de Ermeni sorunu sonlandırılmıştır.

2. İNGİLTERE'NİN OSMANLI DEVLETİ'NE KARŞI TAKİP ETTİĞİ SİYASET

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği siyasetin genelini bilmeden Paris Barış Konferansı sırasındaki faaliyetlerini anlamak zor olacaktır. İngiltere'nin bu siyasetini şöyle özetlemek yerinde olacaktır.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmesi XVIII yüzyıla dayanmakta olup, XIX. yüzyıldaki ilişkileri çok önemlidir. İngiltere 1878 Berlin Antlaşması'na kadar bir denge politikası takip etmekle birlikte daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının kaçınılmaz olduğunu düşünerek, bu devletin parçalanması yolunda bir politika takip etmiştir.

XX. yüzyılın başından itibaren İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı siyasetini sadece boğazlar üzerine kurmuş değildir. Mücadelesi artık Asya Türkiye'si üzerine olup rakibi Rusya değil Almanya'dır. Bağdat-İstanbul demir yolu projesi de bunun en açık göstergesiydi. 1907 yılında İngiltere ve Rusya arasında bir antlaşma imzalanması, bununla birlikte İngiliz Kralı VII. Edward'la Rus Çarı II. Nikola'nın 8-9 Haziran 1908'de Reval'da buluşmaları Salisbury'nin yukarıda belirtilen "Eğer ittifak vaki olursa Osmanlı Devleti sona erer" dediği Rus-İngiliz birleşmesinin gerçekleştiğini gösteriyordu.²⁰

1908'den sonra Osmanlı Devleti'nin dış sorunlarında genel olarak pasif bir tutum izleyen İngiltere, bu dönemde Osmanlı Devleti ile bir yakınlaşmaya girmekten dikkatle kaçınırken özellikle Mezopotamya'daki petrolle ilgili ciddi biçimde ilgilenmekteydi. 1913'te W. Churchill'in

¹⁹ Muzaffer Erendil, *İlginç olaylar ve Anekdotlarla Atatürk*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1988, s. 161

²⁰ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978, s. 29

görevlendirdiği bir heyet, hazırladığı bir raporda, Mezopotamya ve İran'daki petrol yataklarının İngiliz donanması için bir yakıt kaynağı olduğunu belirtiyordu²¹.

İngiltere, İstanbul-Bağdat demir yolu projesine karşı olmasına rağmen 1913 yılından itibaren Osmanlı Devleti ile ilişkilerini düzeltmeye yöneliyordu. Osmanlı Devleti, İngiltere ile onaylamadığı için yürürlüğe girmeyen bir anlaşmayı 29 Temmuz 1913'te imzalarken, anlaşmayla Basra Körfezi'nde İngiltere'nin durumunun muhafaza edileceği ve Osmanlı Devleti'nin de bilhassa Kuveyt üzerindeki haklarından vazgeçiyordu.

Sonunda İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle yürürlüğe koyamadığı bir sözleşmeyi Almanya ile 15 Haziran 1914'te parafe etti. Bu anlaşmadan birkaç gün sonra 19 Haziran'da İstanbul'daki İngiltere ve Almanya Büyük Elçileri, Sadrazam Said Halim Paşaya başvurarak, Türk Petrol Şirketine Musul ve Bağdat'ı kapsayan bir petrol imtiyazı verilmesini istemişler, Said Halim Paşa da 28 Haziran'da verdiği cevapta bu isteği kabul ettiğini bildirmiştir. Fakat az bir zaman sonra savaşın çıkması bu konudaki görüşmelerin sonuçlanmasına engel olmuştur.

İngiltere, Osmanlı Devleti savaşa girince Osmanlı Devleti'ni parçalama politikasına hız verdi. Bu amaçla 5 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne savaş açmadan önce 3 Kasım'da Kuveyt'i himayesine aldığını ilan ederken, 5 Kasım'da da Kıbrıs'ı ilhak ettiğini, 18-19.Aralık'ta Mısır üzerine himaye kurduğunu açıklamıştır.

İngiltere, 1915 yılında Osmanlı yönetimine karşı Arapları ayaklandırmıştı. 30 Nisan 1915'te Yemen'in Sabya toprakları şeyhi Şeyh Seyyid'le, 26 Aralık'ta Suudi Şeyhi İbn-i Suut'la, 3 Kasım 1916'da da Katar Şeyhi'yle antlaşmalar yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin 23 Kasım 1914'te ilan ettiği "cihad-ı ekber" ilanı da İngiltere'nin Araplar üzerindeki çalışmasıyla tesirsiz kalmıştır. Artık din ve hilafetin Müslüman topluluklar üzerinde istenilen tesiri göstermediğini belirten Maliye Nazırı Cavit Bey, 18 Nisan 1915 günlü hatırasında şunları yazmaktadır: "Zossen'de Müslüman Cezayirli, Tunuslu üserayı ziyaret ettik. Kendilerine hilafetten, İslamiyet'ten bahsettim. Hiç "interesse" olmadılar (ilgilenediler). Panislamizm (İslamcı) siyaseti takip edenler, uğraşmadan, çalışmadan böyle fikirler arkasından koşmak ve muvaffak olmanın mümkün olmadığını bu harpte anlamadılar mı bilmem."²².

²¹ A.g.e.,s. 30

²² Yusuf Hikmet, *Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi III/1*, Ankara 1983, s. 330-331

İngiltere, Osmanlı Devleti'ni içten çökertmek amacıyla gerek Hindistan gerekse Arap ülkeleriyle ilgili yoğun propagandasına önem veriyordu. 1915–1916 yıllarında ve daha sonraları bu propagandalardan istediği sonucu alacaktır.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'ni parçalamak, örnek bir şekilde cezalandırmak isteyen İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı Berlin Antlaşması'ndan sonra takip ettiği siyasete uygun, bir siyaset takip etmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında en büyük pay sahibi olmuş bu gayretini Mondros Mütarekesi'nden sonra da sürdürmüştür. Sevr Antlaşmasıyla amacını gerçekleştirmek istemişse de bundan istediği başarıyı tam istediği şekilde elde edememiştir. Çünkü Türk milli mücadele hareketi İngilizler için en önemli engel olmuştur.

4. PARİS BARİŞ KONFERANSI'NDA KÜRT SORUNU VE İNGİLİZLERİN FAALİYETLERİ

Paris Barış Konferansında ve konferans sırasında tartışılan önemli konulardan biride Kürtlerin durumu olmuştur. ABD Ermelerle daha fazla ilgilenirken, çıkarları gereği İngilizler de Kürtlerle daha fazla meşgul olmuşlardır. Paris Barış Konferansı henüz toplanmadan Kürdistan konusundaki endişelerini İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, 5 Ocak 1919'da Dışişleri Bakanı Arthur J. Balfour'a gönderdiği yazıda aktarıyor ve şöyle diyordu: “Doğu Anadolu sorununun çözümleneceği son aşamada Kürt unsurunun hak iddiaları ihmal edilemez. Onlarla Ermenilerin hak iddiaları bağdaştırılamazsa, gelecek olayların tohumu atılmış olacaktır. Geçmişte Kürtler, Ermenilerin baskı altında tutulmasında araç olarak kullanılmışlar, fakat Türk yönetimi altında kendileri de sıkıntı çekmişlerdir.”²³. Kürt heyetinin bir muhtıra verdiğiinden de söz eden Yüksek Komiser, Sivas, Ankara, Konya, Halep ve Adana illerinin nüfusunun bir kısmının; Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Musul'daki nüfusun ezici çoğunluğunun “Kürt” olduğunu ileri sürüyordu. Sonyle, bu muhtıradaki istekleri şöyle belirtir:

“1.Kürtlere, sınırları coğrafi olarak saptanmış bir ülke verilmelidir.

2.Bağlaşıkların Arap, Ermeni, Asurî, Keldani vb, küçük azınlıklara yaptıkları muameleden Kürtler de yararlanmalıdır.

²³ Sonyel, a.g.e., s. 27

3.Kürtlere İngiliz himayesi altında özerklik verilmelidir.”²⁴

Paris Konferansı’nın devam ettiği günlerde Kürt davasının lideri rolüne bürünen Şerif Paşa konferansa iki muhtıra ve bir de Kürdistan haritası sunmuştur (22 Mart 1919 ve 1 Mart 1920) Şerif Paşa bağımsız bir Kürt Devleti’nin sınırlarını şöyle çiziyordu : “Kafkas sınırında Ziven’in (Ardahan’a yakın bir yer. Araştırmacının notu.) kuzeyinden batıya, Erzurum, Erzincan, Kemah. Arapkir. Besni ve Divicik’e; güneyde Haran, Erbil, Kerkük, Süleymaniye, Sina hattından İran sınırından Ararat’a kadar”²⁵.

Özerk ya da bağımsız Kürdistan kurma amacını güden İngilizler, bunu kendi himayeleri altında yapmak amacıyla, NOEL²⁶ adında bir binbaşyı o bölgeye gönderiyorlardı.

İngiliz Yüksek Komiserliği Siyasi memurlarından, Tom Hohler, İngiliz dışişlerindeki meslektaş Tilley’e gönderdiği mektupta. Bağdat’dan İstanbul’a gelen Yüzbaşı Noel ile görüştüğünü, Noel’in bir Kürt [Lawrence](#) olma hevesinde olduğunu, Mezopotamya’da İngiliz hâkimiyetinin kesin olduğunu, bunun bir doğu sınırı olacağını ve bu yüzden buradaki Kürt aşiret reisleri ile iyi geçinmek gerektiğini bildirir. Kürt ileri gelenleri ile yapılan toplantıda Noel’in diğer Kürtlerden ayrı olarak dikkat çekmeden bölgeye gitmelerini kararlaştırdıklarını rapor eder. Bu karara rağmen, Tom Hohler, Yüzbaşı Noel’in büyük bir ihtiyatsızlık yaptığını anlatır. Noel Kürt Kulübü’nün toplantısına resmi üniforması ile gitmiştir. İngiliz Yüksek Komiser Müşaviri Hohler, meslektaş Telley’e gönderdiği raporunda Noel’in

²⁴ A.g.e., s. 27

²⁵ A.g.e., s. 28

²⁶ Edward William Charles Noel, (1886 - 1940), [Mondros Mütarekesi](#)’nde Doğu [Anadolu](#)’da faaliyet göstermiş İngiliz istihbarat subayı. (Edward William Charles Noel, (1886–1940), Mondros Mütarekesi’nde Doğu Anadolu’da faaliyet göstermiş İngiliz istihbarat subayı.

İngiltere’nin Hindistan ordusunda görev yaptı. 1915 Nisanında İran’ın Ahvaz şehrine konsolos olarak gönderildi. Burada görevli olduğu dört sene boyunca bölgede yaşayan insanların etnik kökenlerini inceleme fırsatı oldu. İran’da [Kürtçe](#) öğrendi. [Mondros Mütarekesi](#)’nden sonra Bağdat’a İngiliz İstihbarat Komiserliğinde görevlendirildi. 12 Mart 1919 tarihinde Kürt bölgelerinde inceleme yapmak için görevlendirildi. Osmanlı’nın doğu vilayetlerinde Kürt aşiret reisleri ile görüşmeler yaptı. 13 Haziran 1919 tarihinde Bağdat İngiliz Komiseri Albay Wilson, İngiliz himayesinde bağımsız Kürdistan kurulması ile ilgili girişimler yapılmasını Londra’ya İngiliz Dışişlerine önerdi. Yüzbaşı E.C. Noel, 3 Temmuz 1919 tarihinde Bağdat’tan İstanbul’a geldi. Burada İngiliz Yüksek Komiseri Müsteşarı T.B. Hohler ve Kürtçü liderlerle görüşmeler yaptı. Noel’e Dâhiliye Nazırı Âdil Bey tarafından Osmanlı posta hanelerinden şifreli telgraf çekebilmesine izin veren bir belge verildi.) tr.wikipedia.org/wiki/Edward_William_Charles_Noel

bu umursamaz tavrından yakınıdır.²⁷

Amiral Calthorpe'un 10 Haziran 1919 tarihinde Dışişleri Bakan Vekili Lord Curzon'a yazdığı telgrafta, Noel'in dikkat çekmemek için Kürt ileri gelenlerinden ayrı olarak bölgeye gideceğini ve Ahaliyi Mustafa Kemal Paşa'ya karşı ayaklandıracaklarını yazdı.²⁸

İngiliz Yüksek Komiserliği siyasi memurlarından Tom Hohler Sir F. Tilley gönderdiği yazıda bu durumu şöyle dile getirmekteydi; "...Benim problemim Kürtler. Noel Bağdat'tan buraya geldi, çok iyi bir insan, çok kudretli biri, fakat diğer bakımından da Kürtlerin Peygamberi olmak istiyor... Korkarım Noel bir Kürt Lawrence'i olabilir. Mezopotamya şimdi bizim olacağına göre ona bir Kürt Devleti kurdurup kuzey dağlarını böylece koruyabiliriz. Abdülkadir ve onun gibilerle konuştum. Kürdistan'a gidip tesirlerini kullanmalarını istedim. Onlara tesir edebilmek için biz de Türklere hile yapıyoruz diye belki beş defa tekrarlamak mecburiyetinde kaldım. Mamafih Kürtlere fazla itimat edilmez. Majeste'nin hükümetinin amacı Türkleri azami derecede zayıflatmak olduğuna göre Kürtleri bu şekilde harekete getirmek fena değil..."²⁹.

İngiltere, Irak petrollerini korumak amacıyla çevirdiği entrikalarına Kürt liderleri de kolayca alet oluyordu. Nitekim 15 Nisan 1919'da Seyyid Abdülkadir, Ryan'ı ziyaret ederek, İngiliz himayesi altında *özerk bir Kürdistan*, kurulma imkânlarını araştırırken, İngiliz Yüksek - Komiseri Calthorpe Kürt sorunu konusunda tutumunun ne olacağını İngiliz hariciyesinden soruyordu. İngiliz Hariciyesi Kürtlerin pek de hoşlanmayacağı bir cevap veriyordu. Mayıs 1919'da verilen cevapta "Kürtlere rahat oturmaları ve her türlü kışkırtmalardan kaçınarak Paris Barış Konferansı'nın kararlarını beklemelerini" salık veriliyordu³⁰. Bu türde geçişmelerle Kürtleri kazanmanın mümkün olmayacağı görüşünden hareket eden Bağdat Komiserliği 13 Haziran'da somut bir tasarı önerdi. Bu tasarı da, "İmadiye dâhil, fakat Zaho hariç ve Mardin'in güneyinden, 37. enlem boyunca Birecik'e değin uzanan bir güney sınırıyla, Fırat boyunca ve Mamuretilaziz, Bitlis, Van İllerinin kuzey sınırıyla belirli yerlerde, İngiliz himayesinde bir Kürdistan öngörüordu"³¹. Bu teklifin fazla rağbet görmediği görülmektedir.

²⁷ Ulubelen, s. 202-203

²⁸ A.g.e., s. 203

²⁹ Ulubelen, a.g.e., 202-203

³⁰ Sonyel, a.g.e., s. 28

³¹ Akşin, a.g.e., s. 535

İstanbul'daki durumu Dışişlerine bildiren Yüksek Korniser Sir A. Calthorpe telinde; "1. Mezopotamya'nın kuzeyindeki Kürtlere yardım etmenin İngiltere'nin çıkarına uygun olacağı fikri. Buraya Kürt ajanları gönderip bunların Binbaşı Noel ile temasa geçmeleri konusunda İstanbul'daki Bedirhaniler ve diğer Kürtlerle görüşme yapıldığı,

2. İstanbul'daki Kürtlerin M. Kemal hareketinden kaygı duydukları,

3. Kürt ileri gelenlerinin İngiliz himayesini arzu ettikleri. Mezopotamya'nın güvenliği bakımından da Kürtlerle iyi ilişkiler kurmak gerektiği"³² şeklinde yansıtıyordu. İstanbul'daki durumu Amiral Calthorpe'un bu şekilde anlattığı günlerde Kürdistan Teâli Cemiyeti üyeleri hükümetle konu ile ilgili görüşmelerde bulunuyorlardı.

Sadarette yapılan görüşmelerde hükümet temsilcileri, onları Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız bir Kürdistan kurmak istemekle suçlarken; Cemiyet üyeleri de Damat Ferit'i Paris'te Doğu Anadolu'yu Ermenilere peşkeş çekmekle suçladılar. Sonuçta, "Kürdistan'a" bir Kürt 'ün vali atanması ve aynı oranda Kürt memurların atanması kararlaştırıldı"³³.

İngiltere, Osmanlı Devleti ve özellikle Kürdistan'ı himayesi altına almak amacıyla faaliyetlerini yoğunlaştırırken; Amerikanın misyonerlerini de endişeyle izliyordu. 19 Ağustos 1919 tarihli telinde Amiral Webb Lord Curzon'a; " ... Amerika, Trabzon ve Erzurum'u içine alan bir Ermenistan'ı himaye edecek. Geri kalan dört vilayeti de bir Kürt Devleti olarak İngilizlerin himayesine bırakıyor. Ben Amerikan misyonerlerinin tehlikeli hareketlerinden korkuyorum, din tesirinde kalıp halkın büyük çoğunluğunu teşkil eden Müslümanlara kötü davranacaklardır"³⁴ diyordu.

İngiltere'nin milli harekete karşı olan faaliyetleri Damat Ferit Hükümetlerinin de sempatisini kazandığından işbirliğini de kolaylaştırmıştır. Ali Galip olayı bu işbirliğinin somut örneklerindendir. İngilizlerin Kürtlerle ilgili faaliyetleri konusunda XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti ve Hükümeti ikaz ederken, "İngilizlerin sadece Kürt aşiretlerini kışkırtmakla kalmayıp bütün Türkiye'yi bir esaret ve zillet içine düşürmek" istediğini belirtiyordu³⁵.

³² Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1920) I*, Ankara 1973, s. XXX - XXX I

³³ Akşin, a.g.e. , s. 537-538

³⁴ Ulubelen, *a.g.e.* , s.205.

³⁵ Tayyip Gökbilgin, "1919'da Anadolu'da Yabancı İşgal ve Tahrirlerinin Doğurduğu Problemler" , *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1973, s. 839-840

Bu yazışmalardan da anlaşılacağı üzere İngilizlerin himayelerinde (manda sistemi içinde değil) bir Kürt devleti kurmak için büyük çabalar gösterdikleri açıktır. Ancak bu faaliyetler konferansta çok fazla gündeme gelmemiştir. Bunda da ABD yöneticileri ve kamuoyu ile Kürt siyasetçilerinin etkisizliği önemli rol oynamıştır.

5. MİLLİ MÜCADELE ÖNDERLERİ'NİN İNGİLİZ FAALİYETLERİNE KARŞI ALDIKLARI TEDBİRLER

Milli Mücadeleyi yürütenler yurdu işgal edenlerle olduğu kadar İngilizlerle de mücadele etmişlerdir. Mustafa Kemal, İngilizlerin faaliyetlerini tesirsiz hale getirmek için aşiret reislerine mektuplar göndererek onları birliğe çağırıyordu³⁶. Milli Mücadelecilerin yazışmalarında İngiliz Binbaşı Noel'in faaliyetlerine karşı tedbir alınması da geniş biçimde yer almıştır³⁷. Mustafa Kemal, eski mebuslardan birine gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

“ Şifre

Sivas, 9.9.1919

Eski Mebus, Sağır zadelerden Halit Beyefendiye Kemah

İngiliz himayesinde müstakil bir Kürdistan kurulması maksadıyla propaganda yapmakta olan İngiliz binbaşlarından mister Novil'in din ve milliyetlerini satmış Kürt beylerinden Ekrem, Kâmran, Ali Celadet'le birlikte Malatya'ya geldiği ve İstanbul Hükümetini tutan, yani millet ve vatan 'haini olan Harput valisinin de bunlara katıldığı ve Bedirhanlılardan Malatya Mutasarrıfı Halil beyle birlikte güyâ postayı soyan hırsızları takip bahanesiyle (silahlı) Kürtler'i toplamaya giriştikleri haber alındı. Tabii olarak zararların önlenmesi için askeri ve milli tedbirlere başvuruldu. Şu kadar ki, Kürtlerin kutsal Halifelik makamına ve vatana olan bağlılıklarını göstermek üzere bazı ağaların bir miktar Kürt kuvvetiyle birlikte Malatya'ya doğru yola çıkıp Padişah ve millete karşı İngilizlerle işbirliği yapmak hainliğine kalkışan ve yörenin temiz yürekli Kürtlerini posta hırsızlarını takip yalanıyla toplayarak, onların boş yere öldürülmelerine ve Padişaha, millete karşı başkaldırmış duruma sokulmalarına sebep olacak olan vatan hainlerinin alçaklıklarını, sözünü ettiğim Kürtlere en çabuk yoldan bildirip çağrıya

³⁶ M. Kemal Atatürk, *Nutuk Belgeler III*, Ankara 1984, s. 24–29 (Mustafa Kemal'in Mutki'de aşiret reisleri Hacı Musa Beye, Şeyh Abdülkaki Efendiye, Abdurrahman, Ömer – Resul Ağa'ya, Sadullah Efendi, Şeyh Mahmut Efendi, Ziyaeddin Efendi, Cemil Çeto Bey'e yazısı)

³⁷ A.g.e., s. 33-48

uymalarının sağlanmasına çaba göstermeniz önemle istenmektedir. Mümkünse, bu işe hemen başlanarak sonucunun bildirilmesini rica ederim.

Mustafa Kemal”³⁸.

Mustafa Kemal ve arkadaşları İngiltere himayesinde bir Kürdistan kurulmasına karşı bu türde tedbirler alırken, 12 Eylül’de Damat Ferit İngilizlerle anlaşıyordu.

1920 yılında İngiltere’nin faaliyetleri daha yoğunlaşırken barış konferanslarında da etkinliğini devam ettiriyordu. San-Remo konferansında imzalanan Sevr antlaşması ile İngiltere amacına-ulaşır gibi gözüküyordu. Ama bu antlaşma yürürlüğe girmeyecekti. Sevr antlaşmasının 62, 63 ve 64. maddeleri Kürdistan konusu ile ilgili olup özetle şu şekildeydi:

“İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerinden oluşan bir komisyon, antlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak 6 ay içinde, Fırat nehrinin Doğusunda Ermenistan’ın Güneyinde ve Türkiye’nin Suriye ve Mezopotamya sınırının Kuzeyinde kalan, Kürdistan toprakları için mahalli özerklik tasarısı hazırlayacaklardır

Adlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak 1 yıl içinde, Kürtler, Milletler Cemiyeti konseyine başvurarak yukarıda belirtilen bölge halkının çoğunluğunun Türkiye’den ayrılmak istediklerini gösterebilirlerse ve Konsey de bağımsızlığı uygun görürse, Türkiye bunu kabul edecek ve bu bölgedeki bütün haklarından vazgeçecekti

Ayrıca, Müttefik devletler, Musul vilayetindeki Kürtlerin (bağımsız olduğu takdirde) Kürt Devleti’ne katılmak istemeleri halinde bunu kabul edeceklerdir”³⁹.

Uygulanamayan 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr antlaşmasına rağmen anlaşmalar çeşitli biçimlerde devam ediyordu. Nitekim Şerif Paşa 20 Aralık 1920’de Bogos Nubar Paşa ile antlaşma yaparak sözde Ermeni ve Kürt antlaşmasını sağlıyordu⁴⁰.

Milli Mücadele hareketini yürütenlerin 1920 yılı sonlarında Ermenilere karşı kazandığı zafer, Kürt sorununun veya İngiliz Himayesinde bir Kürdistan kurulması hayallerini ortadan kaldırmaya başlamıştır. Mustafa Kemal’in bölgedeki aşiret reislerini, uyararak yerinde tedbirler alması en

³⁸ Atatürk, *Nutuk Belgeler III*, s. 38, (Belge 65)

³⁹ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978, s. 75

⁴⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler II*, İstanbul 1986, s. 196

etkili yöntemlerden olurken, daha sonraki mücadele daha çok Hürriyet ve İtilaf ile İngiliz destekli Kürdistan Teâli cemiyeti üzerinde olmuştur. Bazı günümüzdeki araştırmacılar ise; İngiltere'nin bu konuda samimi olmadığından bahisle şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "İngiltere Kürtlerin özerkliği sorununu bir daha hiç gündeme getirmemek kaydıyla terk ederek kendi çıkarlarının yanı sıra Türkiye'nin çıkarlarını da tatmin etmekten çekinmedi. İngiltere'nin en fazla suçlandığı taahhüdü, Aralık 1922'de üstlendiği olmuştur. Artık bu konu gündemden düşebilir, bilinçlerden silinebilirdi."⁴¹

Şurasını da hemen belirtelim ki İngiltere, himayesi altında bir Kürdistan kurarak Irak petrollerini muhafaza imkânı bulamamış gibi bir duruma düşmüşse de Irak'ın mandaterliğini üzerine alarak bunu yine gerçekleştirmiştir. Lozan antlaşması sırasında Musul meselesi gündeme geldiğinde takındığı tavır yine Kürt meselesini alevlendirici mahiyette olmuştur. Konunun zamanımıza kadar uzanan problem haline gelmesinde en büyük pay yine İngiltere'nindir. Günümüzdeki "Kürtçülük" hareketleri ve PKK eylemleri İngiltere'nin o dönemdeki politikaları üzerine monte edilmiş politikalardır.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri:

ATASE Arşivi, Kls., 71, Dos., 238, Fih., 5-8

ATASE Arşivi, Kls. 62, Dos. 107-242, Fih. 19-5, 6

ATASE Arşivi, Kls. 75, Dos. 282, Fih. 33-23

ATASE Arşivi, Kls. 75, Dos. 282, Fih. 33-32

ATASE Arşivi, Kls. 78, Dos. 290, Fih. 6-4

ATASE Arşivi, Kls. 89, Dos. 327, Fih. 11-1

2.Tetkik Eserler, Hatıratlar ve Makaleler:

Akgün, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu*, İstanbul 1981

Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Ankara 1975

Atatürk, M. Kemal, *Nutuk Belgeler III*, Ankara 1984

⁴¹ Mc. Dowall, David, *Modern Kürt Tarihi*, Ankara 2004, s. 240

- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi III/1*, Ankara 1983
- Belgelerle Ermeni Sorunu, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982
- Chester, Arthur Tremaine, “Angora And The Turks”, *The New York Times Current History*, 17 February 1923
- Erendil, Muzaffer, *İlginç olaylar ve Anekdotlarla Atatürk*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1988
- Erol, Mine, *Türkiye’de Amerikan Mandası*, Giresun 1972
- Gökbilgin, Tayyip, “1919’da Anadolu’da Yabancı İşgal ve Tahrıklarının Doğurduğu Problemler”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1973
- Kasalak, Kadir, *Milli Mücadele Manda ve Himaye Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk İngiliz İlişkileri (1919–1926)*, Ankara 1978
- McDowall, David, *Modern Kürt Tarihi*, Ankara 2004
- Öke, M.Kemal, *İngiltere’nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel’in Faaliyetleri (1919)*, Ankara 1988
- Sonyel, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara 1973.
- Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919–1920) I*, Ankara 1973
- Tr.wikipedia.org/wiki/Edward_William_Charles_Noel
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler II*, İstanbul 1986
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987

ABBASİLERİN KURULUŞUNDAN FATİMİLERE DOĞU TİCARETİNDE BASRA KÖRFEZİ İLE KIZIL DENİZ ARASINDAKİ REKABET

*Competition In Trade Between The Red Sea and Gulf Of Basra from
the Foundation Of Abbasids To Fatimids*

Taner YILDIRIM*

ÖZET

Eski çağlardan itibaren deniz ve kara ticaret yollarının en önemlilerinden olan Basra Körfezi ve Kızıldeniz güzergâhı hep birbirleriyle mücadele içerisinde olmuşlardır. Bir tarafta; Çin, Hindistan, Yemen, Umman, Bahreyn, Sümer, Akad, Babil, ve Asur medeniyetlerini birbirine bağlayan Basra Körfezi, diğer tarafta ise Kenan, Mısır, Doğu Afrika, Kuzey Afrika ve dolaylı olarak da Avrupa'yı, kara ve deniz yolları ile buluşturan Kızıldeniz bulunuyordu.

Konu edindiğimiz coğrafyada Basra Körfezi'ndeki ticari potansiyele ve onunla yarışabilecek hareketliliğe sahip olan tek merkez, Kızıldeniz güzergâhı idi. Kızıldeniz'in dışındaki hiçbir ticari yol güzergâhı, Basra Körfezi'ndeki ticari canlılığa erişememiştir. Abbasî hilafetine gelindiğinde Ebu Cafer el-Mansur (754-775) döneminden itibaren tedrici bir şekilde Kızıldeniz üzerinden geçen deniz ticaret yolu, Basra Körfezi'ne kaydırılarak bu güzergâhın önemi arttırılmaya çalışıldı. Nitekim Uzakdoğu'ya uzanan deniz yolu trafiğinin Kızıldeniz'den Basra Körfezi yönüne kaydırılması bu bölgedeki limanlara büyük bir canlılık kazandırdı. Buna karşılık Kızıldeniz kıyısında bulunan limanların ise önemleri azaldı. Özellikle Abbasîlerin Bağdat'ı başkent olarak inşa etmelerinin ardından, İran üzerinden kara yolunu, Hint Okyanusu ticaretinde ise Basra Körfezi'ni tercih etmeleri ve Nil ile Kulzum'u birbirine bağlayan "Halicü Emiri'l-Müminin" kanalının Ebu Cafer el-Mansur tarafından kapatılması, Kızıldeniz limanlarının eski önemlerini kaybetmelerinde etkili oldu.

Anahtar Kelimeler: Basra Körfezi, Kızıldeniz, Abbasiler, Fatimiler

ABSTRACT

Since ancient times, one of the most important sea and land trade routes , Arabian Gulf, and Red Sea routes always have been in struggle with each other. On the one hand there was the Arabian Gulf which connects China, India, Yemen, Oman, Bahrain, Sumerian, Akkadian, Babylonian, and Assyrian civilizations, on the other there was the Red Sea which meets Canaan, Egypt, East Africa, North Africa and Europe, however indirectly, with land and sea roads.

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü-Elazığ

In our topical geography, the only center was the Red Sea route that has commercial potential in the Arabian Gulf and the mobility to compete with it. No commercial routes other than the Red Sea was able to reach the commercial viability of the Arabian Gulf. By the Abbasid caliphate as from Abu Jafar al-Mansur (754-775) sea trade route passing through the Red Sea was shifted to the Arabian Gulf to increase the importance of this route. Indeed, shifting of the sea route traffic extending Far East from the Red Sea to Arabian Gulf gave a large boost to the ports in this region. However, the ports in the Red Sea coast became less important. After Abbasids built Baghdad as a capital, they were effective the Red Sea ports to lose their former importance that they prefer land route through Iran, prefer the Arabian Gulf in the Indian Ocean trade and the closing of Halicü Emiri'l-Mumineen" channel that connects the Nile with Kulzum by Abu Jafar al-Mansur.

Key Words: Arabian Gulf, Red Sea, Abbasids, Fatimids

1. Giriş

Coğrafi konumu bakımından eski asırlardan beri tarihte büyük rol oynayan Basra Körfezi mıntıkası, hedeflenen asıl değerine Ortaçağ'da ulaşmıştır¹. Özellikle Emevilerin başkenti Şam yerine, yönlerini doğuya dönerek hilafet merkezlerini Irak'ta tesis edip kendilerine Bağdat'ı başkent seçen Abbasiler, bu bölgeyi, kurdukları İslam devleti'nin siyasi ve kültürel ağırlık merkezi kılmak için ellerinden gelen tüm çabayı sarf ettiler. Yeni kurdukları devleti iktisadi açıdan rahatlatabilmek amacıyla, Ebu Cafer el-Mansur (754-775) döneminden itibaren Körfez bölgesinin ekonomik gücünden faydalanmak isteyen Abbasiler, bu amaçla Kızıldeniz üzerinden geçen deniz ticaret yolunu, Basra Körfezi ve Irak bölgesine çekmek için yoğun bir faaliyete giriştiler².

Uzakdoğu ile yürütülen deniz ticareti güzergâhının Kızıldeniz'den Basra Körfezi bölgesine kaydırılması, Umman, Hürmüz, Basra, Maskat, Suhar, Bahreyn, Übulle, Sıraf vs. gibi Basra Körfezi limanlarına canlılık kazandırırken, İskenderiye'nin yanı sıra, Kulzum, Cidde, Car vs. gibi Kızıldeniz kıyısında bulunan limanların da önemlerinin azalmasına sebep oldu. Ayrıca bu durum doğu ile batı arasındaki ticarete Kızıldeniz'in darbe alarak, Basra Körfezi karşısında zayıflamasına neden oldu. Özellikle yukarıda adlarını zikretmiş olduğumuz Basra Körfezi limanları,

¹ Ahmed eş-Şâmî, Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler Ve Bu Münasebetlerin Orta Çağ Medeniyetine Etkileri (çev. Aydın ÇELİK) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 134 (Ekim 2001) s.101.

² Atıyye El-Fevzi, *Ticaretü'l Mısır Fi'l Bahril Ahmer: Munzu Fecri'l İslam Hattâ Sûkutu'l Hilafetil Abbasîyye*, Kahire, 1976, s. 46; Seyyid Abdulaziz Salim, *El-Bahru'l Ahmer Fi Târihi'l İslâmî*, İskenderiye, 1993, s. 13-14.

Uzakdoğu'dan gelen ticari ürünleri hem dâhildeki şehirlere dağıtma görevini yerine getiriyorlar hem de bu mallardan bir kısmını ya İslam âleminin başkenti Bağdat'a veya Doğu Afrika kıtasının doğusuna (Zenc ülkelerine) ihraç etmek için körfez gemileri ile götürmek üzere muhafaza ediyorlardı³. Abbasîlerin ikinci halifesi Ebu Cafer el-Mansur, iktidara geldiği günden itibaren icraatlarını, Uzakdoğu ticaretinin yönünü Kızıldeniz'den, Basra Körfezine kaydırma amacına uygun olarak devam ettirdi. Öyle ki hilafet merkezi olarak Bağdat'ın seçilmesinde, iktisadi ve stratejik özellikler dikkate alınmış ve Basra Körfezi'nin Hindistan ile Çin gibi Uzakdoğu ülkeleriyle olan ticari bağlantı kolaylığı göz önünde bulundurulmuştur⁴. Nitekim Basra Körfezi, konumu itibarıyla Uzakdoğu (Hind, Çin ve Doğu Hind Adaları) ile o zamanki İslam dünyası devletleri (Irak, Şam, Arap Yarımadası ve Mısır) arasındaki direkt bağlantılı halkayı teşkil etmekteydi. Yine bu bölge dolaylı olarak da Uzakdoğu ile Doğu Afrika ve Orta Karadeniz adaları ve bazı güney Avrupa şehirleri arasındaki ulaşım halkasını oluşturmuyordu⁵.

2. Basra Körfezi Liman Şehirlerinin Körfez Ticaretindeki Önemi

Doğuyu-Batıya bağlayan bir ticari güzergâh konumunda olan Basra Körfezinin⁶, önem ve ehemmiyetinin Abbasîler dönemine gelindiğinde tedrici bir şekilde artmasında hiç şüphesiz yukarıda da değindiğimiz üzere başkent Bağdat'ın; Basra Körfezinin önemli kollarından biri olan Dicle nehri üzerinde kurulmasının büyük etkisi vardır. Bağdat'ın, Körfez'e yakın bir bölgede kurulması, Basra Körfezi'ni adeta cazibe merkezi haline getirerek, dünyanın dört bir yanından tüccarların buraya gelmelerine imkân sağladı⁷. Çünkü hilafet merkezi olan Bağdat'a, deniz yoluyla ulaşabilmek için Basra Körfezinin kullanılması gerekiyordu. Bu sebeple Basra Körfezi, İslam devletinin (Abbasîler) en büyük ticari merkezi haline geldi. Bu gerçekliğe işaret eden araştırmacılar demektedirler ki, Bağdat'ın inşası Hindistan ile Arap Yarımadası arasındaki ticari ilişkiye önemli bir boyut kazandırdı. Çünkü tarihte ilk kez Fırat ve Dicle nehirleri üzerinden getirilen mallar Basra Körfezine, buradan da Uzak Doğuya taşınmaktaydı. Bu sırada Ubulle, Dareyn ve Suhâr gibi eski liman şehirleri kendi rollerini oynamaya devam

³ Şâmî, *a.g.e*, s. 102.

⁴ Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII. –XI. Yüzyıllar)*, İstanbul, 2005, s. 192; Seyyid Abdulaziz Salim, *a.g.e*, s. 13-14.

⁵ Şâmî, *a.g.e*, s. 101.

⁶ Şâmî, *a.g.e*, s. 102.

⁷ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, (Trc. Nuh Aslantaş), İstanbul, 2001, s. 67.

etmiş, Basra⁸ ise gelişmiştir. Öyle ki zaman içerisinde doğudan ve batıdan gelen malların toplanma merkezi olan Basra; Çin, Hindistan, Mısır, Doğu Afrika ve diğer ülkelerden gelen ürünlerin deposu hüviyetini kazandı. Nitekim Basra'ya getirilen ticari emtialar, Abbasî sınırları içindeki ticari merkezlere ve diğer bölgelere dağıtılmaktaydı⁹.

Başkentlerini tesis ettikten sonra ticari merkezlerini kuran Abbasîler, bu merkezlerde üretimi yapılacak olan zirai ve ticari ürünlerin, özellikle Fars bölgesi ve Arap Yarımadası'nın doğu kısmı (Körfez bölgesi) başta olmak üzere birçok bölgenin ihtiyacını karşılayacak şekilde olmasına dikkat ettiler. Bunun için Basra Körfezindeki ticari yolların gelişmesine ve üretim yapılan bölgeler ile ticari merkezler arasında, direkt bağlantı yollarının kurulmasına önem verdiler. Ayrıca Basra Körfezi ticaretinin gelişmesi için kendinden önceki medeniyetlerin ticari deneyimlerinden de mümkün olduğunca faydalandılar. Ticaretin gelişmesi için gerekli olan zirai ve sanayi üretimin yapıldığı merkezlere büyük önem verilerek bu bölgelerin, ekonomiye katkısı artırıldı. Bu ticari merkezler özellikle Basra Körfezi sahillerine dağılmış durumdaydılar. Bu sayede üretim merkezleri ile ticari merkezler arasında direkt bağlantı sağlanıyordu. Böylelikle tüccarlar, gerek ithalatı yapılan malları, gerekse ihraç edilecek ürünleri bu ana yol üzerinde temin edebilme imkânı buluyorlardı. Bu merkezler arasında en ilk sırada gelen şehir ise daha önce adını zikretmiş olduğumuz ve Basra Körfezine yakınlığıyla bilinen Basra şehriydi. Abbasî hilafeti döneminde Bağdat'ın büyük kapısı görevini üstlenen Basra¹⁰, Irak'ın üretmiş olduğu zirai ve sanayi ürünlerin dağıtım merkeziydi. Ayrıca bunun yanı sıra Basra, doğu ticareti ile uğraşan ve farklı türde birçok ticari mal taşıyan gemilerin konakladığı ve denize açıldığı bir merkez olma özelliğine de sahipti¹¹.

⁸ İslam fetihleriyle birlikte Hz. Ömer tarafından kurulan Basra (637) Irak bölgesindeki iki idari merkezden biriydi. Basra valisi Irak'ın güneyinden ve aynı zamanda Ahvaz, Fars, Horasan gibi bölgelerden sorumluydu. Bkz; Abdühalik Bakır, "Basra", *DİA*, c. 5, İstanbul, 1992, s. 110.

⁹ Hüseyin Ali el-Mısri, *Ticâretü'l-'Irak fî'l-'Asri'l-'Abbâsî*, İskenderiyye, 1982, s. 233 vd.

¹⁰ Cahz (Ebu Osman Amr b. Bahr), *Kitabul Tebsir Bil Ticare*, (thk. Hasan Hüsnü Abdul Vehhab), Beyrut, 1966, s. 3-5. Ayrıca bkz; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi* (çev. İsmail Yiğit), c. 3, İstanbul, 1987, s. 138.

¹¹ Abdulaziz Ed-Durî, *Tarihul Irakul İktisadi Fi Karnil Rabi'a el-Hicri*, Beyrut, 1974, s. 202-203; Ayrıca bkz; Ahmed b. İshâk b. Cafer Ya'kubî, *Kitabul Buldan* (trc. Murat Ağarı), İstanbul, 2002, s. 99; Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr el-Makdisî, *Ahsenü't tekâsîm fî mâ'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr. . Muhammed Ali Baydoun), Beyrut, 2003, s. 117; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. 3, s. 139; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (çev. Nejdî Gök), İstanbul, 2004, c. I, s. 540-541; Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm* (trc. Nezih Tuncel), İstanbul,

Basra'daki ticari hareketliliğin en önemli göstergesini hiç şüphesiz buradaki zengin tüccar kesiminin varlığı ve ticari emtialarla yüklü büyük gemiler oluşturmaktaydı. Öyle ki Basralılar ticaretten oldukça büyük kârlar edinerek servetlerini milyon dinarlarla ifade edilen rakamlara ulaştırmışlardı¹². Örneğin bu zenginliğin bir göstergesi olarak, hükümetin (Abbasîler) bazen Basra'da yalnız bir tek tacirden tahsil ettiği yıllık vergi 100.000 dinara ulaşmaktaydı¹³.

Basra'dan sonra gelen en önemli ticari merkezlerden bir diğeri ise Basra'nın doğusunda Dicle deltasının kanal bölgesinde yer alan Ubulle idi. Basra'nın esas su yolu olan Ubulle, Dicle kıyısının sağında ve dört fersah uzunluğundaki¹⁴ Nehrul Ubulle adı verilen büyük kanalın ise kuzey tarafında bulunmaktaydı¹⁵. Irak'ın eski ticari merkezlerinden olan bu şehir, Basra'nın deniz ticaretindeki en önemli limanlarından biriydi. Arap İslam fetihleri esnasında Bahreyn, Umman, Çin ve Hind gemileri için oldukça önemli bir liman olan Ubulle¹⁶, İslam'dan önce Hind Kapısı (Faracul Hint) diye isimlendirilmekteydi¹⁷. Ubulle, Irak ve İran'ın güneybatısına veya Suriye ile Akdeniz sahillerine ulaşmak üzere, Basra Körfezi yönünden gelen Hindistan ve Arap gemilerinin ve bu gemilerin taşımış oldukları ürünlerin toplanma merkezi konumundaydı¹⁸.

Körfez bölgesinin İslam öncesi dönemde Umman gibi denizcilik ile bilinen ve el-Hat¹⁹ veya Aruz²⁰ diye isimlendirilen bölgesi Bahreyn, özellikle Abbasîler döneminde İnci avcılığının yapıldığı en önemli bölgeydi. Bahreyn adası eski çağlardan Abbasî dönemine kadar inci'nin çıkartılıp, ihraç edildiği

1983, s. 121; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 646-656.

¹² Salih Ali, *a.g.e*, s. 265-266; Abdulaziz ed-Durî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991, s. 97-98.

¹³ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, c. I, s. 540.

¹⁴ Ahmet b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldan* (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 2002, s. 514; 1 fersah= 6 km bkz; Walther Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 76.

¹⁵ J. H. Kramers, "Ubulle", *M.B.İ.A*, c. XIV, Eskişehir, 1997, s. 5.

¹⁶ Belâzurî, *Futuh*, s. 491.

¹⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî; *Târihu't-Taberî "Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk"* (thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim), Beyrut, 1962, c. 3, s. 348.

¹⁸ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 439; W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* (çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000, s. 9.

¹⁹ Arapların, mızrak yapmak üzere Hindistan'dan getirdikleri bambu kamışları buraya çıkarıldığı için limana bu isim verilmişti. Bkz; M. J. De Goeje, "Arabistan" *M.B.İ.A*, c. I, İstanbul, 1978, s. 476.

²⁰ Hasan b. Ahmed b. Yakub el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, Kahire, 1953, s. 289. Ayrıca bkz; Taberî, *a.g.e*, c. 6, s. 126.

önemli bir merkezdi. Abbasîler bu kıymetli servetin çıkarılması ve bu işle ilgilenilmesi için bir heyet oluşturmuş ve bu heyeti inci çıkarılan kıyılardan sorumlu tutmuştu²¹. Abbasiler, Basra Körfezi'nden çıkarılan incilerden oldukça yüksek gelir elde ediyordu²². Öyle ki Basra Körfezinde çıkartılan bu incilerden dolayı, Arap Yarımadasının bir kısmına mutlu ülke denilmekteydi²³.

Hicri III. yüzyılda Arap tüccarlarının mallarıyla Basra'dan geldikleri ve daha sonradan da Çin ve Hind ülkelerine doğru denize açıldıkları bir diğer liman şehri olan Sîraf ise özellikle kereste, güzel koku, kâfûr ve ipek ticaretinde önemli bir yere sahipti. Özellikle önemli bir silah merkezi olan Sîraf, Hind sahillerinden getirilen "tik" ağacı²⁴ ile inşa edilen büyük gemilerin yapıldığı bir tersane konumundaydı. Basra Körfezi, Güney Arabistan, Kızıldeniz ve bir kısım Mısır filoları buradaki tersanelerden besleniyordu. Sîraf limanının faaliyeti değer yönünden X. yüzyılda Basra'dan sonra, Hürmüz'den ise önce geliyordu²⁵.

Makdisî, Çin'in dehlizi, Horasan ve Fars'ın ise deposu konumunda olan Sîraf şehrinin güzelliğini "*Doğu Afrika kıyılarından getirilen Hint ağacı, tuğla ve diğer kereste türlerinden yapılmış olan Sîraf'ın evleri deniz kıyısında kat kat yükseliyordu*" diyerek övmektedir²⁶. Uzakdoğu'dan gelen Çin gemileri, ticari emtialarla yüklü olarak Sîraf'a gelmekte ve buradaki Arap tüccarlarıyla mübadelede (değiş-tokuş) bulunmaktaydılar. Sîraf'a getirilen ürünler, genelde İran'ın Şiraz ve diğer şehirlerine satılmaktaydı. İstahrî bu bölge insanının deniz işlerini ne kadar çok sevdiğini "*Bazı kişiler ömrünün büyük bir kısmını denizde geçirir, çok zaruri bir ihtiyacı olmadıkça da gemisinden dışarı çıkmazdı. Sîraflılardan biri 40 yıl gemisinde kalır ve buna rağmen yinede yanında bol miktarda malzeme bulunurdu*" şeklinde

²¹ Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatibul Bağdadi, *Tarih Bağdad*, Kahire, 1951, c. 1, s. 96.

²² Hatibul Bağdadi, *a.g.e.*, c. 1, s. 96; Muhammed b. Abdullah İbn Batuta, *İbn Batûta Seyahatnamesi*, (çev. Mümin Çevik), İstanbul, 1993, s. 190.

²³ Abdulhalik Bakır, *Çeviriler*, s. 439.

²⁴ Arap gemi yapımında kullanılan ahşap türleri içinde, özel bir yeri olan tik ağacı, dayanıklılık, sertlik ve ağırlık gibi özellikleri nedeniyle ideal bir gemi yapım malzemesidir. Dünyanın "tik" talebinin çoğunu Burma karşılar, bunu Hindistan, Tayland, Java ve Seylan takip etmektedir. Bkz; N. Ş. Utku, *a.g.e.*, s. 217-218.

²⁵ Maurice Lombard, *a.g.e.*, s. 46.

²⁶ Makdisî, *Ahsenu't-Tekasim*, s. 426-427. Ayrıca bkz; Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî, *el-Mucemu'l-Büldân*, Beyrut, 2008, c. 3, s. 294; Ebü'l-Kasım İbn Havkal, *Kitabu Sureti'l-Arz*, Beyrut, Trz, s. 49.

ifade etmektedir²⁷. Buna örnek olarak Sıraf'lı tacir Muhammed b. Şâzân gösterilmektedir. Bu kişi aynı zamanda San'alıların da en büyük tüccarıydı. Bu özelliğinden dolayı Hind Kralı onun resminin çizilmesini emretmişti. Zira Hind geleneğinde, işinde meşhur olan her şahsın bir resmini edinmek âdeti vardı²⁸.

Umman Körfezi ile Basra Körfezi arasında, Fars sahilleri üzerinde bulunan Hürmüz²⁹ limanı ise önemli bir ticari merkez olarak kurulmuştur. Bu şehrin kurulmasını en çok tetikleyen husus ise Abbasîlerin Kirman bölgesine gösterdikleri ilgiydi. Kirman'ın liman şehri Hürmüz'dü³⁰. Hürmüz özellikle ticari kalkınma faaliyetleri bakımından, Abbasîler döneminde altın çağını yaşamıştır. Nitekim bu liman şehri, doğu ticaretinde gözü olan bütün toplumların ve fertlerin en gözde yeri olmuştur³¹. Hürmüz topraklarının ziraata elverişli ve zengin olmasından dolayı, burası Cennetu'l-Faris olarak adlandırılıyordu. Buradaki topraklar Hububat, meyve ve sebze üretiminde önemli bir rol oynayıp, Hürmüz'e bir ayrıcalık kazandırmıştı. Tüm bunların yanı sıra Hürmüz'ü asıl değerli kılan ise Sind, Faris ve Kirman şehirlerinden gelen ticari ürünlerin toplanma merkezi olmasıydı³².

²⁷ Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961, s. 93, 138 vd. ; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I-IV, İstanbul, 1989, c. 2, s. 530; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı* (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 576-577.

²⁸ eş-Şâmî, *a.g.e*, s. 103; Adam Mez, *a.g.e*, s. 576-577.

²⁹ Günümüzdeki Hürmüz; Umman denizini Basra Körfezine bağlayan Hürmüz Boğazı'nın kuzeyinde, İran kıyılarının 6 km. açığında ve liman şehri Benderabbas'ın 16 km. güneydoğusunda bulunan 37 kilometre kare yüzölçümüne sahip küçük ve kayalık bir adadır. Arazisinin tarıma uygun olmaması ve çok sıcak, nemli havasının insanlara iyi gelmemesi yüzünden yaşamaya pek elverişli değildir. Önemini tarihi Basra Körfezi-Hindistan denizi ticareti yolu üzerinde bulunmasından ve stratejik konumundan alır. XIV. yüzyılın başlarına kadar kaynaklarda adı geçen Hürmüz burası değil, Hürmüz boğazının doğu sahillerinde Minâb nehrinin denize döküldüğü yerdeki koyun ağzında bulunan Hürmüz limanıdır. Fars bölgesinin merkezi olan ve Kirman, Sistan ve Horasan'ın denize açılan kapılarını teşkil eden bu önemli şehrin ahalisi Moğol akınları sırasında hükümdarları tarafından boğazın kuzeyinde yer alan Cerûn adasına nakledilmiş ve burada kurulan liman şehrine yeni Hürmüz adı verilmiştir. Böylece günümüzde harebelerine Minâb şehrinin 80 km. uzağında rastlanan eski Hürmüz'ün yerini alan yeni Hürmüz limanı, kısa sürede yine Basra Körfezi- Hindistan deniz ticaret yolunun kilit taşı durumuna gelmiş ve önemini XVII. yüzyıla kadar korumuştur. Mustafa L. Bilge; "Hürmüz", *DİA*, c. 18, İstanbul, 1998, s. 497. Ayrıca bkz; Maurice Lombard, *a.g.e*, s. 45.

³⁰ İbn Havkal, *a.g.e*, s. 269. Bkz; İstahrî, *a.g.e*, s. 98; Adam Mez, *a.g.e*, s. 577.

³¹ Muhammed Mutevelli, *Havz'ul Halic'ul Arabî*, Kahire, 1970, s. 212-226; Arnold T.Wilson, *The Persian Gulf*, Londra, 1959, s. 36-38; Kadri Kal'aci, *Halicul Arabî*, Beyrut, 1965, s. 807.

³² İstahrî, *Mesâlik*, s. 99; İbn Batuta, *a.g.e*, s. 186.

Basra Körfezi sınırları içerisinde yer alan Umman özellikle dünya ticaretinde önemli bir yeri sahipti. Zira Umman'ın liman şehirleri çok farklı ve çeşitliydi. Bunlar doğu yönünde Körfez'in tüm sahilleri ve güney yönünde de Basra Körfezi kıyıları boyunca uzanmaktadır³³.

Umman'ın kuzeydoğusunda bulunan ve ana sahili olan Suhâr, İslam öncesi dönemden beri, Körfez ticareti tarihinde çok önemli bir role sahipti. Örneğin Sasanilerin en önemli merkezlerinden biri olan Suhâr, o dönemde askeri bir üs olarak kullanılmaktaydı³⁴. İslam fethinden sonra burası hızlı bir gelişme kaydederek, Uzak Doğu ile Doğu Afrika arasında yapılan ticaretin canlanmasıyla, uzak boyutlu ticaret ilişkilerinde hassas bir ticari merkez olma imkânını kazandı. Neticede Fars, Çin ve Hindistan'dan gelen ticari mallar için bir depo görevini üstlendi³⁵.

Basra'nın, Basra Körfezi'nde önemli iktisadî bir merkez haline dönüşmesine rağmen, bu olay, Suhâr'ın o dönemdeki uluslar arası ticarî ilişkilerdeki değerine herhangi bir etki yapmadı. Aksine o, Umman'da en önemli liman ve Basra Körfezi bölgesinde de en güzel şehir konumuna geldi. Burası Hindistan, Çin ve Doğu Afrika'dan, Basra Körfezi'ne gelen gemilerin seyri için en yakın Arap liman şehirlerinden idi³⁶. İstahri, Suhârda ki ticari canlılığı överek burada her türlü ticaret malının yüklenip, boşaltıldığından ve gemilerin sürekli buraya yanaştığından bahsetmektedir. Bu yüzden Suhâr, zamanla maddi ve medeni cihetten oldukça gelişerek kendi dönemindeki en görkemli şehir oldu³⁷. İbn Havkal ise Suhâr'ın Umman ekonomisini kalkındırmada ve Basra Körfezi ticaretini canlandırmada oynadığı role dikkat çekerek şöyle demektedir; “Umman birer bağımsız bölgeler halinde, insanları her tarafa yayılmış; hurma, muz, nar ve kiraz gibi meyvelerin bol olduğu bir yerdir. Umman'ın en önemli yerleşim yeri olan Suhâr, bayındırlık ve bol mala sahip olması bakımından buradaki en zengin şehirdir. Basra Körfezinde yapısı ve parası bakımından Suhâr gibi zengin bir şehir görülmemiştir”³⁸.

³³ Abdulhalik Bakır, *Çeviriler 1*, s. 699.

³⁴ Muhammed Şakir, *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, Amman, 2003, s. 61.

³⁵ Hammad Muhammed İbn Seraî, *el-Alâkatul Hadâriye Beyne Mıntakat'ul Halicul Arabî ve Şibhul Kâratu'l Hindiyye ve Cenubi Şark Asyâ*, Riyad, 2006, s. 50.

³⁶ Abdulhalik Bakır, *Çeviriler 1*, s. 699.

³⁷ İstahri, *Mesâlik*, s. 28.

³⁸ İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, s. 44.

3. Kızıldeniz Limanlarının Abbasiler ile Fâtımîler Dönemindeki Genel Durumu ve Bölgede Yaşanan Siyasi Olayların Ticarete Etkileri

İlk İslam fetihleriyle birlikte Arapların hâkimiyeti altına giren Kızıldeniz, daha önce kaybettiği stratejik önemini yeniden kazandı. İslam fetihlerinin sürdürüldüğü dönemde (Hz. Ömer Dönemi) “Halicü Emiri’l-Müminin” diye bilinen kanal³⁹ hicaz bölgesinin erzak ve gıda maddelerinin önemli bir kısmını taşıyordu. Kanal birikintiler sonucu kullanılamaz hale gelmesine kadar bu taşıma işlemini sürdürdü. Mısır’ın Kulzüm bölgesinde

³⁹ İlk inşa tarihi net olmamakla birlikte antik Mısır firavunlarınca, M.Ö 2000 ila 1788 arasında hüküm sürmüş olan XII. Hanedan krallarından Bilbays veya Sesotris veya daha sonraları XIX. Hanedan Firavunlarından I. Seti (M.Ö. 1318-1298) tarafından yaptırılan ve hatta Firavun Nehav’ın başlatıp, Pers hükümdarı Dara’nın tamamladığı iddia edilen söz konusu kanal, Acıgöl üzerinden geçerek Nil nehri ile Kulzüm yakınlarında Kızıldeniz’i birbirine bağlamaktaydı. Bu kanal, zaman içinde bölgeyi ele geçiren her yeni hükümdarın adıyla anılmıştır. Batlamyus, II. Philadelphos ve nihayet Trajan tarafından tamir ettirilen kanal VIII. asra gelindiğinde dahi “Amnis Augustus Trajanis” olarak anılmaya devam etmiştir. Coğrafi olarak ve yaşam şartları bakımından oldukça elverişsiz bir durumda olan ve ıssız bir çölü andıran Kulzüm’ün, Kızıldeniz denizciliği açısından taşıdığı önem, büyük ölçüde bu kanal üzerinden yapılan ticarete dayanmıştır. Bu güzergâh, çöl yolculuğundan çekinen seyyah ve hristiyan hacılar tarafından da daha güvenli ve kolay bir alternatif olarak görülmüştür. İslam’ın ilk devirlerinde Medine’de yaşanan kuraklık ve akabinde gelen kıtlık sıkıntısının (Ramade Yılı) ardından Halife Hz. Ömer birtakım arayışlar içerisinde girdi. Bu kapsamda kutsal toprakların iâşesini Mısır’dan temin edebilmek amacıyla Nil nehri kıyısındaki Babilon ile Kızıldeniz sahilindeki Kulzüm (Süveyş) limanını birbirine bağlayan ve ilk olarak Firavunlar döneminde yapılan ancak kumla dolmuş olan eski kanalın açılması gündeme geldi. Hz. Ömer’in emriyle Amr b. El-âs gözetiminde hicri 23/644 yılında, 6 ay boyunca kazımı devam eden ve o zamana kadar muhtelif isimler ile anılan ancak bu dönemden itibaren “Halicü Emiri’l-Müminin” adıyla anılmaya başlanan bu kanalın hizmete açılması, Mısır hububatının Kulzüm üzerinden Medine’ye gönderilmesine imkan sağladı. Mısır’dan yüklenilip Kulzüm kanalından geçerek Medine’nin Car’a limanına ulaştırılan tahıllar, daha sonraki dönemlerde Haremeyn-i Şerifeyn’e bu yol üzerinden yapılacak seyrüseferlerinde başlangıcını oluşturmuştur. Böylece daha önce Konstantiniyye’ye (İstanbul) gitmek için kullanılan kanal, artık kutsal şehirlerin sakinlerini beslemek için kullanılmaya başlanmıştır. Bu zamandan itibaren “Halicü Emiri’l-Müminin” kanalı olarak anılmaya başlanan bu kanal, bir müddet sonra da Mısır ile Kızıldeniz ve Hindistan arasında en büyük bağlantı yeri olmuştur. 5 günde kat’ edilen kanal, ağırlıklı olarak tacirler ve hacılar tarafından kullanılmıştır. Diğer yandan da Kızıldeniz ve Nil arasındaki sahra yolunun, su güzergahı üzerinden nispeten daha rahat bir şekilde aşılması sağlanmıştır. Özellikle de Kulzüm’e 1 mil mesafedeki Zenbu’t Timsah denilen mevkiye ulaşan deniz yolundan gidecek hacı adaylarının kutsal topraklara geçmek için kullandıkları mühim bir güzergah olmuştur. Bkz; N. Ş. Utku, *a.g.e.*, s. 528, 537, 538; Ayrıca bkz; Taberi, *a.g.e.*, c. IV, s. 98-100; Ali b. Muhammed İbnul Esir, *el-Kâmil fi’t-târih*, (trc.. A. Ağırakça-A. Özeydin), İstanbul, 1985, c. II, s. 556; Ya’kubî, *Tarih*, c. II, s. 46; Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, *Tarihu’l-Hulefa* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülcebbâr), Mısır, 1952, s. 132; Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, c. I, s. 58; Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara, 1989, s. 33; E. Honigsmann, “Kulzüm” *DİA*, c. VI, İstanbul, 1967, s. 979.

bulunan ve Zenbu't Timsah (Timsah Kuyruğu) diye adlandırılan bölgeye kadar nehir taşımacılığı yapılabilmekteydi. Mısır'dan denize açılıp Hicaz ve Yemen'e gidecek olan Hac kabileleri ve diğer yolcular, Mısır'ın Tinnîs şehri kıyısından büyük gemilerle denize açılıp Kulzüm limanına ulaşıyorlardı. Bu sayede Kulzüm limanı büyük bir gelişme kaydetti⁴⁰.

Kulzüm'ün gelişmesinde etkili olan en önemli husus; bu limanların Mısır tarafında bulunan ve hicri 3. yüzyıl başlarında İslamiyet'i kabul eden el-Yucât adlı bedevi kabilelerinin elinde olmasıydı. Yine bunun yanı sıra Kulzüm limanının "Emiri'l-Müminin" kanalı ile hicri 2. yüzyıl başlarına kadar direkt bir bağlantısının olması da bunda etkiliydi. Özellikle bu durum Kulzüm'e ayrıcalıklı bir önem kazandırdı. Aden ve Car limanlarında toplanan Hint menşeli ürünler direkt Kulzüm'e naklediliyor, oradan da İskenderiye'ye taşınıyordu. Tüm bunların yanı sıra Kulzüm Mısır nezdinde önemli bir tersane ve denizcilik üssüydü⁴¹. Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra büyük bir canlanış yaşamış olan Kulzüm, Kızıldeniz üzerindeki denizcilik tarihinin ilk merhalesini teşkil etmiştir. Kulzüm, Arapların doğu sınırında güçlü bir nüfuz kazandığı Emeviler iktidarında, İslami dönem Mısır'ının medeniyet merkezi olan Fustat'a ve deltanın doğusuna olan yakınlığının da etkisiyle önemli bir gelişme kaydetti⁴². Kulzüm, Mısır'ın İskenderiye'den sonra en önemli ikinci liman şehriydi⁴³. Dört halife ve akabinde Emeviler döneminde yıldızı sürekli parlayan Kulzüm, hicaz bölgesine gidecek olan ürünlerin limanı olduğu gibi, Kuzey Afrika'dan gelip deniz yoluyla hacca gidecek olan kabilelerin de ana limanıydı⁴⁴. Makdisî, Kulzüm'ü Mısır'ın hazinesi, Hicaz'ın limanı, hacıların ise rahatlama yeri olarak tanımlamaktadır⁴⁵.

İbn Havkal, Kulzüm limanından hareket eden hacıların Medine'nin bir sahil kasabası olan ve bol miktarda emtianın aktığı Car limanına gittiklerini

⁴⁰ Abdulaziz Salim, *El-Bahru'l Ahmer*, s. 13-14; Ayrıca bkz; Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed Süyûti, *Hüsnü'l Muhâdara Fi Târihi Mısır ve'l Kahire* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), c. II, Kahire, 1967, s. 77.

⁴¹ George Fadlo Horanî, *el-Arab ve'l Milahe fi'l Muhitil Hind* (trc. Seyyid Yakup Bekr), Kahire, 1958, s. 189. Roma döneminde Kulzüm, gemi yapım ve onarımının gerçekleştirildiği önemli bir merkez ve Kızıldeniz korsanlarına karşı mücadele edilen askeri bir üs olarak kullanılmıştır. J. Walker, "Süveyş", *DİA*, c. II, İstanbul, 1979, s. 256. Yine aynı dönemlerde Mısırdaki mevcut iki tersaneden birisi olan Kulzüm tersanesinin Kızıldeniz'e, İskenderiye tersanesinin ise Akdeniz donanmasına hizmet verdiği zikredilmektedir. Abdülhalik Bakır, *Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi*, *Belleten*, LXV, (Nisan 2001), Sa. 242, s. 129.

⁴² Utku, *a.g.e.*, s. 540.

⁴³ Abdülhalik Bakır, *Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi*, s. 129.

⁴⁴ Ya'kubî, *Kitâbü'l-Büldan*, s. 340.

⁴⁵ Makdisî, *Ahsenüt Tekasim*, s. 97, 196.

kaydetmektedir. Mekke'nin meşhur limanı Cidde'den⁴⁶ küçük olmasına rağmen, ticaretinin ve malının çokluğu nedeniyle Car limanının, Mekke ve Medine'nin kapısı Cidde⁴⁷ ile mukayese edilecek bir ilgi ve şöhrete sahip olduğu bilinmektedir. Habeş, Mısır, Aden, Çin ve Hindistan sahillerinden gelen gemilerin demir attığı bir liman şehri olan Car'da⁴⁸, özellikle Farisi tacirler önemli rol oynuyorlardı⁴⁹. Ancak Car'ın sahip olduğu bu ticari canlılık fazla uzun sürmedi. Özellikle bedevilerin burayı yağmaları sonucu eski önemini yitirdi. Bu nedenle hicri altıncı yüzyılın sonlarına doğru Hicaz bölgesine gidecek olan hac kabileleri doğrudan Cidde limanına yönelmişlerdir⁵⁰. Car, her ne kadar yaşanan bu gelişmelerle, İslâm'ın ilk asrında oynadığı önemli rolünü büyük ölçüde yitirmişse de, Yenbu limanının yerini almasına kadar kullanılmaya devam etmiştir. Car'ın 70 km. kuzeyindeki bu liman şehrinin, Medine'nin denizle irtibatını sağlayan bir yerleşim merkezi olarak transit ticarete Car'ın rolünü devralmasıyla bu liman şehri unutulmaya yüz tutmuştur⁵¹.

Doğu ticaretinin getireceği kazanç hesap edilerek Emeviler tarafından büyük bir önem verilen Kızıldeniz ticareti, aynı dönemde hızlı bir ivme yakaladı. Bu kapsamda Doğu Afrika sahillerinde birçok ticari merkez kurularak bu ticari kalkınmanın ve hareketliliğin devamı sağlanmaya çalışıldı. Öyle ki Kızıldeniz'deki bu ticari hareketlilik sayesinde Mısır'da ciddi bir ürün bolluğu ve zenginlik görülüyordu. Örneğin, Mısır valisi Kurre b. Şerik, halife Velid b. Abdulmelik'e gönderdiği mektubunda, hazinenin para ile dolduğunu ve artık hazineye sığmadığından ne yapması gerektiğini soruyor, Halife ise ona hazinedeki fazla parayı hayır işlerinde kullanmasını emrediyordu⁵².

Kulzüm gelişmesini uzun süre devam ettiremedi. Çünkü Kulzüm'ün önem kazanmasında en belirleyici rolü alan "Emirül Müminin kanalı"nın Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından Muhammed Nefsü'z-

⁴⁶ Mekke'ye bağlı bir sahil kasabası olan ve buraya 40 mil uzaklıkta bulunan Cidde, ticareti oldukça bol olup halkı cömert ve zengin kimselerdi. Hac mevsiminde oraya getirilen nadir türdeki kıymetli eşyalar, hemen alıcı bulurdu. Hicaz bölgesinde Mekkelilerden sonra zenginlik bakımından Ciddelilerden daha üstünü yoktu. Ebu Abdullah eş-Şerif İdrisi, *Nüzhâtü'l-Müşâtâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Kahire, 1994, c. I, s. 138-139. Ayrıca bkz; Adam Mez, *a.g.e*, s. 539.

⁴⁷ Andre Miguel, *İslam ve Medeniyeti* (çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş), c. I, Ankara, 1991, s. 175.

⁴⁸ Nâsir Husrev, *Sefernâme*, (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994, s. 214-215.

⁴⁹ İbn Havkal, *a.g.e*, c. I, s. 31-32,39.

⁵⁰ Salim, *El-Bahru'l Ahmer Fi Târihi'l İslâmî*, s. 142.

⁵¹ Utku, *a.g.e*, s. 530; Martin Hartmann, "Car", *DİA*, c. III, İstanbul, 1988, s. 26.

⁵² Salim, *a.g.e*, s. 13; Atıyye, *a.g.e*, s. 26; Suyûti, *Hüsnü'l Muhâdara*, s. 7.

Zekiyye isyanının bahane edilerek kapatılması Kulzüm'ün ciddi bir gerileyiş sürecine girmesine neden oldu. Ebu Cafer el-Mansur'un, deniz ticaret yolunu Basra Körfezine çevirmesiyle başlayan gelişmeler, ticari canlılığını kaybeden Kızıldeniz limanlarını tedrici bir gerileme sürecine düşürdü. Böylece Doğu ile Batı arasındaki iktisadî değişim ve ticaret merkezlerinin yerini Basra, Suhar ve Sîraf gibi Basra Körfezinin limanları olurken, Kulzum'un'de içinde bulunduğu Kızıldeniz limanları ise giderek eski önemini kaybetmeye başladılar⁵³.

Bu değişime yol açan iki önemli hususu irdelemek gerekir. Bunlardan ilki Ebu Cafer el-Mansur'un, Basra Körfezi hinterlandında yer alan Bağdat'ı Abbasî hilafetinin başkenti olarak seçmesiydi. Bağdat'ın başkent olarak seçilmesi iktisadi açıdan olduğu kadar stratejik bakımdan da oldukça önemliydi. Nitekim Taberî, halife Ebu Cafer el-Mansur'un, Bağdat'ı kuşatan Fırat ve Dicle nehirlerinin önemine vurgu yaparak; “*Dicle nehri bizi Çin'e bağlar ve böylelikle onunla aramızda hiçbir bir engel kalmaz. Çünkü bu nehir sayesinde Ermenistan, el-Cezire ve denizdeki her şey bize ulaşır*” dediğini kaydetmektedir⁵⁴. Yine Bağdat'ın hemen yanı başında olan Fırat nehrinin kolları sayesinde Rakka, Şam ve Mısır civarlarındaki ürünler Bağdat'a taşınmaktaydı⁵⁵. Ebu Cafer el-Mansur'un Bağdat'ı, Dicle kenarında kurması, denizciliğe ve deniz üzerinden yapılan ticari faaliyetlerin gelişmesine büyük katkı sağladığı gibi bu durum dünya ticareti açısından da Bağdat'a büyük bir saygınlık kazandırdı. Zira Çin ve Hindistan gibi Uzakdoğu ülkeleri ile bağlantısı olan Bağdat, önemli bir liman şehri olan Basra sayesinde bu bölgelerle olan ilişkisini sürekli canlı tutmaktaydı⁵⁶. Neticede kurulacak yeni başkentin (Bağdat) deniz ticaretine açık bir konumda olması ve hinterlandının geniş bir coğrafyayı kapsıyor olması ise burayı bir cazibe merkezi haline getireceği gibi İslam medeniyetinin de bilim ve düşünce merkezilerinden biri yapacaktı. Uzakdoğu ticaretinin Basra Körfezine kaymasında etkili olan bir diğer amil ise hicri halife Ebu Cafer el-Mansur'un “Halicü Emiri'l-Müminin” kanalını kapatmasıdır⁵⁷.

Muhtelif halifeler döneminde bu kanalın kapatıldığına dair birtakım rivayetler olsa da kısa süreli kesintiler dışında kanalın bir rivayete göre Ömer b. Abdülaziz, bir diğer rivayete göre ise Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansur

⁵³ Salim, *a.g.e.*, s. 13; Utku, *a.g.e.*, s. 542.

⁵⁴ Taberî, *a.g.e.*, c. 9, s. 204-205.

⁵⁵ Taberî, *a.g.e.*, c. 3, s. 272; Hamevi, *Mucem*, c. 5, s. 238-250; *Ya'kubî, Kitâbul Buldan*, s. 20; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. 1, s. 449-450; Ayrıca bkz; Adam Mez, *a.g.e.*, s. 492.

⁵⁶ Seyyid Abdulaziz Salim, *El-Asru'l Abbasî Evvel*, İskenderiye, 1977, s. 352.

⁵⁷ Takiyuddin Ahmed b. Ali Makrîzî; *Kitâbü'l-mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutât ve'l-âsâr*, c. I, Beyrut, ts, s. 127.

dönemine kadar kullanıldığı zikredilmektedir. Kanalın 69/689 yılında Abdülaziz b. Mervan tarafından, 163/780 yılında da Abbasî halifesi Mehdi tarafından temizletilerek kullanıma yeniden açıldığı yönündeki rivayetler, kanalın belli bir bakımdan geçtiği şeklinde yorumlanabilir. Ancak genel kanaat kesintilerle de olsa kanalın Abbasî dönemine dek kullanıldığı, ancak Mansur'un Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim ile kendi amcası Muhammed b. Abdullah'ın Hicaz bölgesinde başlattıkları isyanı sebep göstererek Medine halkına buğday ulaşmasını engellemek ve bölgeden gelebilecek saldırıları önlemek maksadıyla 158/775'te kanalın kumla doldurulup kapatılmasını emretmiştir⁵⁸. Her ne kadar bu kanalın kapatılmasında Medine'de baş gösteren isyan etkili olmuş olsa da, bizce halifenin bu kararı almasında etkili olan hususlardan biride Uzakdoğu ticaretinin Basra Körfezine kaydırılmak istenmesiydi. Zira böylece yeni Abbasî başkenti (Bağdat) ticari açıdan önemli bir canlılık kazanacaktı. Nitekim halife Ebu Cafer el-Mansur henüz daha bu isyan başlamadan önce hicri 145/762 yılında Bağdat'ın inşasına başlayıp, hicri 146 yılında ise beytülmalleri, hazineleri ve divanları Kûfe'den Bağdat'a naklettirip buraya "Medinetü's Selam" adını vermişti⁵⁹.

Ebu Cafer el-Mansur'un, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin isyanı ile uğraştığı süreç içerisinde Kulzüm limanı, Kızıldeniz üzerinde önemli bir ticaret limanı olma özelliğini devam ettiriyordu. Bunun yanı sıra İslam âleminin batısından gelen ticaret malları Ferema'dan Kulzüm'e, Kulzüm'den de Kızıldeniz aracılığıyla Şuaybe⁶⁰, Car, Cidde ve Yemen taraflarına naklediliyordu. Nitekim Kulzüm, Uzakdoğu ve Doğu Afrika taraflarından gelen gemilerin yüklerini boşaltmak üzere demirledikleri bir liman şehriydi⁶¹.

Kızıldeniz güzergâhının ticari ehemmiyetini kaybetmesine dair her ne kadar bir takım olumsuzluklar yaşanmış olsa da elbette bu sulardaki hareket devam etmiştir. Ancak bu hareketlilik büyük ölçüde Kulzüm gemileri olarak bilinen küçük gemilerin seyri ile sınırlı kalmıştır. Zira büyük çapta olmasa da Aden'e gelen Şark mallarının Mısır'a naklinde Kızıldeniz'in kullanımına

⁵⁸ Utku, *a.g.e.*, s. 538-539.

⁵⁹ Taberi, *a.g.e.*, c. 2, s. 614; Hatibu'l Bağdadî, *a.g.e.*, c. 1, s. 87-88; Belâzurî, *Fütûh*, s. 422; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. 1, s. 449-50.

⁶⁰ Mekke'nin deniz kıyısında ve Cidde'nin yaklaşık 40 km. güneyinde kalan Şuaybe, Cidde'den daha eski bir geçmişe sahip olup, eski dönemlerde Uzakdoğu ve Doğu Afrika'dan gelen gemilerin yüklerini boşaltıp, su ve yiyecek ihtiyaçlarını temin ettikleri bir liman şehriydi. Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, c. I-X, Beyrut, 1968, c. 8, s. 98

⁶¹ Salim, *Bahru'l Ahmer*, s. 13.

devam edilmekteydi. Güneyden gelen gemiler Afrika'nın ve Uzakdoğu'nun ürünlerini boşaltmak üzere özellikle Ayzab, Kusayr veya Kulzüm limanlarına demir atıyorlardı⁶².

“Halicü Emiri'l-Müminin” kanalının doldurularak Kızıldeniz ticaretine önemli bir darbe vurulmasına rağmen özellikle Fransa'nın Provence bölgesinde Rhône nehri kıyılarında yaşayan Yahudi tüccarlar⁶³ beraberlerinde getirmiş oldukları ürünlerle Kızıldeniz ticaretine bir nebze olsun canlılık katıyorlardı. İbn Hurdazbih'in kaydettiğine göre o dönemde “Razaniye Yahudileri” adı verilen bu tüccar topluluğu, doğu ile batı arasında kara ve deniz yollarını kullanarak ticaretlerini gerçekleştiriyorlardı. İbn Hurdazbih'in, köle⁶⁴, esir, ipek kumaş, işlenmiş deri, yaban eşeği, kürk ve kılıç ticaretiyle uğraştıklarını söylediği ve “Razaniye Yahudileri” diye tanımladığı bu tüccar kabilelerin takip ettiği karayolu Endülüs'ten (İspanya) hareketle Cebelitarık boğazını geçtikten sonra Tanca'ya, oradan ise İfrikiyye'ye (Tunus) ulaşıyordu. Daha sonra Mısır'a, oradan Remle'ye (Filistin), oradan Dımaşk'a (Şam), oradan Kûfe'ye, Kûfe'den ise çöl yolu takip edilerek önce Bağdat'a daha sonra ise Basra'ya geliyordu. Basra'dan ise kuzeye doğru gidilip ipek yolu takip edilerek Hindistan ve Çin taraflarına hareket ediliyordu. Uzak Doğuya has ürünlerle geri dönüş yolculuğuna çıkan bu tüccar zümresi, yanlarında getirdikleri ud, kafûr, misk ve tarçın gibi ürünleri Akdeniz'e taşıyıp kısmen İstanbul'daki Rumlara, kısmen de Frank kralının payitahtında satıyorlardı⁶⁵. Yine bunun yanı sıra Irak üzerinden Basra Körfezini veya Mısır üzerinden Kızıldeniz'i kullanarak denizyolu ile Hindistan'a kadar giden Razaniye tüccarları, özellikle Mısır'ın Feremâ ve Kulzüm şehirleri ile Aden'i kendilerine merkez edinerek İslam coğrafyasının birçok köşesine gidiyorlardı⁶⁶.

Mes'udî, Razaniye Yahudilerinin ticaretlerini gerçekleştirmek üzere geldikleri Feremâ'nın, özellikle 4. Hicri (miladi Onuncu asır) asırda oldukça

⁶² Utku, *a.g.e.*, s. 193,542-543.

⁶³ Adam Mez, *a.g.e.*, s. 534.

⁶⁴ Avrupa'daki köle ticaretini elinde bulunduran Yahudi tüccarlar, özellikle Slav kölelerini Almanya'dan İspanya'ya ve Provens ile İtalya'nın Akdeniz limanlarına nakletmekteydiler. Bu tüccarların, Batı Slav memleketlerinden gelen köleleri naklettikleri bir diğer güzergâh ise Prag-Polanya ve Rusya üzerinden doğruca Şark'a doğru uzanmaktaydı. Adam Mez, *a.g.e.*, s. 197-198.

⁶⁵ Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih; *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 131; Ahmed b. Muhammed b. Fakih Hemedani, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*, (thk. Yusuf el- Hâdî), Beyrut, 1996., s. 270; Philip D. Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, (trc. Şaban Bıyıklı), İstanbul, 2008, s. 131; Adam Mez, *a.g.e.*, s. 534.

⁶⁶ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 131; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. IV, s. 265; Curtin, *a.g.e.*, s. 131; W. Heyd, *a.g.e.*, s. 70.

önemli bir ticaret şehri olduğunu ve tüm ülkelerden gelen ticari ürünlerin burada toplandığı bilgisini vermektedir⁶⁷.

Kızıldeniz, daha ziyade Mısır üzerinden gelen Avrupa mallarını doğuya taşıyor olmakla birlikte, Bizans - Mezopotamya - İran hattı üzerinden geçen kimi mallar da buradan geçmekteydi. Yine bölgeden geçen ve başta Bizans olmak üzere kuzey ülkelerinden doğuya yöneltile mallar arasında bal, balmumu, çeşitli kürkler, köleler, kumaşlar, boyalar, başta zeytinyağı olmak üzere çeşitli yağlar, gümüş levhalar ve balık mutfak eşyaları gibi işlenmiş madenler ve fildişi yer almakta idi. Müslüman ülkeler, Avrupa'dan yalnızca kürk ve deri almıyorlar; gemi inşaatında kullanılacak kerestenin bir bölümü ile silah yapımında kullanılan demiri de buradan getiriyorlardı. Bunlar karşılığında Avrupa da, Müslüman ülkelerden yalnızca lüks mallar ve gıda maddesi getirmiyor; aynı zamanda şap⁶⁸ gibi dokuma sanayinde gerekli⁶⁹ hammaddeleri de ithal ediyordu⁷⁰.

Nasıl ki Bağdat'ın gelişip adeta bir cazibe merkezi haline gelmesinde Basra Körfezi'nin ve Basra'nın büyük bir etkisi olmuşsa, Kızıldeniz'in en önemli liman şehirlerinden biri olan Kulzum'un gelişmesinde ise Fustat⁷¹ ayrı bir öneme sahiptir. Emeviler dönemine gelindiğinde burada Arap nüfusunun çoğunlukta olması ise buranın gelişmesinde bir diğer önemli etkeni⁷².

Hicri 3. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Irak'ın güneyinde başlayan

⁶⁷ Ali b. Hüseyin Mes'ûdî; *et-Tenbîh ve'l İşrâf* (thk. Abdullah İsmail es-Savi), Kahire, 1938, s. 19.

⁶⁸ Bu madenin iki çeşidi vardır. Birisi şifa verici beyaz Yemen şapıdır, ikincisi ise, beyaz ve beyaz ile sarı karışımından meydana gelen Arap şapıdır. Ortaçağda bu madenin birçok yerde (Yemen, Anadolu, Azerbaycan, Hemedan, Sistan, Sudan, Sicilya Adası, Endülüs) ocakları vardı. Tuza benzeyen bu madenin birçok faydası bulunmaktadır. Boyacılar bir elbiseyi boyamadan önce mutlaka onu şapa batırırlardı. Ayrıca bu maden kimya çalışmalarında ve sürmelerin hazırlanmasında da oldukça önemliydi. Şapın boyası çok kalıcı olduğundan ve kolay kolay elbiselerden çıkmadığı için kumaş boyamasında çok değerliydi. Antikçağlardan beri bilinen ve boyacılar tarafından "billurzâcî" olarak da adlandırılan şap madeni, yalnız Batı Avrupa'daki boya endüstrisinde kullanılmaktaydı. Çünkü doğuda şapın kullanılmasına gerek bırakmayan başka boyalar biliniyordu. Geniş bilgi için bkz; Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 173-177.

⁶⁹ Montgomery Watt, *İslâm Avrupa'da* (trc. Hulûsi Yavuz), İstanbul, 1989, s. 42.

⁷⁰ Utku, *a.g.e.*, s. 416.

⁷¹ Hz. Ömer döneminde Mısır'ı fetheden Amr b. Âs, eski Babilon civarında bölgedeki ilk İslâm şehri olan Fustat'ı kurdu (22/643). Şehirde Amr b. Âs Camii ve idare binası ile bunların etrafında Amr b. Âs'ın ordusundaki 5000 asker için kabilelerine göre ayrılmış semtler bulunuyordu. Geniş bilgi için bkz; C. H. Becker, "Kahire", *M.B.İ.A.*, c. 6, Eskişehir, 1997, s. 75-80.

⁷² Salim, *a.g.e.*, s. 15-16.

Zenci isyanı⁷³ Basra ve Vasıt gibi bölgeleri de içine alarak büyüdü. Bu ayaklanmanın hemen akabinde ise Fars, Bahreyn ve Yemen bölgelerinde Karmatiler baş göstermeye başladı. Basra Körfezi bölgesinin coğrafya, tabiat, dil, kültür ve insan bakımından birbirine çok yakın olması, bu muntika da ortaya çıkan herhangi bir fikrin ve görüşün çok çabuk bir şekilde diğer bölgelere de yayılmasını tetiklemiştir. Herhangi bir fikir veya hareket bu bölgede başladığı an gerek olumlu gerekse olumsuz tesirleri kendisini hemen diğer körfez muntikalarında da göstermiştir.

Abbasiler döneminde ortaya çıkan fikirlerin ve hareketlerin yayılma merkezi görevini Irak üstlenmişti. Bütün Basra Körfezi muntikasında baş gösteren Alevi, Zenci, İbaziyye, Karmatî ve diğer hareketlerin başlangıç noktası Irak olmuş ve bu hareketler çok çabuk bir şekilde diğer bölgelere de tesir ederek genişlemişti. Karmatilik denilen hareketin ilk başlangıç yeri Kûfe olmuş ve daha sonra bu hareket Bahreyn tarafına ulaşmıştı. İslâm mezhepleri arasında en çok ihtilafa sebep olan fırkalardan biri şüphesiz ki Şiilikti. Bu fırkanın mensupları zamanla kendi aralarında ayrılığa düşmüşler

⁷³ Abbasî hilafet merkezindeki karışıklığı görerek, devletin aciz ve zayıf kaldığı noktaları anlayan Ali b. Muhammet adlı kişi Hicri 255./869 yılda Basra'da bütün gücüyle tahriklere başlayıp, Basra'lının içinde bulunduğu çekişmelerden de istifade ederek isyana girişti. Büyük çiftliklerde çalışan Afrika'lı kölelerin perişanlığından da faydalanan Ali b. Muhammet, bu zenci köleleri de isyana teşvik ederek binlerce kişiyi kendisine katmayı başarmıştır. Hızlı bir şekilde Basra'ya ve civarına hâkim olan Ali b. Muhammet, hareketini Ahvaz, Curcan ve Kûfe taraflarına kadar genişletmeye muvaffak oldu. Onun bu hareketine başta Beni Temim olmak üzere birçok Arap kabilesi ve Bahreyn'den onunla birlikte gelen Arap'lar destek vermekteydiler. Abbasî hilafeti, bu isyanı bastırmakta oldukça aciz kalmış ve göndermiş olduğu ordular Hicri 258. yıla kadar her defasında mağlup olarak geri dönmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine zayıf bir kişiliğe sahip olan halife el-Mu'temid, Mekke'de bulunan el-Muafak lakaplı kardeşi Talha'dan yardım talep etmek zorunda kalmıştı. Muafak oldukça zeki biri olup, iyi bir komutan, idareci ve savaşçı bir kişiliğe sahipti. Muhammed b. Ali ile onun arasında yaklaşık 12 yıl süren mücadelenin ardından bu isyan hareketi ortadan (h. 270/884) kaldırılmıştır. Bu isyan hareketi yaklaşık onbeş yıl devam etmiştir. Sahibu'z-Zenc hareketi, gerek Abbasî hilafeti gerekse de İslam toplumu için, iktisadi, mali kayıplar bir tarafa, bunun yanı sıra, kan, gözyaşı, yıkım ve üzüntü bırakmıştı. Bu hareketin yaşandığı dönem içerisinde Basra'nın harap olduğu, birçok insanın öldürüldüğü ve yine bu dönemde Irak'ın yıkıcı depremlere maruz kaldığı zikredilmektedir. Ayrıca abartılı bir şekilde Muhammet b. Ali ve taraftarlarının elinde öldürülen insan sayısının milyona ulaştığını, Basra'da bir gün içerisinde 300.000 insanın katledildiği dile getirilmektedir. İsyân ile ilgili geniş bilgi için bkz; Mustafa Demirci, *Siyah Öfke (Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı 869-883)*, Konya, 2005; Ayrıca bkz; Taberi, a.g.e, c. XI, s. 178 vd.; Mes'udî, *Mürûcu'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, (thk. Said Muhammed el-Hâm), Beyrut, 1997, s. 194; İbnu'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 7, s. 290-291; Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, *Tarihu'l-Hulefa* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülcebbar), Mısır, 1952, s. 364.

ve değişik şubelere ayrılmışlardı⁷⁴. Bu Şii fırkalardan biride İsmâilikli⁷⁵. İsmâiliye fırkasının bir kolu olan ve Ehl-i Beyt sevgisini istismar ederek kurdukları gizli teşkilat sayesinde siyâsi nüfuz elde etmeyi amaçlayan ve neticede Sünnî akideyi ortadan kaldırmayı planlayan Karmatilik hareketi, Kûfe, Bahreyn ve Suriye olmak üzere üç değişik bölgede ortaya çıktı⁷⁶.

286/899 yılında Bahreyn’de ikinci Karmatî hareketinin liderliğini yapan Ebu Said el-Cünnâbi, Irak’ın güney tarafına ve Irak ile Hicaz arasında gidip gelen kabilelere, Umman üzerine ve ardından da Basra ve Ahvaz üzerine hücum ederek, ordusunu Bağdat sınırlarına kadar dayandırdı. Karmatîler, insanları öldürmek ve içlerine korku salmakla, Irak bölgesin de meşhur olmuş ve onların takip ettiği bu acımasız siyaset, birçok insanın bu bölgeden hicret etmesine sebep olmuştur. Halife, bütün bu olanlar üzerine daha fazla dayanamayarak, Abbas b. Amr komutanlığında büyük bir orduyu buraya

⁷⁴ İ. A. Çubukçu; *Gazzali ve Batnîlik*, Ankara, 1964, s. 29.

⁷⁵ Bernard Lewis, “İsmâililer”, *DİA*, c. V/2, İstanbul, 1977, s. 1120.

⁷⁶ N. Çağatay-İ.A. Çubukçu; *İslâm Mezhepleri Tarihi*, c. I, Ankara, 1965, s. 65-68. Karmat ya da Karmatî kelimesinin menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş ancak öyle anlaşıyor ki bu kelime adını tarikatın kurucusu olan Hamdan b. Karmat’tan almıştır. Ancak bu şahsın adının Hamdan b. Eş’as olduğu da rivâyet edilmektedir. Kûfe yakınlarında kendi başına derviş hayatı yaşayan Hamdan, halkın yoksulluğu ve Abbâsîler’in ülkede meydana getirdiği baskıdan yararlanarak “ortak mülkiyet” anlayışını amaç edinen bir tarikat kurdu. Zenginlerin malını paylaşmayı ana ilke olarak benimseyen bu tarikat, kısa süre içinde bütün Irak’ta yayıldı. Nitekim beklenen ilk isyan Vasıt civarında (Kûfe) Hamdan ile başladı. Bkz; L. Massignon, “Karmatiler”, *DİA*, c. VI, İstanbul, 1977, s. 353.) Bu isyan özellikle her sene şahıs başına bir dinarlık yeni bir vergi konulmasına karşı bir tepki idi. Karmatiler’in bu hareketi yaklaşık olarak on sene sürmüştür (277-288/890-901). İkinci Karmatî hareketi ise Bahreyn’de ortaya çıkmış ve (286/899) Ebû Said el-Cünnâbi liderliğinde başlayan bu hareket, bedevilerden ve bu mezhebe bağlı olanlardan birçoğunun da desteğiyle bir hayli güç kazandı. Bkz; İbnu’l-Esir, *El-Kâmil fi’t-Tarih*, c. 7, s. 410. Neticede Bahreyn Ebû Said zamanında Karmatiler’in hâkimiyetine girdi. Ahsâ şehri ise müstakil bir devlet haline geldi. Bkz; İbnu’l-Esir, *a.g.e.*, c. 8, s. 74. İsmâiliye mezhebinin imamlarından olan Dâi Ebu Zekeriyya Yahya b. Ali Et-Temimi’nin çalışmaları sayesinde İsmâiliye mezhebinin taraftarları sürekli çoğalmaktaydı. Karmatiler, davetçilerini Basra Körfezi mıntıkalarına yollayarak onları başlattıkları bu harekete destek olmaya çağırıyor ve özellikle Bahreyn bölgesindeki Karmatî davetini yüklenen Ebu Said el-Cünnâbi, yapmış olduğu propagandalarla, Bahreyn’in baş şehri olan Hacer hariç, bütün Bahreyn’i ele geçirerek burada çok sayıda taraftar topladı. Bkz; İbn Kesir, *El-Bidaye ve’n-Nihaye*, (çev. Mehmet Keskin), c. XI, İstanbul, 1994, s. 150. Karmatîlerin Bahreyn’de bu şekilde yayılmaları ve güçlenmeleri, burada ki Abbâsî valisini (el-Abbas b. Amr el-Ganavi) rahatsız etti ve onun bu bölgeye bir ordu sevk etmesine neden oldu. Ancak gönderilen bu ordu Ebu Said el-Cünnâbi tarafından mağlup edildi ve ardından El-Cünnâbi, bu bölgedeki et-Temimi’yi de tasfiye ederek kontrolü tamamen kendi eline alıp, hicri 286/899 yılında bağımsız bir devlet kurdu. Bkz; Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti (909-969)*, Ankara, 2007, s. 101.

göndermiş ancak bu ordu, içerisinde meydana gelen problemlerden dolayı bir sonuç alamadan geri dönmek zorunda kalmıştır⁷⁷.

Ebu Said el-Cünnâbi'nin öldürülmesinin ardından onun yerine kardeşi Ebu Tahir Süleyman (917-934) geçti⁷⁸. Onun döneminde karışıklıklar daha da artınca o, bundan faydalanarak Basra'yı ele geçirip, ticaret ve hac kabilelerinin yollarını kontrolü altına aldı. Nitekim Mekke yolunun Karmatiler tarafından tehdit edilmesi sebebiyle Müslümanlar o yıl haclarını edâ edemediler⁷⁹. Bu gelişme üzerine Abbasî halifesi el-Muktedir, iki kez ordu hazırlayıp yollamasına rağmen Ebu Tahir Süleyman'ı durdurmak için başarılı bir sonuç alamadı. Özellikle Abbasîlerin yolladığı ikinci ordunun mağlup edilmesinden sonra, Ebu Tahir'e bağlı kuvvetler bu ordunun geri kalanını Bağdat'a kadar kovaladı ancak buraya girmeyip sadece Kûfe şehrini ele geçirdiler. Daha sonradan Hicaz'a (Mekke) hücum (929) eden Ebu Tahir, Mekke'de birçok insanı katledip, Zenzem kuyusunu toprakla ve insan ölüsüyle doldurarak, Haceru'l-Esved'i yanına alıp Bahreyn'e (Hacer'e) geri çekildi⁸⁰. Haceru'l-Esved'in uzun bir süre Karmatiler'in elinde kaldığı ve Ebu Tahir Süleyman'ın ölümünden (934) yıllar sonra Fatimî halifesi Mansur'un hususi emri ile Mekke'ye iade edildiği (951) zikrolunmaktadır⁸¹.

Hiç şüphesiz gerek Zencîlerin isyanı gerekse Karmatilerin çıkarmış oldukları kargaşalıklar özellikle Basra Körfezinin Uzakdoğu ile gerçekleştirdiği ticareti önemli ölçüde sekteye uğrattı. Buna karşın özellikle Abbasîler döneminde ihmal edilmiş olan Kızıldeniz ticareti ise Mısır'daki Müslüman yöneticiler tarafından sistemli bir şekilde geliştirilmeye çalışıldı. Kızıldeniz ticaretinin gelişmesine dair en sistemli çalışmayı her ne kadar Fâtımîler yürütmüş olsa da, onlardan önceki yönetimlerde bu politika çerçevesinde birtakım çalışmalar yaptılar. Örneğin Tolunoğulları devletinin kurucusu olan Ahmet b. Tolun (868-884) döneminde Mısır filosu güçlendirilmiş ve Müslüman tersanelerin en gelişmiş olan Fustat'taki tersane yeniden inşa edilmiştir⁸². Kızıldeniz ticaretinden büyük kazançların elde edildiği ve bu gelirlerin Mısır'daki birçok esere yansıtıldığı Tolunoğulları döneminde, ticaret için çok sayıda gemi tahsis edilerek bu

⁷⁷ İbn Kesir; *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. 11, s. 153.

⁷⁸ İbn Kesir, *a.g.e.*, c. 8, s. 74.

⁷⁹ İbn Kesir, *a.g.e.*, c. 8, s. 122, 131-132.

⁸⁰ İbn Kesir, *a.g.e.*, c. 8, s. 173-174; İmâdüddin İsmail b. Ali Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Kahire, 1966, c. II, s. 74; Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımîler*, s. 103.

⁸¹ İbn Kesir, *a.g.e.*, c. 8, s. 417. Karmatiler'in Basra Körfezi, Irak, Şam ve Mısır bölgesinde yapmış oldukları tahribat ile ilgili geniş bilgi için bkz; Makrizi, *Hutat*, c. I, s. 204-265.

⁸² Utku, *a.g.e.*, s. 195; Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, c. 4, s. 222.

gemiler korsan saldırılarına karşı donanmalar ile koruma altına alınmıştır. Kızıldeniz'deki ticari hareketliliğin artışı ile birlikte çok sayıda Yahudi tüccar topluluğunun yanı sıra Fars ve Irak bölgelerinden de birçok tüccar tekrar bu bölgeye akın ettiler. Özellikle bu tüccarlardan biri olan Irak'lı Ebu Bekr Muhammed b. el-Mâzerâî adlı tacir oldukça büyük bir servet (yıllık geliri 400.000 Dinar) sahibiydi. Rivayete göre yaklaşık 21 kez hac'ca giden el-Mezeratî her seferinde yaklaşık 100 bin dinarı Hicaz'da infak ediyor, geri dönüş yolculuğunda ise buradan satın aldığı elbise, koku, baharat, şekerleme, yağ, hububat vs. gibi ürünleri 90 bin deve ve 400 araba'ya yükleyerek beraberinde memleketine götürüyordu. Öyle ki bu kişi Hicaz bölgesine her geliş gidişinde, oradaki esnaf bir anda servete kavuşuyordu⁸³.

Mısır'da Tolunoğullarının ardından hüküm süren bir diğer Türk devleti olan İhşidiler döneminde (935-969) ise Mısır'la doğu dünyası arasında yürütülen ticarete çok sayıda Şam'lı Yahudi tüccar Mısır'a gelerek bölgenin canlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Özellikle Şam'dan gelen tüccarlar arasında yer alan Yakub b. Killis adlı tacir bunların en tanınmış olanıydı. Hicri 331/944 yılında Mısır'a gelerek Fustat'ta yaşamaya başlayan bu tacir, zenginliği vasıtasıyla Muhammed b. El-İhşid b. Tuğç'un (935-946) veziri Kafûr ile yakınlık kurmuş ve zamanla Kafûr'un taciri olarak anılmıştır⁸⁴. Yine aynı dönemde Uzakdoğu ile yaptığı ticaret sayesinde oldukça büyük bir servet edinen Affan b. Suleyman el-Bezzaz adlı tacir, öldüğünde geriye çok büyük bir servet bırakmış ve bunun yaklaşık 100 bin dinarına Muhammed b. İhşid, el koymuştur⁸⁵. Bu dönemde özellikle Fustat çarşıları, başta amber olmak üzere Uzakdoğu'nun ticari malları ile adeta dolup taşmıştır. Amber sevgisiyle bilinen Muhammed b. El-İhşid b. Tuğç'a bu dönemde çok miktarda amber hediye edildiği, öyle ki, Muhammed'in ölümünden sonra da geride çok miktarda amber bıraktığı söylenilmektedir⁸⁶.

Hicri 4./10 yüzyılın ortalarına gelindiğinde Karîm ticareti⁸⁷ ile Mısır ticareti arasında ortaklaşa bir hareket olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda

⁸³ Salim, *a.g.e.*, s. 17; Adem Mez, *a.g.e.*, s. 539.

⁸⁴ Salim, *a.g.e.*, s. 17-18.

⁸⁵ Salim, *a.g.e.*, s. 18.

⁸⁶ Utku, *a.g.e.*, s. 195; Salim, *a.g.e.*, s. 17-18.

⁸⁷ İlk olarak ne zaman ortaya çıktıkları tam olarak bilinmeyen, ancak muhtemelen Fâtımî döneminde teşekkül etmiş olan bu tacir sınıfının, kayıtlara ilk geçtiği tarihin m. 1181 olduğu yönünde görüşler öne sürülse de, faaliyetlerinin bunun öncesine, 456/1063 yılına kadar uzandığı tahmin edilmektedir. "Tüccari'l-Kârim", "Kârimî", "Ekârim", "Kârimiyye" gibi isimlerle anılan ve ağırlıklı olarak baharat ticareti ile uğraşan bu tüccar tabakasının nasıl doğduğu ve bunlara verilen Kârimî isminin nereden geldiği pek bilinmemektedir. Bu tacir taifesinin aslen batı Sudan'daki Karim bölgesine nispet eden yaklaşımlar vardır. Ancak

kârim ticaretine el koymak amacıyla iki ticari denizyolu güzergâhının oluşturulduğunu görmekteyiz. Bu yollardan ilki Basra Körfezi yoludur. Bu yol, Karmatilerin faaliyetleri, Zenclilerin isyanı ve ardından da Abbasîler'e karşı mezhebi bir çatışma içerisinde olan Fâtımîler'in ortaya çıkışı ile birlikte eski cazibesini yitirmeye başlamıştır. Bir diğer güzergâh olan Kızıldeniz yolunun ise hicri 4. Yüzyılın başlarından itibaren yıldızı parlamaya başlamıştır. Bu nedenle Kızıldeniz'e bakan sahil şeridi boyunca birçok önemli ticari merkez ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu merkezlerin en önemlilerinden biri Kızıldeniz'in doğu kıyısında bulunan Cidde ve el-Sırreyn limanları olmuştur. Batı sahil şeridinde ise Ayzab ve el-Kusayr limanları yer almaktaydı. Daha önce Kuzey Afrika'da (Mağrib) bulunan Fâtımîler'in tedrici bir şekilde Mısır'a intikalleri ile birlikte Mısır daha önce Irak'ın sahip olduğu konuma yükselmiştir. Neticede Mısır'ın Kızıldeniz üzerindeki en önemli limanlarından biri olan Ayzab ve el-Kusayr gibi önemli limanlar ortaya çıkmıştır⁸⁸.

SONUÇ

Abbasîlerin ilk dönemlerinde uygulamış oldukları iktisadi politikalardan en fazla etkilenen bölge hiç şüphesiz Mısır ve beraberinde Kızıldeniz oldu. Bu dönemde Mısır, halifelğe tabi iken dış ticareti sınırlı ve cılız bir seviyeye gelmişti. Dış ticaret, ağırlıklı olarak diğer İslam devletleri ile kısmen de Bizans'la yapılan alışverişlerden ibaret kalmıştı. Özellikle de Kulzum gibi Kızıldeniz'in önemli limanları, ancak Hicaz'la sürdürdükleri hac seferleri ve zahire nakliyatı münasebeti sayesinde ayakta kalabilmişlerdir. Arabistan dışındaki yerlerle temaslar İslam öncesi döneme nispetle büyük ölçüde azalmıştır. Mısır, VIII. asırdan itibaren İslam âlemi ile Uzakdoğu arasında yeniden canlanan ve büyük ölçüde Basra, Ubülle, Hürmüz, Siraf gibi önemli merkezlerde gelişen ticaretten yeterince nasiplenememiştir. Bununla birlikte Kızıldeniz ve Mısır'ın dünya ticaretinden kopuş süreci, Mısır'da müstakil bir devletin doğuş ve yükselişi ile tersine dönmeye başladı. Mısır'ın İslam sonrası ilk müstakil ve muhtar hâkimi olan Türk asıllı kumandam Ahmet b. Tolun, doğu ticaretine Mısır'ı da katmak ve memleketin halifelğe olan

Kârimî isminin daha sonraları Mısır'da deniz aşırı buhur ve baharat ticareti (tevabil) yapan herkes için kullanılmaya başlandığı da ifade edilmektedir. Bununla birlikte Karim isminin, esasen Hindistan'da doğduğu, Hintçe meslek ve iş anlamına gelen "kâr" ile deniz anlamına gelen "im" kelimelerinden oluştuğu ve tamlamanın "deniz taciri" anlamına geldiği üzerinde de durulmuştur. Bu tüccarlar ile ilgili geniş bilgi için bkz; Utku, *a.g.e.*, s. 384. Ayrıca bkz; Atıyye, *a.g.e.*, s. 91-92, 101; Curtin, *a.g.e.*, s. 144; Aydın Çelik, *Fatimîler Döneminde Kahire Şehri*, s. 228.

⁸⁸ Salim, *a.g.e.*, s. 18-19.

iktisadi bağıllığını azaltmak gayesiyle çeşitli girişimlerde bulundu; ancak bu çabalar onun ölümü ile son bulmuştur. Onun ardından gelen diğer Tolunoğulları ile İhşidiler, Abbasîler'e devamlı surette meydan okuyacak kadar kuvvetli olamamışlardır. Bununla birlikte, Avrupa'nın, Uzakdoğu'nun mallarına olan talebinin artmaya başlaması ve Mısır'ın bu talebe aracılık etme imkânının çoğalması, Mısır ve Kızıldeniz lehine yaşanacak gelişmeler için müspet bir ortam hazırlamıştır⁸⁹. Nitekim Kuzey Afrika'da (Mağrib)⁹⁰ kurulan Fâtımîler Devleti 969'da Mısır'ı fethedip başkentlerini Kahire'ye taşımakla birlikte⁹¹, bu durum, sadece Bağdat'taki Abbasîlerden büyük bir eyaleti alıp götürmekle kalmadı, aynı zamanda Mısır'ın kıtalar arası ticarete yeni geçit olmasını sağladı. Evvelce ağırlıklı olarak Mezopotamya ve Basra Körfezi üzerinden yapılan uluslar arası ticaret böylelikle Mısır ve Kızıldeniz üzerine kaymaya başladı. Mısır'a intikal eden Fâtımîler Abbasîlerle olan siyasi rekabetleriyle birlikte doğu-batı ticaretini, karayolları ve Kızıldeniz'den geçen deniz güzergâhına yönlendirme politikaları, Basra Körfezi ticaretine önemli ölçüde darbe vurmuş ve Abbasîleri ekonomik anlamda zor durumda bırakmıştır.

Fâtımîlerce fethedilen Mısır'ın, "İslam tarihinde ilk defa Bağdat'a sureten dahi bağlı olmayan bir hanedan" tarafından idare edilmeye başlandığından ve "İslam dünyasına hâkim olmak bakımından Abbasîlerle rekabete girecek olan hür ve müstakil bir devletin merkezi" haline geldiğinden bahseden müellifler, Fâtımî halifelerinin, Sünnî rakiplerine karşı üstünlüğü harp ve diplomasiden ziyade, Şii propaganda ve ticaret ile sağladıklarına dikkat çekmektedirler⁹². Abbasîler gibi dini bir hareketle ve gizli bir propaganda teşkilatından istifade ederek iş başına gelen Fâtımîler, iktidara geldikten sonra bu teşkilatla olan bağlarını kesmemiş ve onları devletin yüksek siyasetinde bir araç olarak kullanmaya devam etmişlerdir. Ayrıca "Dâi'd-duat" denen propaganda reislerinin, ordu ve idare teşkilatı yanında rejimin üçüncü esas direğini oluşturmaları da bunu göstermektedir. Kahire'deki Dâi'd-duat'ın idaresi ve talimatı doğrultusunda faaliyetlerine başlayan Şii Fâtımîlerin Abbasîler karşısında devletlerini iyileştirme ve kalkındırma yönünde teşebbüslerde bulunmaları, mezhebi bir egemenliğin gerçekleştirilmesinin hedeflendiği yönünde bir imaj yansıtmışsa da, esasında

⁸⁹ Utku, *a.g.e.*, s. 346-347.

⁹⁰ Kuzey Afrika (Mağrib) coğrafyası ile ilgili geniş bilgi için bkz; Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatimiler*, s. 1 vd.

⁹¹ Geniş bilgi için bkz; Aydın Çelik, *Kuruluş*, s. 223-228.

⁹² N. Ş. Utku, *a.g.e.*, s. 196; Bernard Lewis, "Fatimiler ve Hindistan Yolu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIV/1-4, İstanbul, (Ekim-1949-Temmuz 1950), s. 350.

bu hareket, büyük ölçüde iktisadi bir dürtüyle şekillenmiş olup, Abbasi hilafeti için ciddi bir tehdit oluşturmuştur⁹³. Neticede Basra Körfezi'nde ticari amaçla kurulmuş birçok liman şehri bütün bu süreçten olumsuz yönde etkilenmiş ve hatta bazı liman şehirleri terk edilmiştir. Fâtımîler ile birlikte önemli bir aşama kaydeden ve güvenli bir hale gelen Kızıldeniz ise, ticari öneminin yanı sıra, Kuzey Afrika taraflarından Hicaz bölgesine yolculuk yapacak olan hacı adaylarının da önemli bir güzergâhı haline gelmiştir. Kızıldeniz'in daha önce sahip olduğu ticari ve stratejik üstünlüğünü tekrar ele geçirmesi, hicri 4. yüzyıl başlarında Mısır'da kurulan Fâtımî hilafetini bu ticaretten faydalanmak için adeta tetiklemiştir. Özellikle de o dönemde Basra Körfezinin daha önce sahip olduğu ticari ehemmiyetini Irak ve İran'daki harp ve karışıklık ortamının etkisiyle kaybetmiş olması, Kulzum'den sonra gelen Ayzab ve el-Kusayr gibi limanların büyük bir önem kazanmasına katkı sağlamıştır⁹⁴.

KAYNAKÇA

- ALİ, Cevad; *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, c. I-X, Beyrut, 1968.
- BAĞDADÎ, Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatip; *Tarih Bağdad*, c. I, Kahire, 1951.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak, Ma'mulleri Sanayi*, Ankara, 2001.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.
- BAKIR, Abdulhalik; Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi, *Belleten*, Sa. 242, C. LXV, (Nisan 2001).
- BAKIR, Abdulhalik, "Basra", *DİA*, c. 5, İstanbul, 1992.
- İBNİ BATÛTA, Muhammed b. Abdullah; *İbn Batûta Seyahatnamesi*, (çev. Mümin Çevik), İstanbul, 1993.
- BECKER, C. H; "Kahire", *M.B.İ.A.*, c. 6, Eskişehir, 1997.
- BELÂZURÎ, Ahmet b. Yahya; *Fütûhu'l-Buldan*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 2002.
- BİLGE, Mustafa L.; "Hürmüz", *DİA*, c. 18, İstanbul, 1998.

⁹³ N. Ş. Utku, *a.g.e.*, s. 196.

⁹⁴ Salim, *a.g.e.*, s. 19-20.

CAHZ, Ebu Osman Amr b. Bahr; *Kitabul Tebsir Bil Ticare*, (thk. Hasan Hüsnü Abdul Vehhab), Beyrut, 1966.

CURTIN, Philip D., *Kültürler Arası Ticaret*, (trc. Şaban Bıyıklı), İstanbul, 2008.

ÇAĞATAY, Neşet; *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara, 1989.

ÇELİK, Aydın, *Kuruluş Dönemi Fatımiler Devleti (909-969)*, Ankara, 2007.

ÇELİK, Aydın, Fâtımilerin Hicaz Politikası, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. VI, Sa. 2, Elazığ, 2010.

ÇUBUKÇU, İ. A. ; *Gazzali ve Batınlık*, Ankara 1964.

DEMİRCİ, Mustafa; *Siyah Öfke (Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı 869-883)*, Konya, 2005.

ED-DÛRÎ, Abdulaziz; *Tarihul Irakul İktisadi Fi Karnil Rabi'a el-Hicri*, Beyrut, 1974.

ED-DÛRÎ, Abdulaziz; *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991.

EL-FEVZÎ, Atıyye; *Ticaretu'l Mısır Fi'l Bahril Ahmer: Munzu Fecri'l İslam Hatta Sûkutu'l Hilafetil Abbasiyye*, Kahire, 1976.

EBU'L FİDÂ, İmâdüddin İsmail b. Ali; *El-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, c. II, Kahire, 1966. GOEJE, M. J. De; "Arabistan" *M.B.İ.A.*, c. I, İstanbul, 1978.

HASAN, İbrahim Hasan; *İslam Tarihi* (çev. İsmail Yiğit), c. I-VI, İstanbul, 1987.

EL-HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût; *el-Mucemu'l-Büldân*, Beyrut, 2008. HARTMANN, Martin; "Car", *DİA*, c. III, İstanbul, 1988.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kasım; *Kitabu Sureti'l-Arz*, Beyrut, ts.

HEMDANÎ, Hasan b. Ahmed b. Yakub; *Sıfatu Cezîretî'l-'Arab*, Kahire, 1953.

HEMEDANÎ, Ahmed b. Muhammed b. Fakîh; *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*, (thk. Yusuf el- Hâdî), Beyrut, 1996.

HEYD, W. ; *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* (çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000.

HINZ, Walther; *İslamda Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990.

HİTTİ, Philip K. ; *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I-IV, İstanbul, 1989.

HONIGMANN, E. ; "Kulzum" *DİA*, c. VI, İstanbul, 1967.

HORANÎ, George Fadlo; *el-Arab ve'l Milahe fî'l Muhitil Hind* (trc. Seyyid Yakup Bekr), Kahire, 1958.

KRAMERS, J. H. ; "Ubulla", *M.B.İ.A*, c. XIV, Eskişehir, 1997.

LEWIS, Bernard; "İsmâîlîler ", *DİA*, c. V/2, İstanbul, 1977.

LEWIS, Bernard "Fatimiler ve Hindistan Yolu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIV/1-4, İstanbul, (Ekim-1949-Temmuz 1950), s. 350.

LOMBARD, Maurice; *İlk Zafer Yıllarında İslâm* (trc. Nezih Tuncel), İstanbul, 1983. İSTAHRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961.

MAKDÎSÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr; *Ahsenü't tekâsîm fî mâ'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr. . Muhammed Ali Baydoun), Beyrut, 2003.

MAKRÎZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Ali; *Kitâbü'l-mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, c. I, Beyrut, ts.

MASSİGNON, L. ; "Karmatiler", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1977.

MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin; *et-Tenbîh ve'l İşrâf* (thk. Abdullah İsmail es-Savi), Kahire, 1938.

MES'ÛDÎ; *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fî't-Tarih*, (thk. Said Muhammed el-Hâm), Beyrut, 1997.

MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000.

MISRÎ, Hüseyin Ali; *Ticâretü'l-'Irak fî'l-'Asri'l-'Abbâsî*, İskenderiyye, 1982.

MİGUEL, Andre; *İslam ve Medeniyeti* (çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş), c. I, Ankara, 1991.

MUTEVELLÎ, Muhammed; *Havz'ul Halic'ul Arabî*, Kahire, 1970.

KAL'ACÎ, Kadri; *El Halicul Arabî*, Beyrut, 1965.SALİM, Seyyid Abdulaziz; *El-Bahru'l Ahmer Fi Târihi'l İslâmî*, İskenderiye, 1993.

SALİM, Seyyid Abdulaziz; *El-Asru'l Abbasî Evvel*, İskenderiye, 1977.

İBN SERAÎ, Hammad Muhammed; *el-Alâkatul Hadâriye Beyne Mıntakat'ul Halicul Arabî ve Şibhul Kâratu'l Hindiyye ve Cenubî Şark Asyâ*, Riyad, 2006.

SÜYÛTÎ, Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed; *Tarihu'l-Hulefa* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülcebbar), Mısır, 1952.

SÜYÛTÎ, Hüsnü'l Muhâdara Fi Târihi Mısır ve'l Kahire (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), c. II, Kahire, 1967.

ŞAKÎR, Muhammed; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, Amman, 2003.

EŞ-ŞÂMÎ, Ahmed; Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler Ve Bu Münasebetlerin Orta Çağ Medeniyetine Etkileri (çev. Aydın ÇELİK) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 134 (Ekim 2001) s. 101.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr; *Târîhu't-Taberî "Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk"* (thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim), Beyrut, 1962.

Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia; *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, (trc. Nuh Aslantaş), İstanbul, 2001.

UTKU, Nihal Şahin; *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII. –XI. Yüzyıllar)*, İstanbul, 2005.

WALKER, J. ; "Süveyş", *DİA*, c. II, İstanbul, 1979.

WATT, Montgomery; *İslâm Avrupa'da* (trc. Hulûsi Yavuz), İstanbul, 1989.

WILSON, Arnold T.; *The Persian Gulf*, Londra, 1959.

YA'KUBÎ, Ahmed b. İshâk b. Cafer; *Kitabul Buldan* (trc. Murat Ağarı), İstanbul, 2002.

ZEYDAN, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004.

KAFKASYA'DAN ÖN ASYA'YA KIMMER-İSKİT GÖÇLERİ

Kimmer-Scythian Immigrations to Asia Minor from Caucasia

Zekiye TUNÇ*

ÖZET

M.Ö. 2 binlere gelindiğinde Proto-Türk olarak kabul edilen kavimlerden Kimmerler ve sonrasında İskitler Kafkasya bölgesine gelmişlerdir. Kimmerler M.Ö. 2. bin yılbaşlarından M.Ö.8. yy'a kadar Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde görünmektedirler. M.Ö. 8. yy sonlarında doğudan batıya doğru gelen İskitlerin baskısı sonucu Kimmerler yurtlarını terk ederek güneye ve batıya doğru hareket etmişlerdir. İskitler ise Kimmerlerin ardından Kafkaslar üzerinden Ön Asya'ya kadar ilerleyebilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kimmerler, İskitler, Kafkasya, Ön Asya.

ABSTRACT

In 2000 BC, of the tribes Kimmers accepted as proto-Turk and then Scythians came to the region of Caucasian. From the early 2000 BC to 8th century BC, Kimmers were seen in the North of Black Sea, Eurasian Moor and Caucasian region. In the end of 8th century, Kimmers moved away South and West by leaving their homeland as a result of the suppress of Scythians coming from east to the west. Scythians went forward Asia Minor through Caucasians after Kimmers.

Keywords: Kimmers, Scythian, Caucasia, Asia Minor.

Giriş

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışlarında, başka kavimlerle karışık kaynaşmalarında ve bazen büyük bir güç olarak ortaya çıkmalarında göçlerin büyük etkisi olmuştur. Göçler tarih öncesi ve tarihî devirlerde belirli fasılalarla gerçekleşmiştir. Bu göçlerin büyük bir kısmı Asya içlerinden yapılmıştır. Asya'nın bu iç kısmı Türk ırkının ana vatanı olarak bilinmektedir. Burası, doğuda Kadirgan Dağları'ndan batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne, kuzeyde Sibiry'a'dan güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan oldukça geniş bir sahadır. Bu sahanın günümüzde coğrafyacılara kabul edilen adı Orta Asya'dır. Buradan binlerce yıl dalgalar hâlinde devam eden göçler olmuştur. Karadeniz'in kuzeyinde Hazar Denizi ve Tuna Nehri arasındaki coğrafya M.Ö. 2. binin başları ve M.Ö. VII. yüzyıllar arasında Orta Asya kökenli bir kavim olan ve daha sonraki yıllarda

*Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Ardahan/TÜRKİYE

adlarından Kimmerler olarak bahsedilen bir kavim tarafından iskân edilmiştir. Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hiung-nular Çinlilerle ve Choularla savaşmışlardır. Buna sebep olarak Chouların her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nuların otlaklarının küçülmesi gösterilebilmektedir. İmparator Suan (M.Ö 827-782) onlara karşı askerî bir harekette bulunmuştur. Bunun sonucunda Hiung-nular Çin sınırlarının batısına kadar çekilmişler ve batıda bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Diğer kabilelerin de batılarında bulunan kabilelere hücum etmeleri çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilmek gayesiyle batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır. İskitler yukarıda da belirtildiği üzere, doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda, tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunların M.Ö. 8.yüzyılda Kimmerlerin ülkesine yayıldıkları kabul edilmektedir¹. Asya'dan göç eden bu kavimler Kafkasya'ya gelip yerleştikten sonra değişen şartlar sonucu Kafkasların güneyine doğru yayılarak yeni yurt edinmeleri yanı sıra gittikleri yerleri etkilemişlerdir.

1. Kimmerler

Kimmerler, Proto-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluştururlar. M.Ö. II. binyıl başlarından M.Ö. VIII. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Bu dönemin başlarında “doğudan batıya doğru” Kafkasların kuzeyindeki bozkırlarda Donetz havzasına yayılmışlardır. M.Ö. XIII.-VIII. yüzyıllar arasında da Kafkasya ve Dinyeper havzasındaki bölgelere yayılırlar².

Güney Rusya'daki Kimmerlerle bağlantılı arkeolojik materyalin M.Ö. II. binin başlarına kadar uzanmasına karşılık, yazılı kaynaklarda adlarının geçmesi ancak M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren başlar: Antik Grek kaynaklarında “Kymmerioi/Kymmerios” adıyla tanımlanırlar³. Kimmerlerin adı ilk defa Assur Çarı II. Sarqon'un (M.Ö. 722-705) hâkimiyeti yıllarında Sinaxerib'in (Sinaherib) metinlerinde geçer⁴. Asurlular Kimmerleri “Gimirrai”, İskitleri “İskuza/Asquzai” olarak adlandırmıştır. Urartular ise

¹ İlhami Durmuş, *İskitler*, Ankara, 2008, s.1-2.

² M. Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, *Türkler*, C.I, Ankara, 2002, s.602.

³ M. Taner Tarhan, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1984, s.109-110.

⁴ Solmaz M. Kaşıkay, “İskitlerin Yakın Şarka Müdahale Yolları ve Azerbaycan”, *Elmi Eserler*, C.19, Bakü, 2007, s.5.

Kimmer ve İskitleri “İşqigulu” adıyla tanımlamaktadırlar⁵. Yine Akkadca’da Gamir(e), Grabarca’da Qamir-k, Gürcüce’de Qmiri olarak geçmektedir. Rus araştırmacılarından İ.M. Dyakonov, Kimmer adının Eski Doğu dillerinde qamir, qomer, qimirri, qimirray biçiminde telaffuz edildiğini, hatta Eski Ahit’te Qâmer yerine hatalı bir şekilde Gomër yazıldığını belirtmektedir⁶. Türk dillerinde Kimmer adı Qaman, Qambay, Kambar, Kamer, Qamerli, Qomer olarak geçmektedir⁷. Kimmer adı tarihte kalmayarak daha sonraki yüzyıllarda da adına rastlanılmıştır. Arap yazarı Makrizî’nin Kitâbu’s-Sulûk fî Ma’rifeti Duveli’l-Mulûk adlı eserinde Kimmerleri hatırlatan Kaymerî adı vardır. Bu ad Mucemu’t-Tevârih (1126)’te Kimâr olarak geçerken; 1675-1676 tarihli Şam Avarız-hâne Defterinde Kimeriye mahallesi olarak geçmektedir⁸.

Kimmerlerin Kuzey Kafkasya ve Azak denizi çevresinde yaşadıkları ve Volga Nehrinin geri taraflarına düşen bölgelerden başlayan Srubna medeniyetinden ayrılan Katakomb medeniyeti nesilleri oldukları üzerinde durulmuştur. Bu sebeple arkeologlar, Azak’ın kuzeyinde ve Dinyester Nehrinin aşağı bölgelerinde keşfedilen Bronz çağı eserlerin Kimmerlere ait olduğunu söylüyorlar. Orta Kafkasya’daki varlıkları yüzünden adları, M.Ö. XI.-XVIII. yüzyıl eserleri Koban medeniyeti eserleriyle de anılmıştır⁹. Kimmer anavatanının Donetsk’deki bozkırlar olduğu; bu bölgenin İskitler tarafından işgal edilmesi sonucu, olasılıkla, Kafkasları aşarak bu yolla Anadolu’ya yayıldıkları kabul görmüştür¹⁰.

1.1. Kimmer Göçleri

M.Ö. VIII. yüzyıl sonlarında İskit baskısı sonucu Kafkas geçitlerini aşan Kimmerler, günümüzdeki Gürcistan düzlüklerine ulaştıklarında bölgenin siyasi vaziyetini baştan sona değiştirerek ve Karadeniz sahillerine hâkim

⁵ M. Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, s.603.

⁶ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul, 2009, s. 92-93.

⁷ Fıridun Ağasıoğlu, *Azer Halkı*, Bakı, 2005, s.167.

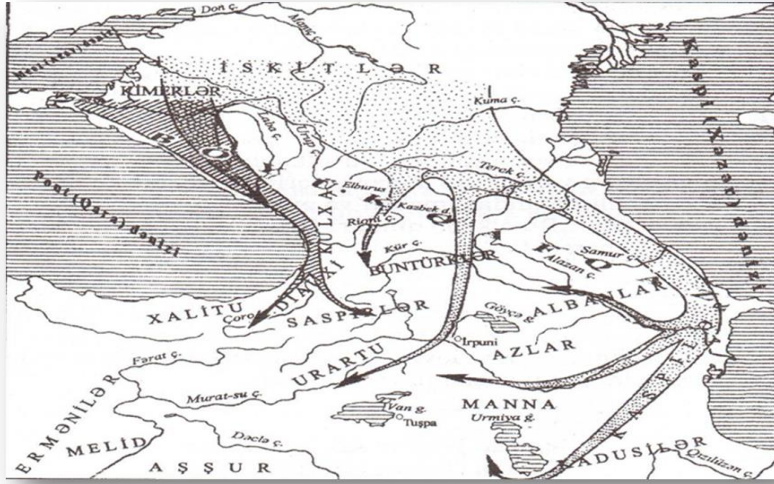
⁸ Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ, 2004, s.6-7; Bkz. Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrizî, *Kitâbü’s-Sulûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mulûk*, (Yay. Dr. Said Abdülfettah Aşur), Kulliyetü’l-Edeb Câmî’atü’-Kahire, s.366-367; Mu’cemu’t-Tevârih’ten nakleden Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul, 1985, s.30.

⁹ Reşid Ahmet, *Ataların Karşılaşması*, İstanbul, 1998, s.101.

¹⁰ Oya San, “Bazı Bulgular Işığında Anadolu’da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler”, *Belleten*, LXIV/239, Ankara, 2000, s.2; İlhami Durmuş, “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, *Belleten*, LXI/18, Ankara, s.273.

bulunan Kolhis krallığının yıkılmasına sebep olmuşlardır¹¹. Ülkenin iç kesimlerinde ise, Kimmer ve sonrasında İskit akınlarına karşı duramayan halk, dağlık bölgeye çekilmek zorunda kalarak, Gori yakınlarındaki dağlık bölgede ilk şehirlerini kurmuşlardır¹².

Kimmer tarihi açısından M.Ö. 8. yüzyıldan M.Ö.500 civarına kadar olan devre çok hareketlidir. Kimmerler, doğudan gelen İskitlerin istila ve baskısı sonucunda, güneye ve batıya doğru çekilerek göç etmek zorunda kalmışlardır. Göç edemeyen bazı Kimmer boyları ise, İskit egemenliği altında Kırım ve çevresinde yaşamlarını sürdürerek ve zamanla onların içinde eriyerek tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Antik kaynakların bildirdiğine göre Taurlar, Toreteler, Dandariler, Pressler, Thteler ve Maotler, İskit egemenliği altındaki, Kırım ve çevresindeki Kimmer boylarını yansıtmaktadırlar¹³.

Harita 1. Kafkasya'nın Güneyine Kimmer, İskit Göçleri (Kabil Eliyev, *Kafkaz Tarihi*, Bakı, 2009, s.82)

¹¹ İbrahim Telliöğlu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)*, 11/27, Erzurum, 2005, s.239. Bkz. Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvili, *Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, (Nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul, 1998, s.43.

¹² İbrahim Telliöğlu, *a.g.m*, s.239.

¹³ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", s. 602.

1.1.1. Kimmer-Urartu İlişkileri

Kimmerler, merkezi Kafkasya'daki Gerisun/Portae/Sarmaticae/Daryal geçidini ve Oset geçitlerini takip ederek Urartu sınırlarına kadar gitmişlerdir. Çağdaş Asur çivi yazılı kaynaklarında bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Asur casusluk örgütünün başında bulunan veliaht prens Sanherib, babası ünlü Asur kralı II. Sargon'a raporlar göndererek, Kimmerlerin Urartu topraklarına yayıldıklarını ve Urartuların ağır yenilgilere uğradıklarını bildirmektedir. Urartu kralları I. Argisti (yaklaşık olarak M.Ö. 785-760) ve II. Sarduri'ye (yaklaşık olarak M.Ö. 760-730) ait bazı Urartu yazıtlarından anlaşıldığına göre, Kimmer göç ve istilasından takriben 50 yıl kadar önce – Çıldır ve Gökçe Göl arasındaki “İş-qi-gu-lu ülkesi”/Leninakan bölgesinde-Kimmerlerle Urartular komşu duruma gelmişlerdi. Özellikle II. Sarduri, Kuar havzasını koruyan “Guriania ülkesi”nden ve buradaki karışıklıklardan söz etmektedir. Söz edilen dönemin en güçlü devletlerinden olan Asur'un yanı sıra Anadolu'da Urartu, Frig ve Lidya devletleriyle İyonya şehirlerini dehşet içinde bırakan Kimmer akınları özellikle Anadolu'nun siyasi yapılanmasında büyük değişikliklere neden olmuştur. Urartu devleti, büyük sarsıntılar geçirmiştir. Bir taraftan kuzeyden gelen Kimmer göç akınları, diğer taraftan Asur kralı II. Sargon'un(M.Ö.721-705) M.Ö. 714'teki ünlü VIII. seferinin ağır darbeleri karşısında Urartu kralı I. Rusa (yaklaşık olarak M.Ö. 730-714) başkent Tuşpa'da intihar eder¹⁴.

Urartu kralı II. Argiştı (yak. ol. M.Ö.714-685) kuzeye yönelerek Kimmer akınlarını önlemeye çalışır; ancak M.Ö.707'de ağır yenilgiye uğrar. Onu takip eden Urartu kralı II. Rusa (yak. ol. M.Ö.685-645) dalgalar halinde Urartu topraklarında ilerlemekte ve yayılmakta olan Kimmer boyları ile anlaşır, ezeli düşman Asur'a karşı ittifak yaparak bir kısım Kimmer boylarını Urartu topraklarında iskân ettirir ve bunların yerleşmelerini sağlar. Bu arada Asur sınırlarında Kimmerlerle yapılan bir savaşta ünlü kral II. Sargon hayatını kaybetmiştir. Urartu kralı II. Rusa'nın müttefiki olan Kimmerlerin ana göç kolu ise batıya doğru yönelmiş ve Frig devleti egemenliğindeki topraklara doğru ilerlemeye başlamıştır¹⁵.

1.1.2. Kimmer-Asur İlişkileri

Asur tarihinde Sargonidler devri denen M.Ö. 722-626 yılları arasındaki zamanda Asur krallarının üzerinde durduğu olaylardan birisi Kimmerlerin Anadolu'ya girerek, kısa zamanda Asur sınırlarına ulaşmış olmalarıdır. Bu

¹⁴ M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s. 603-604.

¹⁵ Yelda Demirağ, “Önasya Dünyasında Kimmer ve İskitler”, (*Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara, 2003, s.85.

dönemin başlarında kral olan Sargon (M.Ö. 721-705) zamanında Asur devleti çok güçlenmiş, Fırat'ın doğusunda Güneydoğu Anadolu coğrafyasından başka, bu hattın batısında Kargamış, Zincirli (Sa'mal), Maraş (Gurgum), Malatya (Milid), Adana, Tarsus (Que) ve Kayseri bölgelerini de ele geçirmiştir. Kendisinden sonra ki kral Sanherib (M.Ö. 704-682) zamanında Tabal, Hilakku ve Kammanu eyaletleri kaybedilmiş, daha sonra kral olan Asarhaddon (M.Ö. 681-668) döneminde ise Asur'un Anadolu'daki gücü gittikçe azalmıştır¹⁶.

Kral Asarhaddon (M.Ö.686-669) saltanatı süresince Kimmer tehlikesinin korkusu ve baskısı altında yaşamıştır. Asarhaddon bu cengâver bozkır akıncılarından “cehennemin doğurduğu” diye söz eder, Kimmer lideri Teuşpa'yı da “kuzeyli düşman” “Umman Manda” adıyla tanımlar. Bu arada Kimmerlerin, Asur'un vasalı olan –Toroslar ve Çukurova yöresindeki- Hilakku devletiyle anlaşma yaptıkları görülür¹⁷. Fakat Asarhaddon Kimmerleri olduğu gibi, Hilakkuy'u da yenilgiye uğratmıştır. Asarhaddon devrindeki durum Asurbanipal zamanında da devam etmiştir. Asurbanipal tahta geçer geçmez Kimmerlere karşı ilk savunma tedbirleri alınmıştır. Anadolu'da Asur devletinin de dâhil olduğu bir koalisyon oluşturulmuştur¹⁸. Asur ülkesine Kimmer saldırıları hakkında Asurbanipal zamanında önemli bilgiler verilmektedir. Bu bilgilere göre, Kimmerler kralları Tugdamme'nin önderliğinde Asur sınırına ulaşmış ve orada karargâhlarını kurmuşlardır. Fakat Kimmer kralı Tugdamme Asurbanipal'ın verdiği bilgiye göre, Asur sınırına saldırdığı sırada hastalanarak ölmüştür. Krallarının ölümü üzerine Kimmer baskısı daha fazla devam etmemiş ve geri çekilmişlerdir. Fakat Asurbanipal zamanında Kimmerlerle Asurlular mücadeleye devam etmişlerdir. Kimmerler Asur üzerine ikinci kez saldırmışlardır. Ancak Kimmerlerin kendi aralarında olan mücadeleleri de onların gücünü azaltmıştır. Yine de Asur sınır bölgesinde henüz sebebi bilinmeyen bir bozgunundan sonra Kimmer gücü birdenbire son bulmuştur. Onların bu şekilde adı geçen bölgede güç kaybetmelerinde bazı güçlerin etkili olduğu düşünülebilir. Özellikle Kilikya'ya kadar inerek, Tarsus'u ve Anhiiale şehirlerini zapt eden Kimmerlerin Akdeniz'e kadar uzandıklarını ve orada İskitler tarafından dağıtıldıklarını düşünmek mümkündür¹⁹.

¹⁶ Kadriye Tansuğ, “Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. yy'da Asur Devleti'nin Anadolu İle Münasebetleri”, *AÜDTCFD*, VII/4, Ankara, 1949, s.536.

¹⁷ *a.g.m.*, s.604.

¹⁸ Yelda Demirağ, “Önasya Dünyasında Kimmer ve İskitler”, (*Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara, 2003, s.85.

¹⁹ İlhami Durmuş, *a.g.m.*, s.277.

1.1.3. Kimmer-Frig İlişkileri

Kimmerler, M.Ö. VII. yy'ın başlarında Frigya egemenliğindeki topraklara yayılarak, istila etmişlerdir. Frig başkenti ünlü Gordion kuşatılarak ele geçirilmiş, tahrip edilerek yağmalanmıştır. En görkemli ve güçlü çağını yaşayan Frig devletinin yıkılışı ve Anadolu'daki politik güç ve etkinliğini kaybedişi Kimmer göçlerine de bağlanabilir²⁰.

Frig gücünü yıkan Kimmerler Lidya sınırlarına dayanır; bu arada bazı boylar Paphlagonia üzerinden Karadeniz sahillerine ulaşırlar. Kimmerler Karadeniz bölgesinde, doğuda Trapezus'a (Trabzon), batıda Herakleia Pontika'ya (Karadeniz Ereğlisi) kadar yayılırlar. Trabzon yakınındaki Ağırmiş dağın antik çağda «Kimmerius Dağı» adını taşıması bunun bir kanıtıdır. Antik kaynaklara göre Herakleia Pontika «Mariandynoi» topraklarında kurulmuş bir Megara kolonisidir. Kimmerler bu yörede yaşamışlar buradaki Grek kolonistlerle de savaşmışlardır.

Frig devletini yıkarak gücünü gösteren, ana göç kolunu oluşturan Kimmer boyları, Kapadokya bölgesine yerleşerek bozkır göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurarlar²¹.

1.1.4. Kimmer-Lidya İlişkileri

Kimmer bozkır devletinin varlığı en çok Lidya'yı huzursuz etmiştir. Bu devrede Gyges (Asur kaynaklarında: Gugu) Kimmer tehlikesine karşı Assur devletiyle yakınlaşma politikası gütmüş ve Assurbanipal'den yardım istemiştir. M.Ö. 657 dolaylarındaki ilk Kimmer akınlarına karşı koyabilen Lidya kralı, bu arada esir aldığı iki Kimmer beyini zincire vurarak Ninive'ye göndermiş ve Assurbanipal'e olan şükran borcunu ödemiştir. Assur kaynakları Gyges'in bu zaferini, Assur yardımına bağlamaktadır, ancak bu yardımın nasıl olduğu bilinmemektedir. Kimmerler karşısında kendini güçlü hisseden Gyges, Asur'la olan bağlantılarını keser ve hatta Assurbanipal'e karşı cephe alır. Sonuçta Kimmerler ikinci kez Lidya topraklarına saldırırlar. M.Ö. 652'de Sardes ele geçirilir, tahrip edilerek yağmalanır ve Gyges öldürülür. Bu sıralarda, Güney Rusya bozkırlarında İskitler tarafından sürülmeye devam edilen Kimmerlerin batı göç kolu Avrupa içlerine kadar yayılmıştır²². Gyges'den sonra Lidya tahtına çıkan Ardys, babasının ölümüne neden olan Kimmer akınlarını yaşamıştır. Bu nedenle babası gibi Assur'a yakınlaşma politikasıyla yardım ister; ancak Assurbanipal'in yardım

²⁰ M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s.604.

²¹ M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s.112-113.

²² Orta Avrupa'daki arkeolojik materyal Trako-Kimmer buluntuları adı altında tanımlanmaktadır.

edip etmediği bilinmemektedir. Sardes, M.Ö. 645 dolaylarında ikinci kez kuşatılarak tahrip edilmiş, yağmalanmış ve Ardys güç durumunda kalmıştır. M.Ö. 644/643 dolaylarında Ephesos kuşatılır ve ünlü Artemis tapınağı yakılarak tahrip edilip, Magnesia zapt edilerek yağmalanmıştır. Bu akınlar İyonya kentlerinin kültürel gelişimlerini bir süre geriletmiş; ancak Kimmer tehlikesinden sonra güçlenmelerine neden olmuştur. Lidya'nın tehditlerine karşı koyabilecek duruma gelmişler ve kolonizasyon hareketlerini hızlandırmışlardır²³.

Kimmerlerin bilinen en son ve en güçlü akınları Kilikya üzerinedir; ancak bu akınlardan önce, Dugdamme'nin Assurbanipal'le bir saldırmazlık anlaşması yaptığı bilinir. Dugdamme'nin ölümü Kimmerler arasında kargaşalık yaratır ve yenilgilerine neden olur. Dugdamme'nin yerine oğlu Sandaksatru geçer daha sonra zayıflayan Kimmerleri güçlü Lidya kralı Alyattes yenerek Kızılırmak'ın ötesine sürer. Bu sıralarda Ön Asya'daki güç dengesi bozulmuş, Kyahares'in önderliğinde Medler, Assur krallığını yıkmıştır (M.Ö. 612). Urartu devletini de yıkan bu yeni güç, M.Ö. 591 yılında Kızılırmak'a dayanır. Lidya ile Medler arasındaki savaş beş sene sürer, M.Ö. 585'de yapılan anlaşma ile Kızılırmak her iki devlet arasında sınır kabul edilir. Bu süre içinde iki süper gücün arasında kalan Kimmerler etkinliklerini yitirerek, tarih sahnesinden çekilirler²⁴.

2. İskitler

İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar, 40. ve 50. paraleller arasında yaklaşık 7000 kilometreden geniş bir alana yayılmışlardır. Grek kaynaklarında İskit adı ve İskitler hakkındaki bilgilere M.Ö. VIII. yüzyıldan sonra değinilmiştir. Kaynaklarda İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir²⁵. Assur kaynaklarında İskitlerin adı ilk defa Asarxaddon'un-Asarhaddon- (M.Ö. 669-633) kitabelerinde geçer. Assur dilinde yazılmış kaynaklarda onların adı aşquzay, asquzay; Babil kitabelerinde ise -ışquzay-isquzaca, işquza ülkesi biçiminde verilir. Yunan kaynaklarında bu ad "skuyhai" gibi verilir²⁶. Pers kaynaklarında da adı geçen İskitlerin "Saka" olarak adlandırıldığı görülmektedir²⁷.

Helenistik (M.Ö. 330-30) ve Roma (M.Ö. 27-M.S. 476) dönemlerinde, "İskit" kelimesi bütün kuzeydoğu barbarlarını içine alan coğrafik bir terim

²³ M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s.114-115.

²⁴ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", s.602.

²⁵ İlhami Durmuş, *a.g.e.*, s.37-38.

²⁶ Solmaz M. Kaşkay, *a.g.m.*, s.5.

²⁷ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 1987, s.3.

olmuştur²⁸. Hunlardan bahseden Avrupalılar onlar için İskit terimini kullanmışlardır veya onların İskit olduklarını söylemişlerdir. Mesela, V. yüzyılda, Bizans elçisi sıfatı ile Atilla'nın yanında bulunmuş olan Priskus, yazılarında "Hun töresi", "Hun dili" ifadeleri yerine "İskit töresi" ve "İskit dili" kavramlarını kullanmıştır²⁹.

Eski Çin kaynaklarında "su" diye geçen atlı göçebe Türk kavmi Azak denizi çevresindeki soydaşları Kimmerleri M.Ö. 720 yıllarında Kafkas dağlarının güneyine sürmüşlerdir. M.Ö. 680 yıllarında da onların peşinden Kafkas dağlarını aşarak Asurluların sınırlarına dayanmışlardır³⁰.

Avrupa ile Asya'nın batı kesiminde Tuna ile Volga ırmakları arasındaki bölgede M.Ö. VII. yüzyılda yaşayan İskitler bir Orta Asya kavmi olarak gösterilmiştir³¹. Bilim adamları, yazılı kaynaklarda ve arkeolojik bulgulardan hareket ederek, İskitlerin Avrasya'da Tuna'dan Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan geniş bölgeyi üç kısma taksim etmişlerdir: Birinci bölge: Çin'in kuzeybatısından Hazar denizine kadar uzanıyordu. İkinci bölge: Hazar denizinden Tuna sahillerine kadar uzanıyordu. Üçüncü bölge: Yunan kaynaklarına göre İskitlerin Kimmerleri kovalarken sızdıkları Ön Asya. İskitler Mısır, Suriye ve Filistin'e kadar gelmelerine rağmen, arkeolojik verilere göre genellikle Doğu Anadolu'da yaşamışlardır³².

İskitler, belirtildiği üzere doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda, tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunların M.Ö. VIII. yüzyılda Kimmerlerin ülkesine yayıldıkları kabul edilmektedir³³. Antik yazar Herodotos ise göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetlerle yaptıkları savaşta yenildiklerinden dolayı batıya doğru ilerleyerek, Kimmerlerin yaşadıkları coğrafyaya yayıldıklarını bildirmektedir³⁴.

2.1. İskitlerin Kafkasya'dan Göçleri

²⁸ M. Taner Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *İÜTD*, S.23, İstanbul, 1969, s.147.

²⁹ Fuzuli Bayat, "Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine", *KAD*, Çorum, 2004, s.3-4.

³⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992, s.31; Fahrettin Kırzioğlu, "Eski Kartel/Gürcistan Tarihinde Milattan Önceleri Anılan Türk Urugları", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1973, s.164.

³¹ Anıl Çeçen, *Türk Devletleri*, İstanbul, 1986, s.25.

³² Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, İstanbul, 2007, s.145-146.

³³ Abdülhaluk M. Çay-İlhami Durmuş, *a.g.m*, s.576; Bkz. K. Kretschmer, "Scythae", *RE*, II, A1, (1921), s.923.

³⁴ İlhami Durmuş, *a.g.e*, s.37-38; Bkz. Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul, 1973, s.119.

İskitler doğudan batıya doğru yöneldiklerinde, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar Denizinden Tuna Nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada Kimmerlerle karşılaşmışlardır. İskitlerin bu istilasını karşısında Kimmerler, İskitlerle savaşılmışsa, yurtlarını terk etmeyi uygun bulmuşlardır³⁵.

İskitler Kür nehrinin sağ sahilinden başlayarak, Kafkas dağları önlerine kadar batı Azerbaycan'ın geniş sahalarını temsil ediyorlardı. Onlar Aşağı Kafkasya'ya Hazar geçidi olarak bilinen Derbent ile gelmemişlerdir. Farklı yolları da denedikleri gibi Hazar kapısı olarak adlandırdıkları Daryolu geçerek gelmişlerdir. Bu iki geçit yolu Kafkasya'yı güney ile birleştiriyordu. İskitler Azerbaycan'da Kafkas dağ silsilesindeki geçitleri kullanarak yayılmışlardır. Kuzey kavimleri Derbent geçidinden sonra Azerbaycan'a varabilmek için dağlık ve engebeli sedleri aşmak zorundaydılar. Yollardan biri Hazar denizi boyunca doğu Azerbaycan'a gitmektedir. Özellikle "Alban kalesi" olarak adlandırılan Çuhur-Gabala geçidi ve diğer geçitler merkezi ve batı Azerbaycan'ı kuzeyle birleştirmektedir³⁶.

M.Ö. VII.-VI. yüzyıllara tarihlendirilen buluntular Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki Kafkasya'nın bütün bölgelerinde bulunmuştur. Buluntular İskit topluluklarının Kafkas dağlarının kuzey ve doğu bölgelerinde de büyük ölçüde yayıldıklarını göstermektedir. Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya arasında eski dönemlerde bulunan çok sayıda geçilebilir yollar, İskitlerin Güney Kafkasya'da geniş sahalarla yayıldıklarını gösteriyordu. İskit topluluklarının büyük ölçüde Güney Kafkasya ile olan ilişkilerini karakterize eden büyük ölçüde bilgiyi Teişebanini (Karmir-blur) kazısı buluntuları vermiştir. Kazılarda onlara ait buluntular ortaya çıkarılmıştır³⁷. Güney Kafkasya'da hayvan üslubunu temsil eden İskit sanat işlemeciliğine ait maral motifli taşlar tespit edilmiştir³⁸. Arkeoloji çalışmaları sonucunda İskit tipi ok uçları ve tunç aynalar Mingçeşevir'de ortaya çıkarılmıştır. Yüzük mühürlerin birinin üzerinde başında şiş küllah, Sak giyim tarzını gösteren özelliklerin varlığı İskit ve Sakların Güney Kafkasya'nın merkezi kısmında yerleştiğini göstermektedir³⁹.

İskitler, Kimmerlerin ardından Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan ve

³⁵ İlhami Durmuş, *a.g.e*, s.82.

³⁶ İlhami Durmuş, "Siraklar", *Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, 8/43, Ankara, 2002, s.181-190.

³⁷ Teişebanini (Karmir-blur) kazı merkezi M.Ö. VI. yy'ın başlarında tahrip edilmiştir. Bkz. İlhami Durmuş, *a.g.m*, s. 183.

³⁸ Bahtiyar Tuncay, *Sakların Tarihi, Dili ve Edebiyatı*, Bakı, 2009, s.140-141.

³⁹ Kabil Eliyev, *Kafkaz Tarihi*, Bakı, 2009, s.85.

İran'a, yani Ön Asya dünyasına dalgalar halinde akmaya başlamışlardır⁴⁰. İskitler Ön Asya akınlarını Kafkasya üzerinden gerçekleştirmişlerdir. O dönem buranın kuzeyindeki ovalar göçebe birliklerinin güneye doğru hareketleri için bir üs vazifesindedir⁴¹.

İskit adı Ön Asya'da ilk kez Urartu kralı Argışti I'nın yıllıklarında İşkigulu ülkesi coğrafi terimiyle karşımıza çıkmaktadır. İşkigulu ülkesi terimi büyük olasılıkla İskitlerin görülmeye başladığı Manna topraklarını işaret etmektedir. Manna toprakları Assur ile Urartu arasında politik bir sorun olmuş ve zaman zaman bu iki devletten birine bağlanmışır⁴².

Kimmerleri takip ederek Doğu Anadolu'ya, Urartu ülkesine ulaşan İskitlerle Urartu kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) bir antlaşma yapmıştır⁴³. Bu antlaşma uzun sürmeyererek, VII. yüzyılın sonları ve VI. yüzyılın başlarında İskitler Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyerek bu merkezleri yakıp yıkmışlardır⁴⁴. Urartular, M.Ö. VII. yüzyılın sonlarında ve VI. yüzyılın başlarında gerçekleşen istilalara karşı koyamayarak, yaklaşık olarak M.Ö. 585 yıllarında tarih sahnesinden çekilmişlerdir⁴⁵.

Kimmerlerin yurtlarını alarak Kafkasları aşarak, Urartu devleti üzerinden Asur devletinin kuzey sınırlarına kadar ulaşan İskitler Asur kaynaklarında anılmaktadırlar. Asarhaddon zamanında Asur devletinin kuzey ve kuzeydoğu sınırları Kimmer ve İskitlerin istilasına uğramıştır⁴⁶. Asarhaddon İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşarak Kimmerlerin üzerine yürüyerek onlara karşı zafer kazanmıştır. İskitlerle anlaşma yaparak batıya doğru Kimmerlerin üzerine yürüyen ve onlara karşı zafer kazanan Asarhaddon, bu zaferinden Til Barsibstelin'de de bahsetmektedir. Buna göre, Hilakkular İskit ordularını yenen Mannalarla birleşerek, Asur devletine

⁴⁰ İlhami Durmuş, *a.g.e*, s.83.

⁴¹ A.İ. Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Prof. Dr. İsenbike Togan), İstanbul, 2002, s.145. Arkeologlar burada M.Ö. VII. yy'ın ortalarından kalan kurganlar bulmuşlardır. Stravropol yakınında Krasnoye Znamya Hutor'da ve Kuban boyunda Kelermes Stanitsa'daki bazı kurganlarda İskit ileri gelenlerinin ve atlı muhafızlarının kalıntıları bulunmuştur. Kafkas kavimleri arkeolojisine ait buluntularda İskitlerin buralardan geçerken bırakmış oldukları izleri görmek mümkündür. Kafkasya'da dağ ve yamaçlarda görülen "Kuban-Kolkhis" kültürüne ait VIII.-VI. yüzyıl mezarlarında İskit tarzı silah ve kuşum takımlarına sık sık rastlanır.

⁴² Şevket Dönmez, "Ön Asya'da İskitler", *Türkler*, C.4, Ankara, 2002, s.33-44.

⁴³ M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, 1984, s.109-120.

⁴⁴ Oktay Belli, *a.g.m*, s.175; Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, *a.g.m*, s.589.

⁴⁵ Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, *a.g.m*, s.589.

⁴⁶ İlhami Durmuş, *a.g.e*, s.85.

karşı isyan etmişler; fakat Asur kralı bu isyanı bastırmıştır⁴⁷. M.Ö. 626'da Asurlular İskitlerin yardımı ile Medlerin yaptığı Ninive kuşatmasını önlemişlerdir. Bu başarı üzerine İskitler Filistin'e ulaşınca kadar Suriye'yi baskı altına almışlardır⁴⁸. İskitlerin Mısır üzerine yürüdüklerine dair kayıtlar vardır ve şu şekildedir: "Mısır üzerine yönelerek, Suriye'ye girdikleri sırada Mısır Kralı Psammatikos karşlarına çıkmış, armağanlar vermiş ve daha ileri yürümekten onları alıkoymuştur. Sonra onların bir kısmı dönmüş, fakat bazıları orada kalmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı eski Tevrat'taki Beth-Sean, daha sonra Skythopolis olarak anılmaktadır"⁴⁹. Ninive'nin düşmesinden sonra Medler, vakit geçirmeden İskitleri memleketlerinden çıkarabilmek ve hiç durmaksızın, bu atlı kavimleri, Persia'yı istilaya başladıkları noktadan Asya içlerine geri itinceye kadar gerekeni yapmak için yeniden kuvvetlerini toplamışlardı. Medlerin baskısı karşısında, Ön Asya'nın büyük bir bölümüne yirmi sekiz yıl hükmeden İskitler tekrar Urartuluların yaşamış olduğu coğrafyaya çekilmişlerdir⁵⁰. Yapılan araştırmalara göre İskitler her ne kadar Filistin'e kadar ilerlemiş olsalar da asıl izleri Anadolu'nun doğusundadır⁵¹.

M.Ö. III. yüzyıla gelindiğinde İskitlerin batı sınırları Keltlerin saldırılarına uğrarken, doğu tarafı da Volga nehrinin ötesinden gelen Sarmatlar tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. M.Ö. III. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmeyi başarmışlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler, M.Ö. II. yüzyılın başlarına kadar eski imparatorluklarının yalnızca bir bölümünde tutunabilmişlerdir. M.Ö. II. yüzyılın başında Keltlerin ve Sarmatların saldırıları sonucunda iyice güçsüzleşen İskitler, aynı yüzyılın sonuna doğru yeniden güçlenmiş ve onların hükümdarı Scylurus M.Ö. 110 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmıştır. Fakat Sarmatlar, Avrasya steplerini geçmek için İskitleri batıya doğru itmişlerdir. Sarmatlar metal üzeniyi de icat etmeleri onların ordularında ağır süvari birliklerinin kurulmasını kolaylaştırmıştır. İskitler bu kuvvete mağlup olmuşlardır. M.S. II. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu asırda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır⁵².

⁴⁷ İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, LXI/18, Ankara, 1997, s.280-281.

⁴⁸ İlhami Durmuş, *a.g.e.*, s.86.

⁴⁹ *a.g.e.*, s.49.

⁵⁰ Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s.28.

⁵¹ İlhami Durmuş, *a.g.e.*, s.49.

⁵² Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, *a.g.m.*, s.591.

Sonuç

Kimmer ve İskitler, Orta Asya kökenli atlı göçebe kavimler olarak kabul edilmektedirler. Bu kavimler, batıda Tuna nehri havzasından doğuda Çin'e kadar uzanan geniş Avrasya steplerinde yaşamışlardır. "Atlı göçebe" olarak tasvir edilen bu iki Türk kavmi Kafkaslarda görünmüşlerdir. Birbirini takiben burayı yurt edinen kavimlerden Kimmerlerin ardından İskitler gelmektedir. Kimmerler, İskitlerin baskısı sonucu yurtlarından Kafkasya geçitleri üzerinden çıkarak güneye doğru inmişler ve gittikleri coğrafyadaki kavimlerle mücadeleye girmişlerdir. Kimmerler Doğu Anadolu'da güçlü Urartu Devleti; ardından Asur, Frig, Lidya krallıkları ile mücadeleler etmişlerdir. Kimmerlerin 630 yılından sonra kralları Dugdamme'nin ölümü ile zayıfladıkları görülmüştür. Bu zayıflama Ön Asya'da ortaya çıkan Med gücünün Kızılırmak'a kadar gelip Lidyalılarla savaşları sonucu artmıştır. Sonuçta iki gücün arasında kalan Kimmerler tarih sahnesinden çekilirler.

Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, onları takiben Ön Asya'ya kadar ilerleyebilmişlerdir. İskitler, onları takiben Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenlemişlerdir. Daha sonra Asur devleti sınırlarına saldırmışlardır. Fakat M.Ö. 626'da Asurluların desteğiyle İskitler Suriye'ye kadar ki Ön Asya toprakları üzerinde baskı kurabilmişlerdir. Bu topraklar üzerinde belli bir süre kalan İskitler tekrardan Urartuların olduğu bölgelere geri dönmüşlerdir. Batıda Tuna nehrinden doğuda Çin'e kadar geniş bir coğrafyada yaşayan İskitler, M.S. II. yüzyıl sonlarında tamamen ortadan kaldırılmışlardır.

Kaynakça

- A.İ. Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Prof. Dr. İsenbike Togan), İstanbul, 2002, s.141-147.
- Anıl Çeçen, *Türk Devletleri*, İstanbul, 1986.
- Bahtiyar Tuncay, *Sakların Tarihi, Dili ve Edebiyatı*, Bakı, 2009.
- Cemal Reşid Ahmet, *Ataların Karşılaşması*, İstanbul, 1998.
- Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 1987.
- Fahrettin Kırzioğlu, "Eski Kartel/Gürcistan Tarihinde Milattan Önceleri Anılan Türk Urugları", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1973, s.155-175.
- Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992.
- Firidun Ağasioğlu, *Azer Halkı*, Bakı, 2005.
- Fuzuli Bayat, "Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine", *KAD*, Çorum, 2004, s.1-9.
- Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul, 1973.

İbrahim Tellioglu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)*, 11/27, Erzurum, 2005, s.237-245.

İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, LXI/18, Ankara, 1997, s.273-286.

İlhami Durmuş, "Siraklar", *Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, 8/43, Ankara, 2002, s.181-190.

İlhami Durmuş, *İskitler*, Ankara, 2008.

İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul, 2009.

K. Kretchmer, "Scythae", *RE*, II, A1, (1921), s.923.

Kabil Eliyev, *Kafkaz Tarihi*, Bakı, 2009.

Kadriye Tansuğ, "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. yy'da Asur Devleti'nin Anadolu İle Münasebetleri", *AÜDTCFD*, VII/4, Ankara, 1949, s.535-550.

M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1984, s.109-120.

M. Taner Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *İÜTD*, S.23, İstanbul, 1969, s.145-171.

M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, C.I, Ankara, 2002, s.598-611.

Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, İstanbul, 2007.

Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ, 2004.

Oya San, "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler", *Belleten*, LXIV/239, Ankara, 2000, s.1-21.

Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul, 1985.

Solmaz M. Kaşkay, "İskitlerin Yakın Şarka Müdahale Yolları və Azərbaycan", *Elmi Eserler*, C.19, Bakü, 2007, s.5-8.

Şevket Dönmez, "Ön Asya'da İskitler", *Türkler*, C.4, Ankara, 2002, s.33-44.

Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrizî, *Kitâbü's-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, (Yay. Dr. Said Abdülfettah Aşur), Kuliyetü'l-Edeb Câmî'atü'-Kahire.

Yelda Demirağ, "Önasya Dünyasında Kimmer ve İskitler", (*Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara, 2003.

Yuri Siharulidze- Alexandre Manvelişvilid, *Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, (Nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul, 1998.

ALTIN ORDA -BİZANS MÜNASEBETLERİ (1261-1395)

The Relations of Golden Horde and Byzantium

Önder GÜLER*

Aydın ÇELİK**

ÖZET

Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci soyundan gelen Hanlar tarafından yönetilen Altın Orda Devleti, Berke Han'ın tahta geçmesi ve İslamiyeti kabul etmesiyle bölgesel bir güç olarak ortaya çıktı. Bu dönemde Mısır Memlukları ile siyasi çekişmeler ve karşılıklı üstün güç olma ideallerinden ötürü Altın Orda Devleti Bizans ile temasa geçti. 1261'de Bizans İmparatoru VIII. Michael Paleolog'un Latinlerden İstanbul'u alması ve Bizans İmparatorluğunu yeniden tesis etme başarısı, Altın Orda Devleti'ni kendi menfaati için kullanabilecek bir siyaset takip etmeye yöneltti. Ve bu çerçevede karşılıklı birtakım siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkiler içerisine girdi.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, İslamiyet, Bizans, Memluklar

SUMMARY

The Golden Horde State managed by the eldest son Cuci from the descendants of Cengiz Khan, when Berke Khan got to the throne and Islam was approved, a regional power emerged. In this period, the Mamluks of Egypt due to political strife and mutual ideals to become the supreme power contacted by the State of Byzantium. In 1261 VIII. Michael Paleolog, the Emperor of Byzantine took Constantinople from the Latins and restored successfully the Byzantine Emperor. For its own profit started the State of Golden Horde to follow using a political structure. In this situation, there were some mutual political, social and economic relations.

Keywords: Golden Horde, Islam, Byzantium, Mamluks.

Cengiz Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra büyük hanlık makamına oğlu Ögeday oturdu. Onun hâkimiyeti Moğol İmparatorluğu'nun teşkilatlandırılması bakımından önemliydi. Bu bağlamda 1235'te devlet işlerini alakadar eden yeni müesseseler münasebetiyle toplanan büyük kurultayda, Altın Orda Devletini de yakından ilgilendiren Batı seferi yani Doğu Avrupa istilası kararlaştırıldı. Bu tarihten önce 1227 yılında Batı'da İrtiş ırmağına kadar olan topraklar Cengiz Han tarafından en büyük oğlu Cuci'ye verilmişti. Cuci Cengiz Han'ın en büyük oğlu olduğundan bu topraklar *Büyük Orda* olarak kayda geçti. Bununla birlikte Moğolların bu

* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih A.B.D./ Elazığ.

** Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü./Elazığ.

tarihten sonraki askeri hareketleri Orda'nın Batı yönünde genişlemesini sağladı.¹ Kurultay, Doğu Avrupa seferi sorununu iki defa ortaya atmışsa da, bu bölgenin işgali ancak 1236'da gerçekleşti. Bu sefer, Cuci'nin oğlu Batu tarafından idare edildi. Sefer sonunda Batu, Doğu Avrupa'yı fethedip Altın Ordu'yu kurmak suretiyle bu devletin ilk han'ı oldu. 1224'ten 1225'e kadar saltanat süren Batu'nun vefatıyla yerine kardeşi Ulagçı Han, onun da 1258'de ölümü üzerine Berke'ye Kıpçak tahtına giden yol açılmıştı. Berke'yle birlikte Moğolların Batı kolunun siyasetine yeni bir unsur girdi, İslamiyet. Berke gençken Müslüman olmuş ve yeni inancını Yakın doğu siyasetinin temel taşı haline getirmişti. Artık bir Müslüman olarak Mısır Memluk Devleti ile dostane münasebetler kurabilecek bir konumdaydı.² Nitekim Mengü Han'ın ikinci küçük kardeşi olan Hülâgu, Moğolların dünyayı fetih amaçlarının bir parçası olarak, 1258 yılında Abbasi Halifeliğinin başkenti Bağdat'a saldırınca, Müslüman bir Moğol olan Berke'yle arası açılmıştı. Berke o zamanlar Moğol İmparatorluğu'da Cuci Ulusu'nun Aşağı Volga yöresindeki Saray kentinde oturuyordu. Bu ayrılığın sonucunda, Moğol imparatorluğundan bağımsız bir devlet olan, Altın Ordu (ya da Altın Orda) devleti ortaya çıktı.³

Altın Ordu'yu 1357 yılına kadar Cengiz'in büyük oğlu Cuci'nin soyundan gelen on bir han yönetti. Bu on bir han siyasi olarak komşuları arasında yer alan Bizans ve Rus Beylikleri ile ve inanç birliği içine girdiği Mısır Memlukleri Devletiyle sıkı ilişkiler içine girdiler.⁴ Bu ilişkiler arasından üzerinde fazla çalışılmayan, Altın Ordu devleti-Bizans ilişkilerini ele almaya çalıştık.

1261 yılında İstanbul'daki Latin İmparator II. Baudouin ile Latin Patrik'in hâkimiyetlerine son veren VIII. Michael Paleologus; ekonomik bakımdan tükenmiş, toprakları küçülmüş ve parçalanmış Konstantinopolis'i ele geçirdi.⁵ Bu sırada Berke Han'ın ve İlhanlı Sultanı Hülâgu'nun Kafkasya

¹ Geniş bilgi için bkz., Aydın Çelik- Önder Güler, "Altın Ordu İmparatorluğu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 95, S. 188, Eylül-Ekim 2010, s. 140-141.

² George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, (İngilizceden Çev: Eşref Bengi Özbilen), Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s., 188; A. YU. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev: Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s.(29)-37.

³ Michael Weiers, "Rusya'daki Altın Ordu", *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul, 7 Aralık 2006- 8 Nisan 2007, s. 306.

⁴ Michael Weiers, a.g.m., s. 306.

⁵ Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, (Çev: Galip Üstün), İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 117-119; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Çev: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 76.

için vermiş oldukları mücadele ve bu doğrultuda yaptıkları bir takım ittifaklar vardır. Hülâgu'nun İran ve Suriye seferlerine, Berke Han'ın yolladığı kuvvetler de iştirak etmişlerdi. Hülâgu'nun bölgeyi ele geçirmek için yaptığı savaşlar sona erince, Berke Han ile arası açıldı; bunun en büyük sebebi Azerbaycan idi. Burası Hülâgu'ya aitti. Ancak Berke Han da bu zengin bölgeyi kendisi almak istiyor, bunu, Hülâgu'ya yardım için kuvvet göndermiş olmasının karşılığı olarak sayıyordu. Fakat bu anlaşmazlık bir savaş'a dönüştü.⁶

Berke Han'ın, İlhanlılarla olan mücadelesi Memluk Sultanlığı ile arasında bir yakınlaşma doğurdu. Berke, Hülâgu ile arası bozulur bozulmaz, Hülâgu ordusundaki Altın Ordu kuvvetlerinin Memluk Sultanlığına gitmeleri emrini vermişti. Bununla birlikte Memluk Sultanı Baybars ile Berke arasında elçi ve mektup gidiş-gelişleri olduğu ve Hülâgu'ya karşı birlikte hareket etme düşüncesi üzerine çalışıldığı, ayrıca Altın Ordu'dan Mısır'a Memluk ordusunu kuvvetlendirmek için Kıpçak esirlerinin gönderildiği bilinmektedir.⁷

Berke Handan sonra 1266' da tahta geçen Mengü Timur, 1271'de İstanbul'a da bir sefer düzenledi. Bizans imparatoru Laskaris, Altın Ordu'nun ve Mısır Memluklerinin kuvvetlenmesini istemiyor ve Hülâgu devletini himayeye çalışıyordu. Cuci ailesiyle Memluk sultanları arasındaki anlaşmayı bozmaya çalışan Laskaris, iki taraf arasında elçi teati edilmesini engellemek istiyordu.⁸ Kafkasya üzerinde yaşanan tüm bu durumlardan sonra Bizans da Altın Ordu ve İlhanlıların içinde bulunduğu bu karışık durumdan faydalanmalıydı.⁹ Nitekim VIII. Michael'in İstanbul'u Latinlerden aldığı imparatorluk; Asya'da Nikea imparatorluğu, Avrupa'da ise, Trakya'dan ve Makedonya'nın bir kısmından ibaret kalmıştı.¹⁰ Bu sebepten dolayı Asya'daki Nikea (İznik) İmparatorluğu, İran Moğolları ile dostça ilişkiler içindeydi. Çünkü bütün Küçük Asya ve Kafkasya İlhanlı Hükümdarı Hülâgu'nun hâkimiyeti altında olduğundan, Bizans imparatoru VIII. Michael bu hükümdar ile bir şekilde ilişki içerisine girmesi kaçınılmazdı. Ancak, VIII. Michael sulh yoluyla uzlaşmayı yeğleyerek 1260 yılı sonbaharında İznik'te bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma Küçük Asya ve özellikle de Anadolu Selçuklularına karşı Hülâgu'yü serbest bırakıyordu. 1261 Sonbaharında İlhanlılara bir Bizans

⁶ Geniş bilgi için bkz: Aydın Çelik- Önder Güler, a.g.m., s. 142-143.

⁷ Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletler Tarihi*, Bilge Yay., İstanbul, 1984, s. 529.

⁸ A. YU. Yakubovskiy, a.g.e., s. 45-46.

⁹ Bertold Spuler, a.g.e., s. 76-77.

¹⁰ Paul Lemerle, a.g.e., s. 98.

sefaret heyeti gitti. Bu heyet reisinin İstanbul'da Pantokratör manastırı başpapazı (Archimandrit) Prinkips (sonradan Antakya patriği Theodosios Villehardouin) olması muhtemeldir. Elçilik heyetinin İlhanlılarla sıkı bir mukavele yaptığı belli ise de antlaşma gizli tutuldu; çünkü Bizans Altın Ordu ve Mısır ile eskisi gibi samimi münasebet kurmuş bulunuyordu.¹¹

Bizans İmparatoru VIII. Michael, 1261'de Cenevizlilerin yardımıyla Latinler geri aldığı İstanbul'u ve 1204 yılında yapılan dördüncü Haçlı seferlerinin devleti üzerindeki zararlarını henüz toparlamaktaydı. Ayrıca sanat hazinelerinin Venedikliler tarafından talan edilmesi ve devletin mali imkânları alabildiğince yetersiz olması gibi bir takım sebeplerden dolayı; VIII. Michael'i kaybedilmiş toprakları yeniden fethetmek ve imparatorluktan geriye kalanları parçalamak için hazırlanmakta olan komşu egemenlere karşı -Balkanlar, Sicilya ve daha başkaları için- bir ordu oluşturmaya başladı. İmparatorun küçülen devleti, jeopolitik konumu sayesinde hala önemli bir bölgesel güç olmayı sürdürüyordu. Hiç kimse onun izni olmaksızın Akdeniz'den Karadeniz'e geçemediği için, Akdeniz ülkeleri ile Avrupa'nın güneydoğu ülkeleri arasındaki ulaşım ve iletişimin efendisiydi.¹² Ve bu dönemde Bizans için Kıpçak Moğolları ile de ticari ilişkiler kurmak gayet kârlı idi. İstanbul Boğazındaki politik ve ekonomik değişiklikler Bizans'tan geçen Kıpçak ve Mısır arasındaki deniz yolunu da açtı. Diğer taraftan Memlukler'in Kıpçak Sahrasıyla olan ticari münasebetlerinin kesilmesi ve Baybars'ın deniz yoluyla bu ticareti devam ettirebilmesi için Bizans ile ilişki içerisinde olması gerekiyordu.¹³ Aynı durum Altın Ordu devleti için de geçerliydi ve bu sebepten ötüre de Bizansla iyi ilişkiler içerisinde olması gerekiyordu.

1261 yılında, birçok piskopos, Melkit patriği ve bir emirden oluşan bir elçilik heyeti Kahire'den Konstantinopolis'e gidiyordu. Çok geçmeden Mısırlı elçi ve tacirleri Kıpçak ülkesine götüren gemilerin Boğazlardan serbestçe geçişine izin veren bir antlaşma imzaladı. Baybars ile VIII. Michael ve yine Baybars ile Berke arasında başka elçi gidiş gelişleri de oldu.¹⁴ Bu karşılıklı elçi gidiş gelişleri sonucunda 1263 yılında Bizans ile

¹¹ Bertold Spuler, a.g.e., s. 76-77.

¹² Andre Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memluklerin Mısır'ı (1250-1517)*, (Çev: Turhan Ilgaz), Epsilon Yay., İstanbul, 2005, s. 53.

¹³ Süleyman Özbek, "Türkiye Selçukluları- Memluk Münasebetleri" (1250- 1277), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S.2, Mayıs 1999, s. 49; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret Işıltan), TTK. , Ankara, 1981, s. 424.

¹⁴ Andre Clot, a.g.e., s. 53.

Berke arasında ticari bir antlaşma imzalandı.¹⁵ Elçiler Konstantinopolis'ten geçiyor ve orada iyi kabul görüyorlardı. Ama bir takım zorluklar da ortaya çıkıyordu.¹⁶ İyi bir entrika ve diplomasi uzmanı olarak ülkesinin çıkarlarını başarıyla kovalayan bir hükümdar olan VIII. Michael,¹⁷ İlhanlıların hanı ve Baybars'ın can düşmanı Hülâgu ile bir antlaşma imzaladı.¹⁸ Diğer taraftan Baybars Hülâgu'ya karşı Berke'yi kışkırtarak¹⁹ ona kıymetli kumaşlar ve çeşitli hayvanlar hediye etti.²⁰ Fakat Altın Ordu Devletine doğru yol alan elçiler, VIII. Michael'in emriyle Bizans topraklarında alıkonunca beklenmedik bir gecikmeyle karşı karşıya kaldılar. Öte yandan aynı zaman zarfında Hülâgu'nun bir elçisi de Bizans'a geldi ve karşılıklı güvence antlaşmasının müzakerelerine başlandı. Bu gecikme haberi üzerine, Berke Bizans topraklarına ordu gönderdi. Ordu (muhtemelen Akkuş'un arabuluculuğu sayesinde) geri çekildikten sonra elçinin tek başına yola devam etmesine izin verildi- diğer elçi daha önce Mısır'a döndü. VIII. Michael'in İlhanlılarla anlaşmaya varması üzerine imparatorun desteğini kaybeden Anadolu Selçuklu Sultan'ı II. İzzeddin Keykavus, Berke'nin yanına sığınmış ve Akkuş'a karşı entrikalar çeviriyordu. Baybars'ın gönderdiği nadir hayvanlar ve diğer hazineler uzun gecikme nedeniyle kayıp ya da telef oldular.²¹ Diğer taraftan Altın Ordu Devleti'yle ticari ilişkilerini canlı tutmak isteyen Bizans İmparatoru VIII. Michael'in neden böyle bir şey yaptığına gelirsek, muhtemelen; İmparatorun Hülâgu'dan çekinmesi veya o sırada İstanbul'da İlhanlı elçilerinin bulunması sebep oldu.

Öyle ya da böyle devam eden ilişkiler, Berke'nin ölümünden kısa bir süre önce gönderdiği elçilik heyeti de VIII. Michael tarafından alıkonulunca, Baybars buna çok büyük bir tepki gösterdi. Bu tepkiler üzerine imparator taahhütte bulunarak elçileri salıverdi. Tüm bu yaşananların ardından İmparator VIII.Michael; Berke'nin vefatıyla tahta Möngke-Temur çıktığı

¹⁵ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan), Kabalcı Yay., İstanbul, 2007, s. 286.

¹⁶ Andre Clot, a.g.e., s. 53.

¹⁷ David Talbot Rice, "Byzantines", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, (Çev: Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008, s. 592; Andre Clot, a.g.e., s. 53.

¹⁸ Andre Clot, a.g.e., s. 53.

¹⁹ W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev: İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s. 111.

²⁰ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, (Çev: Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 162.

²¹ P. M. Holt, a.g.e., s. 162; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I - Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 1994, 97-98.

için elçileri alıkoyduğunu ve sultanla tüm ilişkilerinin barış içinde devam etmesini gerektiğini açıkladı.²²

Berke Han, İlhan Abaka'ya karşı yaptığı savaşta ölmesine rağmen, halefi Mengü Timur, Abaka'nın küçük kardeşi ve isim adaşı İranlı Mengü Timur'a karşı savaşı devam ettirdi. Büyük siyaset oyunları arasındaki Kıpçak memleketi birçok devletin ilgisini çekti. Bizans ve bilhassa Mısır çok defa İlhanlılara karşı Deşt-i Kıpçak'ı tahrike çalıştı. O çağda Avrupa'nın yek diğeriyle çatışan ve iki blok'unu teşkil eden devletler, kendi menfaatlerini ittifaklarla ahenkli bir şekilde ayarlamaya çalışıyorlardı. 1270'de birinci blokta Fransa, Sicilya (Anju sülalesinden Şarl), Papalık ve Ceneviz vardı. Bunlar İlhanlılarla mektuplaştılar. Papa'nın hedefi, doğudaki küçük Hristiyan- şövalye devletlerini tehdit eden Mısır'a karşı muvazene sağlamaktı. Macarlar da bu bloka dahil idi. İkinci blokta Ceneviz'e karşı Venedik, Kastilia, Mısır ve Kıpçak bulunuyordu. İki ateş arasında sıkışıp kalan Bizans, hem Kıpçak'la, hem de İlhan ile iyi geçinmeye çalışıyordu. Bizans İmparatoru VIII.Michael her iki tarafa da haraç ödüyordu.²³ Ve kısa bir zaman sonra oluşacak olan Bulgarların her türlü Bizans aleyhtarı faaliyetlerini önlemek ve Moğollarla barışı güvence altına almak için evlilik ittifaklarını tercih etmiş ve İmparator kızı Euphrosyne'yi Altın Ordu'nun önemli komutanı ve Berke'nin yeğeni Nogay'a zevce olarak vermişti. Diğer kızını da İlhanlı hükümdar'ı Abaka'ya verdi.²⁴

Bu hısımlıktan sonra, Altın Ordu ve Mısır ile Bizans arasındaki münasebetler uzunca bir zaman sorunsuz devam etti.²⁵ Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus, Moğolları 1260 yılında, Ayn-ı Câlud'da kesin bir yenilgi ve bozguna uğrattıktan sonra Mısır Türk-Memluklu Hükümdar'ı olan Baybars'ın yardımını sağlama yolunda bir takım çabalar sarf etti. Fakat olumlu bir sonuç alamadı. Bir süre sonra da artan Moğol baskısı karşısında 1262 yılında, aile bireyleri ve yakın emirleriyle birlikte Antalya'dan bir gemiye binerek İstanbul'a eski dostu İmparator VIII. Michael Paleoloğos'un yanına gidip Bizans'a sığındı. Bununla birlikte Keykâvus, Altın Ordu hükümdarı Berke Han ile Memluklu sultan'ı Baybars'ın Moğollara karşı bir ittifak girişimlerinden faydalanmaya çalıştı.

²² P. M. Holt, a.g.e, s. 162-163.

²³ Lászlo Râsonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988, s. 221.

²⁴ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev: M. Reşat Uzmen), Ötüken Yay., İstanbul, 2006, s. 440; Şerif Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi-Son Devir Osmanlı-Türk Münasebetleri-* (1261-1461), Ankara, 1989, s. 5; George Ostrogorsky, a.g.e., s. 424; P.M. Holt, a.g.e., s. 163; Lászlo Râsonyi, a.g.e., s.221.

²⁵ Şerif Baştav, a.g.e., s. 5.

Fakat bu sıralarda, gelişen siyasi durum dolayısıyla İmparator VIII. Michael, İzzeddin Keykâvus'u hapse attırdığı gibi, beraberindekilere de insanlık dışı davranışlarda bulundu (1262).²⁶ Kısa bir süre sonrada Berke Han, gerek imparatorun Selçuklu sultanına ve kendisine gösterdiği ve gerek de Memluklu elçilerine karşı giriştiği düşmanca tavırları dolayısıyla 20 bin kişilik bir ordu ile Balkanlardaki Bizans memleketlerini istila etti. Bu sefer sonucunda İzzeddin Keykavus ve ailesini hapisten kurtarıp ülkesine getirtti.²⁷

Tüm bu gelişmeler üzerine, Berke döneminde Kıpçak Moğolları, Bulgar Çarı Konstantin Teş'in daveti üzerine, Bizans İmparatoru VIII. Michael Paleologos'a karşı Balkan işlerine katıldılar. Berke'nin küçük yeğeni Nogay 20 bin süvari ile Tuna'yı geçti. VIII.Michael Paleologos Moğolları karşılamaya çıkmış, ama Yorgi Pakhimeres'in itirafına göre, Bulgar sınırına gelen Bizanslılar Moğolları görünce paniğe kapılarak dağılmışlardı. Bozgun halinde kaçarlarken hemen hemen hepsi Moğol kılıçları altında can verdi (1265 İlkbaharı). İstanbul'da rehin tutulan Selçuklu Sultanı II. Keykavus'un Nogay tarafından bu sefer sırasında veya başka kaynaklara göre 1269-1270 kışında kurtarıldığı belirtilmektedir.²⁸ Bütün bu ilişkiler sonucunda yukarıda da ifade ettiğimiz gibi VIII.Michael evlilik ittifakları içerisine girmiş ve Paleologlar ile Cucioğullarının akrabalık ilişkileri söz konusu olmuştu.²⁹

Bu arada 1277 yılında Bulgar Çarı Konstantin Teş öldürülünce, Bulgar Çarlığı yeniden taht mücadeleleriyle sarsılmaya başladı. Nogay ile VIII. Michael farklı adayları destekleyince Altın Orda'nın resmi hanı Mengü-Timur, Nogay'ın yetkilerini sınırlandırmak için Balkanlardaki işlere müdahil olmaya karar verdi.³⁰ Mengü-Timur, metropolit Kirill ile birlikte Saray şehrinin piskopos'u Feogonost'u elçi olarak VIII. Michael'in yanına İstanbul'a gönderdi.³¹ Gönderilen bu elçi büyük ihtimalle 1273, 1276 ve 1279 yıllarında Konstantinopolis'e gelen Feogonost; Mengü Han tarafından özenle seçilmiş olup, Bizans İmparatoru'nun Papa III. Nikolay'ın isteklerine

²⁶ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi- Siyaset, Teşkilat ve Kültür-*, TTK., Ankara, 1995, s.478.

²⁷ Rukne'd-din Baypars, *Baypars Tarihi*, (M. Şerefüddin Yaltkaya), C. 2, Maarif Matbaası, İstanbul, 194 1, s. 32-33.

²⁸ Rene Grousset, a.g.e., s. 439; Anıl Çeçen, *Tarihte Türk Devletleri*, İstanbul, s.112.

²⁹ Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları* (1261-1453), (Çev: Bilge Umar), İstanbul, 1999, s. 80.

³⁰ İlyas Kamalov, a.g.m., s. 90.

³¹ Rene Grousset, a.g.e., s. 441.

cevap verdiği zamana denk geldi. Böylece Han'ın piskopos üzerindeki etkisi büyük olduğundan onun aracılığıyla Bizans'a yaklaşmak istedi.³²

Berke vefat ettikten sonra tahta yeğeni Mengü-Timur veya Mongka Temür geçmişti. Mengü-Timür, Berke Han tarafından başlatılmış olan Memluk Sultanlığı ve Bizans İmparatorluğu ile dostluk siyasetine devam etti. Hanlık toprakları üzerinde Yunan Ortodoks Kilisesi rahiplerine imtiyazlar tanıyan bir nizamname yayınladı ve Saray piskopos'u Feogonost'u birçok defalar İstanbul sarayına elçi olarak gönderdi.³³

Mengü-Timur'un kardeşi ve halefi Tuda-Mengü (1280-1287), memleket işleriyle ilgilenmediğinden dolayı hal edildi.³⁴ Tahttan feragat etmek zorunda bırakılan Tuda-Mengü'nün yerine, önceki iki Han'ın yeğeni Tula-buka (1287-1290) getirildi. Hanlığın gerçek hakimi, Berke Han zamanında, 1262'den 1266'ya kadar İran'a ve 1265'de Bizans İmparatorluğuna karşı yapılan seferlerde ordunun başında gördüğümüz Cuci ailesinden gelen Nogay idi. Nogay, Bizanslılara karşı oldukça emin bir müttefik olarak gözükmüyordu. 1280'de Nogay, Bulgarların Çarı Ivaylo veya Lakanas'ın Bizanslılar tarafından tahtan indirilmesinde yardımcı olmuş ve yerine yine Bizanslıların isteğine uygun olarak Yorgi Terterii adında bir "Koman" yani Türk-Kıpçak boyar'ının geçmesini sağladı. Terterii bu döneminde (1280-1292) Bulgaristan, Nogay'ın şahsına sınıksız bağlı kalarak ülkesi için gerçek bir Moğol himayesi oluşturdu. Terterii'nin oğlu Svetoslav Nogay'ın sarayında rehin olarak bulunurken, çarın kız kardeşi de Moğol reisinin oğlu Çaka veya Ceku ile evlendi.³⁵

Tabii Bulgaristan'ın Nogay'ın şahsına bu kadar bağlı olmasının altında yatan en önemli sebep veya sebepler olarak; Mengü-Timür'un ölmeden önce Balkan işlerine karışması ve Bulgar tahtı yüzünden Nogay ile VIII. Michael'in arasının biraz açılmış olması, Bulgarların böyle bir bağlılık içerisine girmelerine sebep oldu. Mengü-Timur ölünce Bizans'a hoş görünmek yahut bozulan ilişkilerini tekrar düzeltmek için eline iyi bir fırsat geçti. Bu sıralarda isyankâr Teselya hakimi İoannes Dukas'a karşı sefer hazırlığı içerisinde bulunan Bizans İmparatoru VIII. Michael; bu iş için damadı Noğay'ı yardıma çağırmakta geçikmedi. Bu durumu gören Nogay hiç zaman kaybetmeden 4000 kadar en iyi askerini Michael'e yardıma

³² Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1970, s. 118-119.

³³ Rene Grousset, a.g.e., s. 441.

³⁴ Rıza Nur, *Türk Tarihi*, C. 2, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1924-1926, s. 161.

³⁵ Rene Grousset, a.g.e., s. 442.

gönderdi. İmparator damadının bu hareketinden çok memnun kaldı. Fakat planlanan bu sefer gerçekleştirilemedi. Lâkin, imparator 1282 yılında öldü.³⁶

1290'da Nogay, elinde rahat bir oyuncak haline geleceğini umduğu Berke hanın yeğeni Mengü Timur'un altıncı oğlu Toktay'ı tahta geçirdi. Ancak Toktay da, hükümdarları tahttan indirip çıkartan adamın vesayetinden bıktı. Bu sebeple Nogay'a taarruz etti ve 1297'de Don yakınlarında, 1299 yapılan ilk muharebede ona karşı galip geldi. 1299'da ise Dinyeper yakınlarında onu yendi. Yenilen Nogay askerleri tarafından terk edildi.³⁷

Daha sonra vefat eden Nogay'ın ölümüyle birlikte Bulgaristan ve Bizans ile devam eden ilişkiler zayıflama sürecine girdi. Hatta Bulgaristan üzerindeki Altın Orda boyunduruğu tamamen gevşedi. Bulgar Knezi Svetoslav, Kuzey Trakya'ya saldırıp Karadeniz kıyısındaki Bizans liman kentlerini işgal etti. Onları Ceneviz gemilerine kapattı ve İstanbul'a buğday dış satımını yasakladı. İstanbul şehri zaten büyük bir yiyecek kıtlığı çekmekteydi. Ve bu ambargo şehrin gıda ihtiyacını bir kat daha arttırdı. Diğer taraftan imparatorun Bulgarları tehdit edecek gücü ve cesareti de yoktu. Bu nedenle Bizans imparatorluğu 1307'de onların zapt ettikleri bütün yerleri ellerinde tutmalarına izin veren bir antlaşma imzaladı ve torunlarından birini Svetoslav'a eş olarak verdi.³⁸

1312 yılına gelindiğinde Altın Ordu Devleti'nin başına geçen Özbek Han ilk olarak; Azerbaycan ve Horasan üzerine seferler düzenleyerek, birçok defa Hülâgu Han'ın torunlarıyla karşılaştı. Ayrıca Özbek Han'ın tahta çıktığı sıralarda Tver ve Moskova Knezleri birbirleriyle savaş içindeydiler. Bu sebeple bu iki knezlik arasında çeşitli sıkıntıları veya anlaşmazlıkları çözüme kavuşturma yolunda önemli adımlar atan Özbek Han³⁹ gösterdiği üstün başarılarından dolayı devletin ve hükmettiği topraklardaki halkı tarafından daima yetenekli ve üstün bir hükümdar olarak kabul edildi. Diğer taraftan bu dönemde Özbek Han Bizans İmparatorluğu ile devletin önceden devam eden bazı ilişkilerini devam ettirdi ve Özbek Han, Bizans İmparatoru'nun kızı ile evlendi. Bu kız Özbek Han'ın üçüncü karısı⁴⁰ yani daha sonraları Beylun Hatun olarak tanıyacağımız⁴¹ ve II. Andronikos'un oğlu III. Andronikos'un kızıdır. Yani Özbek Han'ın o dönemi Bizans

³⁶ Donald M. Nicol, a.g.e., s. 94.

³⁷ Rene Grousset, a.g.e., s. 444; Lâszlo Râsonyi, a.g.e., s. 221-22.

³⁸ Donald M. Nicol, a.g.e., s. 149-150.

³⁹ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (Notlandırarak Çev: İlyas Kamalov), Kaknüs Yay., İstanbul, 2003, s. 51, 53.

⁴⁰ Rıza Nur, a.g.e., s. 165.

⁴¹ Rızaeddin Fahreddin, a.g.e., s. 55.

İmparatorluğunun III. Andronikos dönemine denk gelmektedir.⁴² Ayrıca Özbek Han eşini İbn Batuta ile birlikte İstanbul'a babasının yanına ziyarete gönderdiği gibi bir takım bilgilerde mevcuttur.⁴³ Diğer taraftan bu dönemde Osmanlı Devleti'nin temellerinin atılması başlangıçta Altın Ordu Devleti'ni etkileyecek gibi gözükse de bu etki kendisini daha sonraları gösterecektir. Bu dönemde Osmanlı Devleti bölgede büyük bir tehlike olarak görülmediği için pek fazla hesaba katılmadı.⁴⁴ Fakat güneyde Osmanlılar 1345'de Çanakkale boğazını geçince, Mısır'a giden boğazlar yolu da kapandı. Dolayısıyla Altın Orda için Bizans ve Balkanlar ile olan bağlar önemini kaybetti. Bu suretle Altın Ordu cihan siyaseti alanından uzaklaştırıldı. Özbek ve Canibek çağına kadar, Altın Ordu Devleti'nin kültür gelişmesi de zirvesine ulaştı.⁴⁵ Toktay Han ve sonrasında başa geçen amca oğlu Özbek Han döneminde Altın Ordu-Bizans ilişkilerinde herhangi bir değişiklik görülmedi.⁴⁶

1342 yılında Altın Ordu tahtına çıkan Canibek, İtalyanlara verilen imtiyazları uzatmakla işe başladı. Ancak 1343'de bu imtiyazlar sonrasında Venedik ve Cenevizlilerle bir takım sorunlar yaşadı. Ardından İran'da Hülâgu hanedanının düşüşünden beri süregelen karışıklıktan yararlanarak, Azerbaycan'ın fethini gerçekleştirmeye çalıştı. Bu sebeplerden ötürü Bizans ile ilişkilerde bulunamayan Canibek'in ölümünden birkaç yıl sonra Altın Ordu hanlığında uzun süreli bir politik kriz baş gösterdi. Sorunun temelinde Cuci soyundan gelen prenslerin sayısındaki artışa bağlı olarak miras kalan toprakların paylaşımı meselesi ile devletin birliğini ve gücünü tüketen Moğol-Türk aristokrasisinin yükselişi yatmaktaydı. Çatışmalar, Canibek'in oğulları arasında baş gösterdi ve ardından Cuci ulusunun doğu kısmındaki hanların Altın Orda'nın siyasi işlerine müdahil olma dürtüsünü harekete geçiren bir dizi saray isyanı vuku buldu.⁴⁷

Devletin kriz veya fetret döneminde Saray'dan Semerkant'a kaçarak Emir Aksak Timur'un yanında misafir kalan Toktamış, bir müddet sonra Timur'un askeri yardımıyla Sıgnak şehrini ele geçirdi ve Nasreddin Bahadır adıyla kendisini Altın Orda Devleti'nin doğu bölgesindeki kolu olan Ak Orda adlı bölüğünün hâkimi ilan etti. Altın Ordu hanı Mamay Mirza'nın

⁴² George Ostroqorsky, a.g.e., s.462; Donald M. Nicol, a.g.e., s. 161.

⁴³ Rıza Nur, a.g.e., s. 165.

⁴⁴ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş Ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, 1976, s. 72.

⁴⁵ Lâszlo Râsonyi, a.g.e., s. 223.

⁴⁶ Mustafa Kafalı, a.g.e., s. 72.

⁴⁷ Rızaeddin Fahreddin, a.g.e., 57; Rene Grousset, a.g.m., s. 445-46; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, (Çev: Doğukan ve Egemen Ç. Mızrak), Selenge Yay., İstanbul, 2009, s. 98.

Kulikovskaya Muharebesinde yenildiğini duyunca yine Aksak Timur'un yardımıyla Altın Ordu'ya döndü ve tahta çıktı.⁴⁸ Yeni Han Toktamış (1376-1395) ortamı düzelterek, 1382'de Moskova'yı hâkimiyeti altına alarak burayı kendisine tabii kıldı. Diğer taraftan Toktamış Han devleti büyütürken Aksak Timur'un himayesinden sıyrılmak istiyordu. Halbuki Timur onu akrabalarına karşı koruyarak hanlık konumuna ulaşmasına yardımcı oldu. Toktamış Han arkasını emniyete almak için Litvanya Büyük Prenslığı ile ittifak anlaşması yaptı. Suriye'de Timur tarafından tehdit edilen Mısır Memlukleri ile tekrar münasebet kurdu. Muhtemelen Osmanlı Sultan'ı I. Bayezid'i da koalisyona sokmaya çalıştı. Fakat bütün bu tehditler boşa çıktı. Ve Toktamış Han Kur Nehri boyunda Timur'a karşı yaptığı mücadelede yenik düştü ve 1395'te tahtını kaybetti.⁴⁹ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Toktamış Han döneminde de Timur ile olan mücadele ve taht çekişmelerinden dolayı Bizans İmparatorluğuyla pek bir ilişki içerisine girilemedi. Kezâ Özbek Han döneminden sonra zaten Altın Ordu- Bizans ilişkileri durmuş ve devlet yıkılana kadar da böyle devam etti.

KAYNAKÇA

Vernadsky, George, *Moğollar ve Ruslar*, (İngilizceden Çev: Eşref Bengi Özbilen), Selenga Yayınları, İstanbul, 2007.

Lemerle, Paul, *Bizans Tarihi*, (Çev: Galip Üstün), İletişim Yay., İstanbul, 1994.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, (Çev: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.

Clot, Andre, *Kölelerin İmparatorluğu Memluklerin Mısır'ı (1250-1517)*, (Çev: Turhan Ilgaz), Epsilon Yay., İstanbul, 2005.

Ostroqorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret Işıltan), TTK. , Ankara, 1981.

Yakubovskiy, A. YU., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev: Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (Çev: Aykut Kzancığil, Lale Arslan-Özcan), Kabalcı Yay., İstanbul, 2007.

Tiesenhhausen, W. De, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev: İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul, 1941.

Holt, P. M., *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'Ye Yakınoğu*, (Çev: Özden Arkan), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.

⁴⁸ Rızaeddin Fahreddin, a.g.e., 67; Aydın Çelik- Önder Güler, a.g.m., s. 141.

⁴⁹ Lâszlo Râsonyi, a.g.e., s. 228.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev:M. Reşat Uzman), Ötüken Yay., İstanbul, 2006.

Râsonyi, Lászlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kült. Araş. En. Yay., Ankara, 1988.

Nicol, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, (Çev: Bilge Umar), İstanbul, 1999.

Baypars, Rukne'd-din, *Baypars Tarihi*, (M. Şerefüddin Yaltkaya), C. 2, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941.

Fahreddin, Rizaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (Notlandırarak Çev: İlyas Kamalov), Kaknüs Yay., İstanbul, 2003.

Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, (Çev: Doğukan ve Egemen Ç. Mızrak), Selenge Yay., İstanbul, 2009.

Gürün, Kamuran, *Türkler ve Türk Devletler Tarihi*, Bilge Yay., İstanbul, 1984.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 1994.

Baştav, Şerif, *Bizans İmparatorluğu Tarihi-Son Devir Osmanlı-Türk Münasebetleri- (1261-1461)*, Ankara, 1989.

Sevim, Ali - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi- Siyaset, Teşkilat ve Kültür-*, TTK., Ankara, 1995.

Çeçen, Anıl, *Tarihte Türk Devletleri*, İstanbul.

Toğan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1970.

Nur, Rıza, *Türk Tarihi*, C. 2, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1924-1926.

Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, 1976.

Weiers, Michael, "Rusya'daki Altın Ordu", *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul, 7 Aralık 2006- 8 Nisan 2007, s. 306.

Rice, David Talbot, "Byzantines", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, (Çev: Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008, s. 592.

Kamalov, İlyas, "Osmanlı Öncesi Avrupa'daki Türk Hâkimiyeti : Altın Orda", *Avrasya Fatih Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s.80.

Özbek, Süleyman, "Türkiye Selçukluları-Memluk Münasebetleri"(1250- 1277), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S.2, Mayıs 1999, s. 49.

Çelik, Aydın-Önder Güler, "Altın Ordu İmparatorluğu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.95, S.188, Eylül- Ekim 2010, s. 139-162

ORTAÇAĞ TÜRK DÜNYASINDA HABERLEŞME KURUMLARI: CASUSLUK VE POSTACILIK FAALİYETLERİ

*Communication Institutions of The Medieval Turkish World:
Espionage and Postal Activities*

Ahmet ALTUNGÖK

ÖZET

Erken Ortaçağlarda İslam Öncesi Türk Devletlerinin kendilerine has posta ve casusluk faaliyetleri bulunmaktaydı. Posta ve casusluk faaliyetlerini birlikte yürüten eski Türk Devletleri bu alanda kısmen de olsa Çin posta ve casusluk teşkilatını örnek olarak almışlardır. Bunun dışında İslam sonrası dönemde kurulan Türk İslam Devletleri eski posta ve casusluk çalışmalarını Sâsânî posta ve casusluk teşkilatlarını örnek alacak şekilde yeniden düzenlemişlerdir. Elbette posta ve casusluk faaliyetlerinin kurumsal bir hale gelmesinde Abbasilerin önemli bir rolü bulunmaktadır.

İslam öncesi dönemde birlikte yürütülen posta ve casusluk faaliyetleri, sonraki dönemlerde birbirlerinden ayrılarak düzenli iki ayrı teşkilat haline getirilmiştir. Devletin bekası ve toplumun asayışı açısından haberleşme faaliyetlerine oldukça önem veren Türk Devletleri; İslam sonrası dönemde olduğu gibi eski dönemlerde de gammazlık ve haber taşıma gibi hadiseleri hor karşılamalarına rağmen devletin ayakta kalabilmesi anlamında casusluk faaliyetlerini kutsal bir olgu olarak görmekteydiler. Bununla beraber gerek İslam öncesi ve gerek İslam sonrası dönemde Ortaçağ Türk devletlerinin kendilerine has haberleşme ve istihbarat alma yöntemlerinin olduğunu görmekteyiz.

Anahtar Sözcükler: Türk Devletleri, Haberleşme, Postacılık, Casusluk.

SUMMARY

Turkish States had specific post and espionage activities before Islam in early middle ages. Old Turkish States used to run post and espionage activities together and have partially modeled Chinese post and espionage organization in this field. On the other hand Turkish Islam States established in the period after Islam have rearranged their post and espionage activities by taking Sassanid organizations as example. For sure, Abbasids have a significant role in institutionalization of post and espionage activities.

Post and espionage activities that were carried on together before Islamic period, were separated from each other in the following periods and established as two separate, regular organizations. Turkish States placed great importance to communication activities in terms of continuity of the state and peace of the society;

thus even though they were disdainful of events such as tale-bearing and carrying information, they were considering espionage as divine activities for the survival of the state. Despite of this, we see that Medieval Turkish States had specific methods for communication and providing intelligence both pre and post Islamic periods.

Key Words: Medieval Turkish States, Communication, Postal, Espionage.

Giriş

Tarih boyunca bütün devletler için, komşusu bulunan ülkeler veya kendisine ekonomik, siyasi, dini ve kültürel anlamda rakip olarak gördüğü diğer ülkelerin yapmış oldukları faaliyetler her zaman merak konusu olmuştur. Özellikle güçlü ülkeler ekonomik, siyasi ve sosyal kazanımlarını korumak amacıyla içerde ve dışarıda kendi menfaatleri aleyhine cereyan eden bütün çalışmalardan haberdar olmak gibi bir zorunluluğa sahip olmuşlardır. Bunun yanında kendi ülkelerindeki imar faaliyetlerinin, işlerin yolunda gidip gitmediğinin, askeri faaliyetlerin, toplumun ahvalinin iyi olup olmadığına dair bilgilere de ulaşmak istemişlerdir¹. Bu durum devletler için haberleşmenin önemini ortaya koymuş. Bütün ülkeler içerde ve dışarıda meydana gelen gelişmeleri anında takip etmek için casusluk ve haberleşme faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir². Haberleşme geleneği zamanla kurumsal bir hale gelmiş ve posta teşkilatları ortaya çıkmıştır. İlkçağ ve ortaçağlarda yapılan casusluk faaliyetleri öncelikle posta teşkilatları üzerinden yapılmaya başlanmış daha sonraları ise modern dönemlerde casusluk ve postacılık birbirinden ayrı iki kurum halini almıştır. Postacılığın önemli bir kurum haline gelmesi ve postacıların casusluk alanlarının kısıtlanması nedeniyle hem güvenliklerinin sağlanması hem casusların görevlerini iyi bir şekilde yerine getirebilmeleri açısından zamanla casusluk faaliyetleri ile postacılık çalışmaları birbirinden ayrılmıştır.

Arapça *cesse* kökünden türeyen ve gözleyen, araştıran anlamında kullanılan *tecessüs veya casusluk* sözcüğü düşmanın hal ve hareketlerini gözletleyerek onlar hakkında bilgi toplama faaliyetleri için kullanılmıştır³.

¹ Mustafa Uyar, “Hindüşah Nahçıvani’ye Ait Düstur el-Kâtip fi-Tayin el-Meratib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIV, Sayı: 38, Ankara, 2005, s. 282-284.

² A. K. S. Lambton, “The Internal Structure of the Saljuq Empire”, *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, V. 5, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 267.

³ Abdulhalik Bakır, *Hiz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004, s. 509; Abdulhalik Bakır, “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2003, c. I, Sayı: I, s. 7, Elazığ, 2003; Kâzım Paydâş, “Emir Timur’un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28, Sayı: 46, Ankara, 2009, s. 36.

İslam'ın Ortaya çıkışından sonraki dönemlerde kurulan Türk devletlerinde casus kavramının yanında bu işlerle uğraşan kimseler için *ayn* ve *münhî* tabirleri de kullanılmıştır⁴. İslam öncesi Türk devletlerinde ise casusluk faaliyeti yürüten kimselere *çaşut* ve yapılan ihbar işlemlerine de *çaşutlama* adı verilmekteydi⁵. Eski Türkler düşman askerleri hakkında bilgi toplama işini yürüten veya düşman tarafından aynı amaçla görevlendirilen casuslara ise gözcü, haberci, bilgi toplayan anlamında *tilig* adını vermektedirler⁶. Aslında bu kavramlar dost ve düşman bütün casuslar için de kullanılmıştır⁷. Divan-ı Lügâti't-Türk'te, düşmanın yaptığı girişimlerden haber almak amacıyla ele geçirilen düşman casuslarından da *til* diye bahsedilmiştir⁸. Bunun yanında elde ettiği haberleri gerekli yerlere ihbar eden ve muhbirlik yapan muhbirlere ise *ıgrag* ve *kurug/körüğ* adı verilirdi⁹. Ortaçağ Türk dünyasında casusların bilgi toplama işi *dil almak/til almak* şeklinde ifade edilmekteydi¹⁰.

Erken ortaçağlarda casusluk faaliyetleri genel olarak düşmanın askeri, dini ve ticari faaliyetlerini gözetleme noktasında icra edilmekteydi. İnsanların yoğun olarak kullanmış oldukları büyük yollar üzerinde ticari faaliyetler yürüten tüccarlar, dini amaçlı misyonerlik çalışması yapan farklı din ve mezheplere mensup kimseler ile askeri istihbarat toplamak isteyen yabancı casusların tespiti yapılmaya çalışılmaktaydı. Sınır boylarındaki noktalarda düşmanı gözetleyerek farklı yöntemlerle bunları merkeze ileten ve adına *kargu* denilen gözetleme kuleleri bulunmaktaydı¹¹.

Ortaçağ İslam dünyasında casusluk faaliyetleri İslam öncesi dönemden farklı olarak posta teşkilatları üzerinden icra edilmeye başlanmıştır. Ortaçağ

⁴ Mustafa Uyar, agm, s. 285; Haldun Eroğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXII, Sayı: 34, Ankara, 2003, s. 14.

⁵ Abdulkadir Özcan, "Casus", *TDV İA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 166; Hamit Pehlivanlı, "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler*, 5, Ankara, 2002, s. 280; Kâzım Paydâş, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", s. 36.

⁶ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, İstanbul, 1998, s. 91; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979, s. 266; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2002, s. 76, 114.

⁷ Haldun Eroğlu, agm, s. 14.

⁸ Kaşgarlı Mahmûd, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, (Haz. Türk Dil Kurumu), Ankara, 2003, c. I, s. 336, c. III, s. 134; Muharrem Ergin, age, s. 114.

⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 266; Muharrem Ergin, age, s. 103.

¹⁰ Haldun Eroğlu, agm, s. 14; Muharrem Ergin, age, s. 103.

¹¹ Erkan Göksu, "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı", *Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, Sayı: 6, Kış, 2009, s. 276; Hamit Pehlivanlı, agm, s. 280.

İslam dünyasında posta teşkilatına verilen isim Divânü'l-berîd veya diğer bir telaffuzla *divan-ı berid*'dir ve bu divanın başında bulunan kimseye de Sâhibü'l-berîd veya diğer tabirle *sahib-i berid* adı verilirdi¹². Berid kavramı Latince *veredus*'tan gelmektedir¹³. Eski dönemlerde postacılık faaliyetleri binek hayvanları aracılığı ile gerçekleştirildiği için Latince bir kavram olan ve "binek hayvanı" anlamına gelen *veredus* önce *verid* daha sonraları ise *berid* şeklinde İslam dünyasına geçmiştir¹⁴. Bu kavramın Farsça kuyruğu kesik anlamında *buride dum*¹⁵ sözcük öbeğinden türediğine de inanılmaktadır¹⁶. Bunun nedeni de postacılığın ilk olarak Persler tarafından ortaya çıkarılmış olması ve Romalıların da bunu İranlılardan öğrenmiş olmalarından kaynaklanmaktadır¹⁷. Yunanlılar posta faaliyetlerini eski Farsça'dan almış oldukları *angaros* sözcüğü ile de ifade etmekteydiler ve bu sözcük de eski İran tabiriyle *angaraqbad* kavramını çağrıştırmaktadır¹⁸. Pers imparatorluğunda postacılık işleri stratejik öneminden dolayı askeri teşkilatın bünyesinde faaliyet göstermekteydi¹⁹. I. Dara ordu içerisinde düzenli bir posta idaresi vücuda getirmişti ve bunlar imparator ile imparatorluk sınırlarında içerisindeki tebaa arasında bilgi akışı sağlamak amacıyla hızlı bir şekilde çalışmaktaydılar. Sâsânilerdeki posta teşkilatının temeli bu dönemlerde atılmıştı. Divan-ı berid'in postacılığın yanında önemli

¹² Phillip K. Hitti, *History of the Arabs*, New York, 1968, s. 322; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 112, 179; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985, s. 68; Nesimi Yazıcı, "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar", *İkinci İslam İlimleri Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 1981, s. 378.

¹³ Guy Le Strange, *Palestine Under the Moslems*, New York, 2010, s. 50; M. Fuad Köprülü, "Berîd", *MEB İA*, c. 2, s. 541; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. 5, s. 76; R. Hartman, "Barid", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, V. II, (Edt. M. T. Houtsma), Leiden, 1993, s. 658.

¹⁴ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Leiden, 1959, ????????s. 54; Manwel Mifsud, *Loan Verbs in Maltese: A Descriptive and Comparative Study*, Brill, 1994, s. 49; C. E. Bosworth, "Administrative Literature", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, (Edts. M. J. L. Young, J. D. Latham, R. B. Serjeant), New York, 1990, s. 158; R. Hartman, agm, s. 658.

¹⁵ W. Barthold, *İslam Medeniyet Tarihi*, (Çev. F. Köprülü), Ankara, 1973, s. 25vd. İranlılarda postacılık işleriyle uğraşan süvariler, atları diğer insanların atlarından tefrik edilsin diye kuyrukları kesilirdi. Bundan dolayı postacıların atlarına kuyruğu kesik anlamında *buride dum* adı verilmekteydi. Bkz. M. Fuad Köprülü, agm, s. 541; İbrahim Hareket, "Berid", *MEB İA*, C. 5, s. 498.

¹⁶ İbrahim Hareket, agm, s. 498.

¹⁷ M. Fuad Köprülü, "Berîd", s. 542.

¹⁸ W. Barthold, F. Köprülü, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 26.

¹⁹ P. M. Sykes, *A History of Persia*, C. II, London, 1915, s. 185; Recep Yıldırım, *Uygurluk Tarihine Giriş, İlkçağ Tarih ve Uygurlukları*, Ankara, 2004, s. 162.

görevlerinden bir tanesi de casusluk faaliyetlerinin yürütülmesiydi²⁰. Erken ortaçağlarda Bizans ve Sâsânî devletlerinde casusluk faaliyetleri posta teşkilatları üzerinden yapılmaktaydı²¹. İslam'ın yayılışından sonraki dönemde Sâsânî ve Bizans posta teşkilatını aynen alarak devam eden Emevi ve Abbasiler de casusluk faaliyetlerini bu teşkilat üzerinden devam ettirdiler²². Bunun doğal bir sonucu olarak da ortaçağ Türk İslam devletleri posta faaliyetleri ile casusluk çalışmalarını yine aynı kurum yoluyla yürütmektedirler²³. İslam öncesi dönemlerde casusluk ve postacılık faaliyetleri hemen hemen farklı görevliler tarafından yürütülmektedir. Bundan dolayı postacılık ve casusluk işlerine bakan görevliler ayrı ayrı isimlendirilmişlerdir.

İslam öncesi dönemdeki Türkler elçi, postacı ve haberciler için genel olarak *tırag* sözcüğünü kullanmışlardır²⁴. Bununla beraber eski Türklerde hükümdarlar arasında gidip gelen elçiler için günümüzde olduğu gibi elçi sözcüğü çokça kullanılmaktaydı²⁵. İslam sonrası dönemdeki Türklerde ise posta işleriyle görevli olan kişilere *ulak* veya *yam* adı verilirdi. Türklerin Müslüman olmasından sonra İslam dünyasında posta ve casusluk amacıyla kullanılan *berid* kavramının yerini *ulak* almıştır²⁶. Postacılık faaliyetlerini yürüten kişilere verilen *sahib-i berid* kavramı artık casusluk faaliyetlerinin postacılıktan ayrılmasının sonucunda casusluk faaliyetlerini yürüten

²⁰ Phillip K. Hitti, *History of the Arabs*, s. 322-324.

²¹ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996, s. 14; Joseph W. Meri, "Post or Barid", *Medieval Islamic Civilization; An Encyclopedia*, New York, 2006, s. 631.

²² Said Nefisi, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331; Abdulhalik Bakır, Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat (Haber Alma ve Casusluk), *Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2003, c. I, Sayı: 2, Elazığ 2003, s. 9, 13; Amira K. Bennison, *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*, New York, 2009, s. 28. İbnu's-Sâ'î, el-Hamevî'den gelen bir rivayete dayanarak şu tespitlere yer verir: Abbasi halifesi en-Nâsır li Dini'l-Lâh, zeki, izzet nefis sahibi, basiretli ve uyanık biriydi. O aynı zamanda doğru görüş, sabit akıl, deha ve hile sahibi bir hükümdardı. Onun heybeti çok korkunçtu, Irak'la diğer bölgelerde casusları vardı ve onlar olayların en küçüğünü ve en büyüğünü bile kendisine bildiriyorlardı. Olayların azı dışında, hiçbir şey ondan gizlenmemektedir. O şiddetli bir tahakküm sahibiydi. Iraklılardan biri evinde eşiyile konuşmaktan korkardı ve konuştukları halifeye ulaştığında, kendisini cezalandıracağını zannederdi. Bkz. İbnu's-Sâ'î, "Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri)", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 154.

²³ Joseph W. Meri, "Post or Bard", s. 632.

²⁴ Kaşgarlı Mahmûd, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, c. III, s. 65.

²⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 266.

²⁶ Abdulkadir Özcan, "Casus", s. 167.

kimselere *sahib-i haber* adı verilmiştir²⁷. Türklerin İslam'ı kabul etmesinden sonraki dönemde postacılık ve casusluk faaliyetlerinin birlikte yürütüldüğü divan-ı berid'in *fürvâneki*, *müvakkı* ve *murattab* adı verilen farklı işlerde görevli memurları da bulunmaktaydı²⁸. Fürvâneki divan-ı berid'in taşradaki mülki amiriydi; müvakkı, menzilhanelerden sorumlu olup, murattab ise menzil çalışanlarına verilen addı²⁹. Casusluk faaliyetlerinde kullanılan kişiler ülkedeki bütün faaliyetleri; sosyal durumu, imar faaliyetlerini, emir ve yargıçların halka nasıl davrandıkları, askeri faaliyetlerin nasıl yürüdüğü, toplum içerisinde yıkıcı faaliyetlerde bulunanlar gibi her türlü gelişmeyi devlete haber vermekle görevlendirilmişlerdi³⁰. Eski Türkler elçileri de casus olarak görevlendirirlerdi fakat bu davranış tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Yabancı elçilerin casusluk yaptıkları tespit edilirse bunlar tutuklanarak hapsedilirdi³¹.

Eski Türklerin, özellikle Çinlilerin, kendi topraklarına yollamış oldukları tüccarlar vasıtasıyla ülkeleri ile ilgili bilgiler toplamaları gibi faaliyetler üzerine bir takım haber alma yöntemlerine başvurmuş olmalarını doğal karşılamak gerekir³². Çinliler Orta Asya topluluklarından Khiongnu ve Vusunlar'ı kontrol altına almak amacıyla yoğun bir diplomasi ve casusluk faaliyetleri yürütmüşlerdir³³. Bu toplulukların reislerini kazanmak amacıyla onlarla irtibat kuran Çinliler çok kıymetli hediyeler ile Çin sarayına mensup prensesleri bu hanedanların reisleri ile evlendirerek prenseslerle beraber birçok casusu bakıcı kılığında bu boyların arasına sızdırabilmişlerdir³⁴. Daha

²⁷ Muhammed İbnü'l-Havkal, *Suretü'l Arz*, (Trc. Cafer Şiar), Leiden, 1938, s. 166; Gillies E. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks, Poetry as a Source for Iranian History*, New York, 2009, s. 13, 23; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267; Haldun Eroğlu, agm, s. 14; Nesimi Yazıcı, agm, s. 382.

²⁸ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 68.

²⁹ Nesimi Yazıcı, agm, s. 383-385.

³⁰ Mustafa Uyar, agm, s. 286.

³¹ İbrahim Kafesoğlu, "Kültür ve Teşkilat", *Türk Dünyası El Kitabı*, c. I, Ankara, 1992, s. 205, 204; Feda Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I: Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 17, Sayı: 21, Ankara, (Trz), s. 32.

³² Madeleine Zelin, "The Yung-cheng Reign", *The Cambridge History of China*, V. 9, New York, 2002, s. 223.

³³ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s. 97; Peter B. Golden, *Central Asia in World History*, New York, 2011, s. 30; David Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, V. I, Victoria, 1998, s. 199.

³⁴ Peter B. Golden, age, s. 30; Ahmet Taşağıl, "Çinli Diplomat Ch'ang Sun-Sheng'in Göktürkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, c. 31, Sayı: 1-2, Ankara 1995, s. 417-435; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 28, 29. İstanbul, 1975, s. 64-65.

ileri dönemlerde Türkler ve Çinliler özellikle Türk, Çin ve İran dillerini bilen Soğdluları casusluk amacıyla kullanmaya başlamışlardır³⁵. Ticaret amacıyla Asya ve Avrupa'nın her tarafına gidip gelen Soğdlular bu iş için en uygun insanlardı³⁶. Aynı zamanda Soğdluların Budizm'e inanmaları ve Çin ile aynı dini paylaşımları bunların Çin tarafından casus olarak kullanılmalarını da kolaylaştırmıştır³⁷. Çinliler casusluk amacıyla sadece Soğdluları veya kendi vatandaşlarını değil aynı zamanda kendi dinlerine inanan Budist Türkleri de istihbarat amacıyla kullanmışlardır³⁸. İslam öncesi Türk devletleri de Soğdluları hem casusluk hem de diplomasi alanlarında istihdam etmekteydiler³⁹. Bu onların siyaset ve ticarete yetenekli olmalarından ve Asya toplumlarının birçoğunun dillerine vakıf olmalarından kaynaklanmaktaydı. Bunun yanında Bizanslılar da Balkanlarda mevcut Bulgar, Kıpçak, Kuman ve Peçenek topluluklarını kontrol altına almak amacıyla bunlarla aynı dili konuşan insanları casus olarak kullanmış ve hatta Bulgar casuslar sayesinde Kafkaslarda mukim Hazarlar aleyhine ve hatta Orta Asya'ya yönelik bu casusları kullanma yoluna gitmiştir⁴⁰. Eski Türkler kendi ülkeleri aleyhine başka bir ülke için casusluk yapmayı en büyük günahlar arasında saymaktaydılar ve bu suçtan dolayı yakalananlara organ kesme veya idam edilme gibi cezalar vermekteydiler⁴¹.

Akhunlar Dönemi Casusluk ve Haberleşme Faaliyetleri

Bazı ülkelerin başka bir ülke hakkında bilgi edinmek amacıyla yapılan savaşlara gözlemciler yollayarak o ülke hakkında istihbarat elde etmeleri bilinen yöntemlerden bir tanesidir. Buna Sâsânîler ve Akhunlar arasında yapılan bir savaşa Bizans imparatoru tarafından yollanan bir gözlemciyi örnek olarak verebiliriz. Sâsânî hükümdarı Firuz ve Akhun hükümdarı Aksungur (Akşunvar) arasında gerçekleşen savaşa Bizans imparatoru Zenon, Eusibios adında bir elçi yollayarak savaşı takip etmesini ve Akhunlar

³⁵ Rachel Lung, *Interpreters in Early Imperial China*, Amsterdam, 2011, s. 151.

³⁶ Xinru Liu, "The Silk Road; Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia", *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, (Edt, Michael Adas), Philadelphia, 2001, s. 168.

³⁷ Xinru Liu, *agm*, s. 168.

³⁸ Haldun Eroğlu, *agm*, s. 14.

³⁹ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), c. I, Ankara, 1998, s. 62; Denis Sinor, *Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı*, (Çev. Talat Tekin), İstanbul, 2002, s. 405; Larissa Baratova, "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (MS. 600-800)", (Çev. Başar Batur), *Türkler*, c. II, s. 91.

⁴⁰ Peter B. Golden, "Nomads and Sedentary Societies in Eurasia", *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, (Edt. Michael Adas), Philadelphia, 2001, s. 101, 102.

⁴¹ Feda Şamil Arık, *agm*, s. 32.

hakkında bilgi toplamasını istemiştir⁴². Firuz'un, Aksungur (Akşunvar) tarafından esir edildiği ve ordusunun dağıtıldığı bu savaştan sonra Eusibios'un imparator Zenon'a Akhunlar hakkında vermiş olduğu bilgiler Bizans'ın hayretini celbetmiştir⁴³. Bu savaş sırasında Akhunlar, Piruz'u takip etmek amacıyla çok sayıda casus görevlendirmişler ve bu casuslar Sâsânî ordusunu çok iyi bir şekilde takip etmişlerdir⁴⁴. Casusların verdikleri raporlara göre hareket eden Akşunvar, bu ordunun yolu üzerinde birçok tuzaklar kurarak Sâsânî ordusunu yıpratmıştır. Yine bu ordunun izlediği güzergâh üzerinde kazdırmış olduğu hendeklere İran askerlerinin düşmesini sağlayarak Sâsânî ordusunu imha etmiştir⁴⁵.

Casusluk faaliyetlerinin en önemli olanları kuşkusuz savaş öncesi toplanan haberlerin savaşın seyrini değiştirmesi yönünde kullanılmasıyla olmuştur. Bunun en bariz örneğini 5. yüzyılda Akhunların büyük bir orduyla Ceyhun üzerinden Sâsânî topraklarına akın ettikleri Maveraünnehir savaşında görmemiz mümkündür⁴⁶. Bu savaşta Sâsânî hükümdarı Behram Gûr çok iyi bir casusluk faaliyetine girişmek suretiyle iki yüz elli bin kişilik Akhun ordusunu yıpratarak onların ağır bir yenilgiye uğramasına neden olmuştur⁴⁷. Bu dönemde Akhunların Sâsânîlere karşı ciddi bir casusluk zafiyetinde bulunduğu açıkça görülmektedir. Akhun savaşı öncesinde yanına aldığı az sayıda adamıyla Azerbaycan'a yönelerek ülkeden kaçmış gibi bir görüntü vererek Akhun casuslarını yanıltarak Behram'ın kaçtığına dair haberleri Akhun ordusuna iletmelerini sağlayarak düşmanın rehavete kapılmasını sağlamıştır⁴⁸. Savaş öncesi düşmanı iyi takip etmek suretiyle onların açıklarını bilmek ve geçtikleri yollar üzerinde tuzaklar kurmanın neticesinde düşmanı psikolojik olarak yıpratmak ve onların savaş gücünü

⁴² İran UNESCO Milli Komisyonu, "İranisha", I. Cilt, s. 357, Tahran, 1960.

⁴³ Bu dönemde Sasani imparatorluğu Akhunları öncelikli düşmanları olarak görmekteydiler ve Akhun tehlikesini Bizans tehlikesinden daha önde tutuyorlardı. Bkz. Rahim Reisneya, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, s. 528.

⁴⁴ Aydoğdu Kurbanov, *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, Berlin, 2010, s. 169.

⁴⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, *Tarih-i Yakûbî*, c. I, (Terc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382, s. 201; İbnü'l-Belhî, age, s. 84; A. Rafi Hakikat, *Tarih-i Kûmîs*, Tahran, 1362, s. 63; İrfan Şahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. 1, Harvard University Press, 1995, s. 78; Gene R. Gartwhite, *The Persians*, Blackwell Publishing, 2005, s. 104; M. Cevad Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366, s. 91.

⁴⁶ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhun Tarihi*, Ezurum, 1971, s. 75vd; Denis Sinor, *Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı*, s. 385.

⁴⁷ İbnü'l-Belhî, "Farsnâme", (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök) *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*. Ankara, 2008, s. 74vd.

⁴⁸ M. Cerir et-Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, C. II, Konya, 1982, s. 227; Aydoğdu Kurbanov, age, s. 144.

kırmak savaş öncesi en zor casusluk faaliyetlerini oluşturmaktadır⁴⁹. Bunun devamında Behram elçi kılığındaki casuslarını Akhun hükümdarına göndererek barış görüşmeleriyle hem orduyu oyalamak ve hem de ordu hakkında istihbarat toplama yoluna gitmiş bu durum Akhun hükümdarını yanıltmıştır⁵⁰.

Bu dönemin önemli mübadele aracı olan ipek ticareti erken ortaçağların önemli ekonomik kaynaklarının başında gelmekteydi. Bundan dolayı ipek ticaretinin yapıldığı ipek yolu üzerinde tüccar ve din adamı kılığında çok sayıda casus bulunmaktaydı⁵¹. İpek yolunun önemli kavşaklarına sahip olan Akhun imparatorluğunun egemen olduğu güzergâhlara Sâsânî ve Bizans üzerinden çok sayıda casus, tüccar ve din adamı kılığında girmektedirler. Bizans'ın en büyük emeli ipek böceği yetiştiriciliğinde kullanılan larvaları uzak doğudan getirmek suretiyle kendi ülkelerinde ipek yetiştirmek ve bu yol üzerinde bulunan ve ipek ticaretinden oldukça önemli bir gelir elde eden Sâsânî ve Akhun tekeli kırılmaktı. Bundan dolayı Sâsânî topraklarını merkez olarak seçmiş bulunan Nestûri Hristiyanları Akhun ülkesine yollayarak ipek böceği larvalarını onlar sayesinde elde etmek istemiştir⁵². Bundan dolayı Sâsânî başkenti Tisfun⁵³'da ikamet eden Nestûri patriği Mar Yabala ile anlaşılan Bizans imparatoru Jüstinyanus dini amaçlarla Akhun ülkesine giden Nestûri casuslar aracılığı ile Hoten'de ipek böceği larvaları elde ederek bunları İstanbul'a göndererek ipek böceği yetiştiriciliğinin Bizans ülkesinde de başlanmasına ön ayak oldular⁵⁴. Akhunlular doğu

⁴⁹ Sasani hükümdarı Behram Gûr herhangi bir savaş önlemi almayarak önce düşmanın rehavete girmesini sağlamış akabinde Akhun hükümdarının karargâhına varan casusları ise düşmandan habersiz bir halde konaklayan Akhunların içki ve şarap içmekle meşgul olduklarını görünce onların iyice sızmalarını bekleyerek önce Hakan'ı öldürmüş ardından ordu içersinde karışıklık çıkarak ordunun ani bir baskınla hezimete uğramasına sebep olmuştur. Bkz. Roman Girişmen, *İran ez Agaz ta İslam*, (Trc. Muhammed Mû'in), Tehran, 1336, s. 359

⁵⁰ Aydoğdu Kurbanov, age, s. 144.

⁵¹ Mustafa Uyar, agm, s. 288.

⁵² Akhunların egemen oldukları Baktırya toprakları üzerinde Hoten'i misyonerlik faaliyetlerinin merkezi haline getiren Nestûriler Hoten kralı ile onun Kuçalı eşini kendi dinlerine inandırmayı başardılar ve bunun sonucunda Kuçalı kraliçe Çin'den ipek böceği larvalarını rahat bir şekilde Hoten'e getirerek bu larvaları Nestûri din adamlarına vermiştir. Bkz. Maria Brossius, *The Persians*, New York, 2006, s. 183.

⁵³ Bu önemli Sâsânî başkenti hakkında çok detaylı bir makalemiz Türk Tarih Kurumu'nun yayın organı olan Belleten'de yayınlamayı beklemektedir.

⁵⁴ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997, s. 214.

komşuları olan Çinlilere yönelik ise karşılıklı olarak Soğdlu tüccar ve çevirmenleri casus olarak kullanmaktaydılar⁵⁵.

Göktürklerde Casusluk ve Haberleşme Faaliyetleri

Göktürklerde *bitigci*, *ılmga* ve *tamgacı* adıyla ülkenin dış işlerini yerine getiren elçilik ve casusluk işlerine bakan görevliler bulunmaktaydı⁵⁶. Bu görevliler özellikle elçilerin casusluk işleriyle uğraşıp uğraşmadıklarını takip eder ve böyle bir durumda bunların kovuşturulması için durumlarını rapor ederlerdi. Göktürkler döneminde casusluk işiyle uğraşan insanlar için *çaşıt* kavramının yerini *körüg* almıştır⁵⁷. Göktürklerde yabancı ülkeler hakkında istihbarat toplama işlerinde *yalvaç*⁵⁸ adı verilen elçiler de etkin bir şekilde istihdam edilmişlerdir.⁵⁹ Elçilik amacıyla başka ülkelere giden bu memurlar eğer casusluk gibi bir amaç güttüklerine dair en ufak bir bulgu tespit edildiğinde şiddetli bir şekilde cezalandırıldıkları da olmuştur⁶⁰. Göktürklerde diğer Türk devletlerinden farklı olarak casusluk faaliyetlerinin postacılık faaliyetlerinden ayrı yürütüldüğü görülmektedir⁶¹. Göktürklerde postacılık faaliyetlerini yürüten görevlilere *sabçı* adı verilmekteydi ve dış haberleşme işleri ise *yalvaç* adı verilen elçiler eliyle yürütülürdü⁶². Postacılık faaliyetlerinde mektup yazma işlerinde *bitigçi* adı verilen ve kâhinlerle eş tutulan yazıcılar görev yaparlardı⁶³. Göktürkler ülkelerinin sınırlarında diğer Orta Asya Türk Devletlerinde olduğu gibi yüksek mevkielede *kargu* adı verilen minare şeklinde yüksek kuleler inşa etmişler ve vezir Tonyukuk düşman faaliyetlerinden dolayı bu karguların sayılarını arttırmıştır⁶⁴. Bu kargular, üzerinde ateş yakılarak düşmanın yaklaştığını haber vermek amacıyla kurulmuş ateş kuleleriydi⁶⁵.

⁵⁵ Rachel Lung, age, s. 151.

⁵⁶ Mehmet Saray, "İdeal Bir Diplomatın (Elçinin) Ortaya Çıkışı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 50, 2005/1, s. 1201.

⁵⁷ Haldun Eroğlu, agm, s. 14.

⁵⁸ MS. 10. yüzyılda Türkler elçi ve peygamber kavramının karşılığı olarak *yalvaç* veya *yalavaç* tabirini kullanıyorlardı. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 267.

⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1991, s. 43; Erkan Göksu, agm, s. 276.

⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Kültür ve Teşkilat", s. 205.

⁶¹ Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, (Komisyon Başk. Osman Tural), Ankara, 2007, s. 40; Hamit Pehlivanlı, agm, s. 280.

⁶² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 267; Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 40.

⁶³ Bahaeddin Ögel, age, s. 264.

⁶⁴ Namık Hüseyin Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936, s. 103vd; Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 41.

⁶⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, c. 1, s. 426.

Göktürkler döneminde onların egemenlik sahası içerisinde faaliyet gösteren Soğdlular, Göktürkler adına casusluk faaliyetlerinde bulunmaktaydılar⁶⁶. Ticari koloniler kurarak uzak bölgelere ticaret amacıyla giden Soğdlular kolay bir şekilde görevlerini yerine getirmekteydiler⁶⁷. Özellikle Göktürklerin batı ve doğudaki amansız komşuları olan Sâsânîlere ve Çinlilere karşı yapmış oldukları ticari seferler sırasında casusluk faaliyetleri yürüten Soğdlular Göktürkler için önemli istihbarat toplamaktaydılar.⁶⁸ Göktürkler Soğdluları sadece ticari faaliyetleri sırasında casusluk amacıyla kullanmazlardı. Aynı zamanda onları elçi olarak yabancı ülkelere kalabalık bir heyet halinde yollarlar ve bu heyete casusluk yaptırırlardı⁶⁹. Özellikle Akhunların Göktürkler tarafından ortadan kaldırılmaları Soğdlu tüccarların Horasan toprakları üzerinde yapmış oldukları casusluk faaliyetlerinin sonucunda gerçekleşmiştir. Göktürkler ipek yolu üzerinde Çin, Bizans ve Sâsânî aleyhine elde etmiş olduğu önemli kazanımları korumak ve etki alanını daha geniş bölgelere yaymak amacıyla bu güzergâh üzerindeki bütün hareketleri gözlemliyorlar ve bunun için de özellikle Soğdlu tüccarları kullanıyorlardı⁷⁰. Soğdluların ticari faaliyetler kapsamında bütün bölgelerde kabul görmüş olmaları ve ticaret yaptıkları birçok ulusun dillerini biliyor olmaları onların Göktürkler tarafından kullanılması için önemli bir avantajı oluşturmaktaydı⁷¹. Soğdluları sadece Türkler değil aynı zamanda İranlılar da Türklere yönelik casusluk faaliyetlerinde kullanılmaktaydılar⁷². Zerdüştlüğün Orta Asya'da nüfuz alanı bulunduğu yerlerde bu dine girmiş olan Soğdlular, Sâsânîler adına casusluk faaliyetlerini yürütmekteydiler⁷³.

⁶⁶ Soğdlular kavmi olarak İranlılara daha yakın olmalarına rağmen sürekli olarak Türklerin kurmuş olduğu devletlerin sınırları içerisinde yaşamayı tercih etmişlerdir. İranlıların egemenlik sahasında kaldıkları zaman Çin ve Hindistan'a düzenlemiş oldukları ticari faaliyetlerin dışında kalan Soğdlular ekonomik imtiyazlarını kaybetmemek için Çin ve Hindistan'a komşu olan Türk devletlerinin egemenlik alanında bulunmayı tercih etmişler ve bu sayede ticari faaliyetlerini rahat bir şekilde devam ettirmişlerdir. Bkz. Rahim Reisneya, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, s. 543.

⁶⁷ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, New York, 2010, s. 67.

⁶⁸ Ahmet Altungök, *Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ, 2006, s. 175.

⁶⁹ Zimonyi Istvan, "Notes on the Differences Between Bedouin and Inner Asiatic Nomadism", *Central Asia on Display, Proceedings of the VII. Conference of the European Society for Central Asian Studies*, (Edts. Gabriele Rasuly, Julia Katschnig), Wien, 2004, s. 375-376.

⁷⁰ Zimonyi Istvan, agm, s. 375-376.

⁷¹ Rachel Lung, age, s. 151.

⁷² Xinru Liu, "The Silk Road; Overland Trade an Cultural Interactions in Eurasia", s. 168.

⁷³ Xinru Liu, agm, s. 168.

Bundan dolayı Göktürk hükümdarı İstemi Kağan'ın Sâsânî hükümdarı Enûşîrvân'a yollamış olduğu Soğdlu heyeti casusluk yaptıkları gerekçesiyle Sasaniler tarafından şiddetli bir kovuşturmaya tabii tutulmuştur.⁷⁴ Başlarında ünlü Soğd elçisi Maniah'ın bulunduğu heyet değerli ipekli kumaşlarla Sâsânî ülkesine giderek daha önce Akhunlara karşı yapmış oldukları gibi Sâsânî ülkesi hakkında Göktürkler adına casusluk faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Fakat onların bu çalışmaları Enûşîrvân tarafından fark edilmiş ve bu heyetin getirmiş olduğu kıymetli hediyeleri onların gözleri önünde yaktırmıştır⁷⁵. Göktürklerin yollamış olduğu bu heyette bulunanların birçoğu ülkelerine kavuşmadan ölmüşlerdir⁷⁶. Sâsânî imparatorunun ülkelerine yönelik ticari faaliyetlerini yasakladığı Soğdlular artık Sâsânî ülkesindeki ticari imtiyazlarını kaybetmişlerdir. Bu diplomatik kriz iki ülke arasında ciddi bir probleme dönüşerek bir Göktürk-Sâsânî savaşını beraberinde getirmiştir⁷⁷. Göktürkler, Soğdlu tüccarları aynı zamanda Bizans'la olan ilişkilerinde de diplomasi ve casusluk alanında kullanmışlardır⁷⁸. Bizans'a elçi olarak giden Soğdlu heyet, Göktürk-Bizans yakınlaşmasını sağlama noktasında başarılı bir diplomasi çalışması yürütmüşlerdir⁷⁹. Meşhur Soğdlu diplomat Maniah'ın başkanı olduğu bu elçilik heyeti Göktürk kağanı İstemi'nin Bizans imparatoru II. Jüstinus'a İskit alfabesi ile yazılmış Türkçe mektubunu götürmüştür⁸⁰.

Göktürklerin yaşamış olduğu coğrafyada sadece Soğdlular değil aynı zamanda Nestûri misyonerler de Sâsânîler adına casusluk faaliyetlerinde

⁷⁴ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara, 1998, s. 61.

⁷⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 95; Sasani hükümdarı Enûşîrvân'ın, Akhunlu danışmanlarından olan Katulpa adında bir müşavir daha önce Akhunlara karşı Soğdluların yürütmüş olduğu casusluk faaliyetlerine karşı tecrübesi olması nedeniyle onların bu faaliyetlerinden haberdar olarak Enûşîrvân'ı uyarmış ve Soğdlu heyetin çalışmaları hakkında onu bilgilendirmiştir. Bkz. Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 60.

⁷⁶ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 63; Göktürk hükümdarı İstemi Kağan göndermiş olduğu Soğd heyetindeki fertlerin birbiri ardına ölmelerini onların Enûşîrvân tarafından zehirlendirildiği kanısına varırmış ve bu durumdan dolayı Sasani ülkesine karşı savaş ilan etmiştir. Bkz. Ahmet Altungök, *Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, s. 194.

⁷⁷ İnayetullah Rıza, *İran ve Türkan der Rüzgâr-ı Sasaniyan*, s. 99; Bu ve bunun gibi başka casusluk faaliyetlerinin kimi zamanlar bir savaşı beraberinde getirdiği olmuştur. Aynı durum Göktürklerin, Bizans ve Çinlilerle olan ilişkilerinde karşılıklı iyi ilişkilerin casusluk faaliyetleri yüzünden bozulduğu ve savaşa dönüştüğü sıkça rastlanan durumlar haline gelmiştir. Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 60.

⁷⁸ Zimonyi Istvan, agm, s. 375, 376.

⁷⁹ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 63; Denis Sinor, age, s. 406; Larissa Baratova, agm, s. 91; Mehmet Saray, agm, s. 1202.

⁸⁰ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, c. 1, Ankara, 1999, s. 32vd; Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 40.

bulunmaktaydılar. MS. 4. yüzyılda Bizans ülkesinden kovulduktan sonra Sâsânî ülkesine sığınan ve bu ülkenin desteğini alan anılan mezhebe mensup Hristiyanlar sahip oldukları dini inancı 5. yüzyılda Orta Asya'ya taşıdılar ve burada yoğun bir misyonerlik faaliyetleri başlatarak dinlerini 635 yılında Çin'e ulaştırdılar⁸¹. Sâsânî devletinin himayesinde olan Nestûriler, Göktürkler aleyhine casusluk faaliyetlerini de yürütmekteydiler. İlerleyen dönemlerde dini sebeplerden dolayı Bizans'la yakınlaşan Nestûriler, Göktürkler aleyhine Bizanslılar için casusluk faaliyetleri yürüterek ipek ticareti konusunda Bizans'la yardımlaşma içerisine girmişlerdir⁸². Göktürkler sadece yabancı ülkelerin kendilerine yönelik faaliyetlerini değil aynı zamanda komşusu olan ülke ve boyların kendi aralarındaki faaliyetleri bile takip ettirirler ve etraflarında olup bitenlerden haberdar olmaya çalışırlardı⁸³. Bunun yanında körüg adı verilen Göktürk casusları, ülke içerisinde bulunan Türgiş, Kırgız ve Dokuz Oğuz gibi diğer boyların faaliyetlerini takip ederek devlete bildirirlerdi ve bunun sonucunda dayıkcı etkilerine karşı önlem alınırdı⁸⁴. Bunun yanında civar kavimler de Göktürkler aleyhinde casusluk faaliyetlerinde bulunurlardı. Nitekim Tabgaçlar'ın, Göktürkler aleyhine casus kullanmaları Tonyukuk yazıtlarında dahi görülmektedir⁸⁵.

Göktürkler döneminde casusların suikast yamak amacıyla görevlendirildikleri çok sık görülen bir durumdu. Özellikle Sâsânîler, Göktürklerle yollamış oldukları elçilik heyetlerinin arasına casus yerleştirerek bu casuslar aracılığı ile o ülkede bulunan kişilere suikast düzenlemişlerdir. Bununla beraber Göktürkler başka ülkelerden gelen yabancı heyetlerin casusluk yaptıklarını fark ettiklerinde onları tutuklayarak ülkenin ücra bir yerinde mecburi ikamete tabi tutmaktaydılar⁸⁶. Yabancı ülkelerin suikast amacıyla gönderdiği casuslar genellikle taht kavgaları sırasında Göktürklerle sığınan hükümdarlar veya komutanlara yönelik suikast amacıyla gelmekteydiler. Bunun en bariz örneği Hüsrev Perviz'in elinden kaçarak Göktürk kağanı Tardu'ya sığınan Sâsânî komutanı Behram Çubin'e

⁸¹ Kadir Albayrak, "Geçmişte ve Günümüzde Nestûri Misyonerliği", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 20, sy. 2, 2007, s. 168.

⁸² Hans Wilhelm Haussig, age, s. 214; Maria Brossius, age, s. 183; David Whitehouse, Andrew Williamso, "Sâsânian Maritime Trade", *Iran*, (The Biritish Institute of Persian Studies), V. XI, London, 1973, s. 29.

⁸³ Muharrem Ergin, age, s. 67, 73, 75.

⁸⁴ Haldun Eroğlu, agm, s. 15.

⁸⁵ Hatice Şirin User, "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilgi*, Sayı: 39, Ankara, 2006, s. 223.

⁸⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Kültür ve Teşkilat", s. 205; Feda Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I: Suçlar ve Cezalar", s. 34.

düzenlenen suikasttır⁸⁷. Perviz'in, Hürmüz Celabzin adında Sâsânî ileri gelenlerinden birinin komutasında göndermiş olduğu elçilik heyeti, kağanın otağında bulunan kölelerden birisini ayartarak Behram'ı uykudayken öldürterek Türkistan topraklarını terk eder⁸⁸. Sâsânî soylularını hayrete düşüren bu emniyet zafiyetinin karşısında mahcup kalan Tardu, Sâsânî ileri gelenlerinin gönlünü almak için onlara ülkesine sığınma hakkı verir ve Behram'ın Gurdiya adındaki kız kardeşi ile siyasi bir evlilik yapmak zorunda kalır⁸⁹. Sâsânîler, Göktürkler için daimi casuslar tayin etmişlerdir. Bunların en meşhuru Hürmüz Celabzin adındaki casustur⁹⁰. Bu kişi Göktürkler üzerine casusluk faaliyetlerinde bulunan memurların reisiydi ve uzun bir dönem onların her hareketini memurları aracılığı ile Sâsânî sarayına bildirmiştir.

Erken ortaçağlarda çok sık görülen casusluk faaliyetlerinden bir tanesi ise adam kaçırma şeklindeydi. Komşu ülkeler arasında gidip gelen elçiler başka bir ülke casusları tarafından ele geçirilmek amacıyla kullanılması çok sık gerçekleşen bir olaydı. Göktürklerin Sâsânî imparatorluğu ile olan iyi münasebetlerinin bozulmasının ardından meydana gelen Göktürk-Bizans yakınlaşmasını çok iyi takip eden Sâsânîler, Bizans'ın, Göktürlere elçi olarak yolladığı ve başlarında Zamarkos'un bulunduğu heyeti ele geçirmek için Alan ülkesindeki casuslarını görevlendirmişlerdir⁹¹. Bu durumu son anda fark eden Göktürkler, Bizans heyetini esir düşmekten kurtarmışlardır⁹². Elçilerini Sâsânî casuslarından korumak isteyen İstemi Kağan Bizans'a elçi olarak göndermiş olduğu Tagma Tarkan'ı, Sâsânî topraklarının aksine Aral Gölü ve Hazar Denizi arasından, Hazar Denizi'nin kuzeyi, Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden Bizans'a göndermeyi tercih etmiştir⁹³.

Göktürkler döneminde Çinli casuslar, saraya kadar nüfuz ederek devleti önemli problemlerle yüz yüze bırakabilmişlerdir. Çinlilerin ajan yetiştirme ve komşu ülkelere sızdırabilme becerilerine karşı Göktürkler kimi zamanlar

⁸⁷ İbnü'l-Belhî, "Farsnâme", s. 91vd.

⁸⁸ M. Cerir et-Taberi, age, c. II, s. 323vd; İbnü'l-Belhî, age, s. 103; Gene R. Gartwhite, age, s. 109; A. Rafi Hakikat, age, s. 67.

⁸⁹ Rafi Hakikat, age, s. 68.

⁹⁰ Lev N. Gumilev, *Eski Türkler*, Bakü, 1993, s. 109vd.

⁹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 96; Larissa Baratova, "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (MS.600-800)", s. 91; Bizans'ın başında Zamarkos'un bulunduğu heyeti Göktürlere elçi olarak yollaması tarihte gerçekleşmiş olan ilklerden bir tanesidir. Bu heyet Avrupa'dan Orta Asya'ya gönderilen ilk elçilik heyeti olarak tarihte geçmektedir. Bkz. Martin Sicker, *The pre-Islamic Middle East*, Greenwood, 2000, s. 205vd.

⁹² Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 68.

⁹³ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 33.

bazı zaafılarda bulunabilmişlerdir⁹⁴. Çin sarayı adına casusluk yapan Sui kökenli Zhengsun Sheng, Göktürk sarayında önemli bir konum elde ederek Tardu'yu Doğu Göktürkler aleyhine kışkırtıp Göktürkler arasında bir çatlak oluşturarak Tiele'nin isyan çıkarması için uygun bir fırsat oluşturmaya çalışmıştı⁹⁵. Bu şahıs 578 yılında elçilik amacıyla geldiği Göktürk ülkesinde ok atıcılığındaki mahareti sayesinde Batı Göktürk yabgusu Şobolo'nun dikkatini çekmiş ve bu sayede uzun bir dönem Göktürk ülkesinde kalmıştır⁹⁶. Bu casusun Göktürk ülkesindeki çıkardığı karışıklıklar 584 yılına kadar devam etmiştir. Çinlilerin Göktürklerle yönelik casusluk faaliyetlerinin temelinde Aşina hanedanı içerisinde çatlaklar meydana getirerek karışıklıklar çıkarmak ve devleti zayıf hale getirmektir⁹⁷. Göktürk sarayına gelin olarak gelen Çinli bir prensesle beraber gelen topluluğun içerisinde bulunan bu diplomat," Göktürk ülkesinin coğrafı, sosyal ve askeri durumu hakkında önemli bir rapor hazırlayarak Çin'e göndermişti⁹⁸. Sadece Çinliler değil, Oğuzlar da Göktürk ülkesine casuslar göndererek hükümdarlar ve vezirler hakkında bilgiler toplamaya çalışırlardı⁹⁹.

Bununla beraber Göktürkler de Çin ordusunda görev yapan askerlerden casus olarak bazı kimseleri elde etme yoluna gitmişlerdi. Tardu, Çin ordusu içerisinde Göktürk devletine hizmet eden bir casusu aracılığıyla kendi topraklarına saldıran Sui ordusunun komutanlarından Yung Yü-lü'yü öldürterek ordunun dağılmasını sağlamıştır¹⁰⁰. Aynı şekil Çinliler de Göktürk ülkesinde konuşturdukları casuslarını genel olarak devlet büyüklerine suikast düzenleme işlerinde kullanmaktaydılar¹⁰¹. Göktürk hükümdarı Kapkan Kagan yine Çinlilerin Göktürk sarayına yerleştirmiş oldukları casusları tarafından öldürülmüştür¹⁰². Çinlilerin Göktürk ülkesinde konuşturdukları önemli casuslardan birisi olan Peichü'nün, Şipi Kağan ile kardeşi Çiki Şad'ı karşı karşıya getirme politikası sonuçsuz kalınca ülkede çıkarmış olduğu karışıklıklar iki ülke arasında bir savaşın başlangıcını teşkil

⁹⁴ Ahmet Taşağıl, "Çinli Diplomat Ch'ang Sun-Sheng'in Göktürkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar", s. 417-435.

⁹⁵ Peter B. Golden, age, s. 39.

⁹⁶ Lev N. Gumilev, age, s. 93-94.

⁹⁷ David Christian, age, s. 258.

⁹⁸ Ahmet Taşağıl, "Çinli Diplomat Ch'ang Sun-Sheng'in Göktürkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar", s. 417-435.

⁹⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 250.

¹⁰⁰ David Christian, age, s. 258.

¹⁰¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 266.

¹⁰² Feda Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I: Suçlar ve Cezalar", s.

etmiştir¹⁰³. Çinliler Göktürk ülkesinde istihbarat toplamak amacıyla bir takım seyyahlar görevlendirmişlerdi. Bu seyyahlar genel olarak din adamları ve rahiplerden oluştuğu için kendilerinden kimse şüphelenmezdi¹⁰⁴. Bunların en meşhuru milâdî 7. yüzyılda Göktürk ülkesine uzun bir seyahat düzenleyerek bir rapor hazırlayan ve bu raporu Çin hükümdarına sunan Çinli Budist Hsüan Tsang'dır¹⁰⁵.

Uygurlar Dönemi Casusluk ve Haberleşme Faaliyetleri

Tang sülalesi döneminde Çinliler hem kendi ülkelerinde bulunan Uygur Türklerine karşı hem de Uygur devletine karşı Uygur dilini iyi bilen Soğdlu çevirmenleri casus olarak kullanmaktaydılar¹⁰⁶. Genel olarak Budizm'i benimseyen Soğdlular Mani dinine mensup Uygurlara yönelik casusluk faaliyetlerini genel olarak tüccar kılığında icra etmekteydiler¹⁰⁷. Soğdlu çevirmenler diplomatik amaçlarla Uygur ülkesinden gelen elçilik heyeti ile Çin hükümdarı arasında çevirmenlik yaparlar ve hem de bu elçilerin faaliyetlerini gözlemleyerek bunları bir rapor halinde Çin sarayına bildirirlerdi. Soğdlular hem Uygur ve Kırgızlar ve hem de Çinliler tarafından diplomatik faaliyetler noktasında elçi olarak kullanılmışlardır¹⁰⁸. Uygur ülkesinde yaşayan Soğdluların zamanla Maniheizm dinini benimsemeleri üzerine bu dini başka bölgelerde yaymak isteyen Soğdlu misyonerler gittikleri yerlerde Uygurlar adına casusluk faaliyetlerini de beraberinde yürütmeye başladılar¹⁰⁹. Soğdlular bu misyonlarını Arapların Orta Asya fetihleri sırasında Türkler aleyhine kullandıkları da olmuştur. Kuteybe'nin 705 ve 720 yılları arasında yapmış olduğu fetihler sırasında Taşkent ve Eşrusena bölgesinde yaşayan Soğdluların Türklerin yapmış oldukları hazırlıkları Araplara raporlar halinde göndermişlerdir¹¹⁰. Araplar buraya yerleştirmiş oldukları casuslardan Maverâünnehir bölgesindeki Türklerin İslamlaşması konusunda da istifade etmiş ve bu casusların irtibat yerleri olarak camileri belirlemişlerdir¹¹¹. Bunların dışında Uygur ülkesinde

¹⁰³ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 36.

¹⁰⁴ Sadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 20, Sa. 31, Ankara, 2000, s. 79.

¹⁰⁵ Sadettin Gömeç, *agm*, s. 80.

¹⁰⁶ Rachel Lung, *age*, s. 151.

¹⁰⁷ Xinru Liu, "The Silk Road; Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia", s. 168.

¹⁰⁸ Rachel Lung, *age*, s. 152.

¹⁰⁹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 69.

¹¹⁰ Peter B. Golden, *age*, s. 59; Soğdluların bu tutumları Arap tüccarlarının bu dönem Orta Asya ve Uzakdoğu'ya yönelik düzenlemiş oldukları ticari faaliyetlerin sonucunda iki kavim arasında meydana gelen yakınlaşmadan kaynaklanmaktaydı. Bkz. Ayı eser, s. 59.

¹¹¹ David Christian, *age*, s. 356.

casusluk amacıyla faaliyet gösteren Moğol, Kırgız ve İranlı ajanlar da bulunmaktaydı¹¹². Hint ve Müslüman casusların yapmış oldukları faaliyetler genel olarak dini alanda olurken Kırgızların casusluk faaliyetleri siyasi amaç gütmekteydi¹¹³.

Uygurlar ülkelerindeki postacı ve casusların irtibat ile dinlence yerleri olarak şehirlerarası yollar üzerindeki menzillerde büyük bahçeler ve bu bahçelerin içerisinde istirahat etmek amacıyla gölgelikler kurmuşlardır¹¹⁴. Yine Uygurlarda da Göktürklerde olduğu gibi postacılık ve casusluk faaliyetlerinin birbirinden ayrı olarak yürütüldüğü görülmektedir. Çin kaynakları, Uygur ülkesinde posta faaliyetlerinde kullanılmak üzere zarf basıldığını ve mektupların depolanması amacıyla kuleler yapıldığı bildirilmektedir¹¹⁵. Bu usulün aynısı Çinlilerde de vardır. Çin imparatorları kendilerine gelen mektupları, yabancı ülkelere yollanan mektupların tıpkıbasımını ve fermanlarını manastırların yanına inşa ettikleri yüksek kulelerde saklamaktaydılar¹¹⁶. Uygurlar Çin posta teşkilatı hakkında önemli bilgilere sahiptiler ve uygulama şekilleri onlarınkine yakındı¹¹⁷. Uygurlar, casusluk amacıyla haberleşme işini yürüten elemanlarına *arkış* adını vermektedirler¹¹⁸. Uygurlar *arkış* adı verilen habercilerine yalan haberler iletmemek ve dürüst davranmalarını sağlamak için onlara yemin ettirirlerdi ve bu yemine “haberci yemini” anlamında *sav tutuzması* adını verirlerdi¹¹⁹.

Yarı göçebe halde yaşayan Uygur halkının birliğini bozmak amacıyla Çinliler bu ülkeye yolladıkları casusları aracılığıyla farklı gruplar arasında kargaşa çıkarma ve devlet büyükleri arasında çatlak meydana getirerek ülkeyi karıştırmaya çalışmaktaydılar¹²⁰. Bu konuda büyük bir ilerleme sağlayan Çinliler Uygur devletinin zayıflayarak güçsüz düşmesine sebep olmuşlardır¹²¹. Bu durum Uygurların barışçı Mani dinine inanmaları ve komşularıyla dostane ilişkiler kurarak ticaretle uğraşmalarından dolayı casusluk ve postacılık işlerine önem vermemelerinden kaynaklanmaktaydı.

¹¹² Haldun Eroğlu, agm, s. 15; Hamit Pehlivanlı, agm, s. 280.

¹¹³ Hamit Pehlivanlı, agm, s. 281.

¹¹⁴ Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 41.

¹¹⁵ Kâmil Su, *Uygurlar ve Uygur Medeniyeti*, Balıkesir, 1938, 36vd; Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kültiğin Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986, s. 70; Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 41, 42.

¹¹⁶ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, 1989, s. 61.

¹¹⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 1, Ankara, 1978, s. 340.

¹¹⁸ Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 42.

¹¹⁹ Bahaeddin Ögel, age, c. I, s. 341-343.

¹²⁰ Özkan İzgi, “Kao-Ch'ang Uygurları Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sa: 32, İstanbul, 1979, s. 1-2.

¹²¹ Özkan İzgi, agm, s. 1-2.

Çinliler Uygur ülkesine yollamış oldukları seyyah kılığındaki Budist rahiplerin yapmış oldukları casusluk faaliyetleri neticesinde bu ülkenin halkı hakkında çok geniş bilgiler elde edebilmişlerdir. Bu casuslardan en meşhuru Turfan ve Beş Balık Uygurları hakkında bilgi toplayarak bunları bir rapor haline getiren Çinli rahip Wang Yen-te'dir¹²². Bu kişi Arslan Han'ın güvenini kazanmıştı ve bu rahibin Çinliler tarafından Uygur ve Tatarlar arasında ihtilaf çıkarılması için yollandığını söyleyen Kitan elçisine itibar etmemiştir¹²³. Buna rağmen Kitan elçisinin "Turfan, eskiden Çin şehriydi, onların bu şehirde gözleri vardır ve sizden almak istiyorlar" gibi mantıklı sözü karşısında Arslan Han, Wang Yen-te'yi nazikçe ülkesine geri yollamıştır¹²⁴. 752 yılında kendileri aleyhine ittifak kuran Dokuz Oğuz ve Kırgız ittifakına karşı yoğun bir casusluk faaliyeti içerisine giren Uygurlar iki ülke arasında gidip gelen casusları yakalayarak sorgulama yoluna giderek aleyhlerine düzenlenen komplolardan haberdar olmaya çalışmaktaydılar¹²⁵. Bu çabalar sonuçlarını vermiş ve Uygurlar, Bolçu Nehri yakınlarında Üç Karlukları yenmişlerdir.

Uygur devletinden sonra onların topraklarına egemen olan Kubilay Han Uygurların yaşadıkları topraklar üzerinde Tsiholing ile Beşbalık şehri arasında istihbarat ve haberleşme amacıyla otuz tane posta istasyonu kurmuştur¹²⁶. Çin ve Uygur devleti arasında önemli miktarda at ve ipek ticareti bulunmaktaydı. Çin'e kaliteli savaş atı satan Uygurlar bunun karşılığında Çin'den kaliteli ipek almaktaydılar¹²⁷. Uygurların Çin ülkesine gönderdikleri binlerce at ve yine Çin ülkesinden gelen tonlarca ipeğin sağlıklı bir şekilde yerine ulaşabilmesi için ticaret yolları üzerinde yüzlerce haberci ve casus konuşlandırılır ve bunların güvenliğini tehlikeye düşürebilecek durumlarla ilgili bilgiler devlete iletilirdi¹²⁸. Uygurluların devamı olarak Karahanlı ülkesinde de posta ve casusluk işleri *ulag* adı verilen görevlilerce devam ettirilerek bu kimselerin haberleşme işlerinde kullanılmak üzere yüksek tepeler üzerinde minare şeklinde *ateş kuleleri* kurulmuştur¹²⁹. Karahanlıların kullanmış oldukları haberleşme ve postacılık

¹²² Sadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", s. 80.

¹²³ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 67.

¹²⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 131; Özkan İzgi, age, s. 67.

¹²⁵ Sadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara, 2009, s. 64, 65, 66.

¹²⁶ Özkan İzgi, agm, s. 10.

¹²⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At-İpek Alışverişi, 744-840)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 34, İstanbul, 1985, s. 74.

¹²⁸ Gülçin Çandarlıoğlu, agm, s. 74.

¹²⁹ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 70; Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 42; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara, 2002, s. 216, W, Barthold, F. Köprülü, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 274vd.

faaliyetlerini Uygurlardan devralmış olmaları güçlü bir ihtimaldir¹³⁰. Bununla beraber Karahanlı sarayında hükümdarın yanında tercümanlık ve casusluk işlerine bakan aynı zamanda Türkçe'nin yanında Arapça ve Farsça'yı çok iyi bilen kadın casuslar da bulunmaktaydı¹³¹.

Gaznelilerde Casusluk ve Haberleşme Faaliyetleri

Gazneliler döneminde casusluk faaliyetleri açısından berid teşkilatının görevi ön plana çıkmıştır. Gazneliler istihbarat çalışmalarına büyük önem vermekteydiler. Sultan Mahmud kendi döneminde en iyi arkadaşı ve sırdaşı olan Ebu Nasır Mişkan'ı *divanü'l-berid ve 'r-resâil*'in başına getirmiş ve bu kurumun düzenli çalışmasına oldukça dikkat etmiştir¹³². Sultan Mahmud ve Sultan Mesud dönemlerinde Selçuklu ülkesindeki bütün valilerin yanına merkezi idare tarafından atanmış bir kethüda ve yine merkez tarafından atanmış bir sahib-i berid veya naib-i berid adı verilen vali yardımcılarını atanmaktaydı¹³³. Bu kimseler valilerin yapmış oldukları faaliyetleri denetler ve bunları merkezi idareye rapor ederlerdi. Bu kişiler sultanın kendilerine en çok güvendiği kimseler arasından seçilirdi. Bu görevliler vali yardımcısı olarak görev yaparlardı ve tuttukları *askudar* adı verilen raporları berid teşkilatı mensupları tarafından merkeze postalarlardı¹³⁴. Bu raporları valilerin gözetiminde hazırlamak zorunda kalan bu memurlar, valilerin yazılmasını istemedikleri aykırı durumları gizlice yazarak *sâ'î* adı verilen derviş veya satıcı kılığındaki casuslar aracılığı ile ayrıca rapor ederlerdi¹³⁵.

Abbassiler döneminde istihdam edilmeye başlanan ve postacılık işleriyle de uğraşan bu casuslar raporları yakalatmamak için mum veya asa içerisine saklayarak merkeze ulaştırırlardı¹³⁶. Askudar adı verilen resmi postalar ise deriden yapılan özel torbalar içerisine konularak, sahibi berid tarafından mühürlenir ve nereden geldiğini gösteren bir damga basılırdı. Sahibü'l-berid veya sahibü'r-resâil adı verilen divan başkanları haberleşmenin yanı sıra istihbarat işlerine de bakardı¹³⁷. Bu kurum daha sonraları adına *divanü'l-işraf*

¹³⁰ Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 41.

¹³¹ Komisyon, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, (Edt. Sadi S. Kucur), Eskişehir, 2011, s. 127.

¹³² Gillies E. Tetley, age, s. 13.

¹³³ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 70; M. Fuad Köprülü, "Berid", s. 544.

¹³⁴ C. E. Bosworth, "Administrative Literature", s. 158; İstanbul'un Üsküdar semtinin ismini bu kavramdan aldığı ifade edilmektedir, bkz. J. H. Kramers, "Üsküdâr", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, V. VIII, (Edt. M. T. Houtsma), Leiden, 1987, s. 1054.

¹³⁵ M. Fuad Köprülü, "Berid", s. 545.

¹³⁶ Said Nefisi, age, s. 27, 386; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 69.

¹³⁷ Gillies E. Tetley, age, s. 6; R. Hartman, "Barid", s. 658-659..

denilen divana bağlı bir kurum haline getirilmiştir¹³⁸. *Divanü'l- inşâ ve't-tuğra* adı verilen büyük divana bağlı olan bu kurumun başında *müşrif* adı verilen görevli vardı ve bu kişi insanlar hakkında haber toplayarak onların sorgulamasını yapan birimin başkanlığını yapmaktaydı¹³⁹. *Sahibü'l-berid*'in taşradaki temsilcisine *fürvânekî* adı verilirdi ve bu kimseler sürekli olarak eyalet valilerinin yanında bulunurlardı¹⁴⁰. Selçuklu devletinin düzenli bir casusluk teşkilatına sahip olmasını arzulayan Nizamü'l-Mülk, Gazneliler dönemi casusluk faaliyetlerinden; özellikle Sultan Mahmûd'un kurmuş olduğu casusluk teşkilatından övgüyle bahsetmiştir¹⁴¹.

Ordunun sefere çıkması durumunda ordunun maiyetine bir *sahibü'l-berid* ile beraber postacılar ve posta atları verilmekteydi. Bunlar savaş sırasında ordu ile merkez arasındaki haberleşmeyi sağlamaktaydılar. Yazılan yazıların postacı casuslar tarafından okunmaması için de yazılan mektuplar özellikle mühürlenir ve üzerine damga vurulurdu. Gaznelilerde yoğun bir postacı trafiği vardı ve Gazne sarayına her gün onlarca casus postacı olarak gelip giderdi. Casusluk faaliyetleri özellikle Sultan Mahmud döneminde oldukça yoğunluk kazanmıştır. Sultan Mahmud oğlu Mesud'u bile takip ettirmiş ve sarayına özel casuslar yerleştirmiş ve kendisinden düzenli olarak haber almıştır¹⁴². Bunun yanında Sultan Mesud'da babasının sarayına casuslar koyarak onun yaptığı faaliyetler hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır¹⁴³. Sultan Mesud babasının çok güvendiği *divanü'l-berid* ve *r-resâil*'in başkanı Ebu Nasır Mişkan'a hiçbir şekilde güvenmemekteydi¹⁴⁴. Sultan Mahmud döneminde casusluk faaliyetlerinin yoğun olarak kullanıldığı alanlardan bir tanesi de ülkedeki Şii¹⁴⁵ ve Mutezile¹⁴⁶ mezheplerine mensup olan kimselerin takip edilmesiydi¹⁴⁷.

¹³⁸ Gillies E. Tetley, age, s. 81.

¹³⁹ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. V, s. 69; Komisyon, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 189.

¹⁴⁰ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 69; Nesimi Yazıcı, "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar", s. 382.

¹⁴¹ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 4, Sa: 6-7, Ankara, 1966, s. 84.

¹⁴² İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 70.

¹⁴³ M Fuad Köprülü, "Berid", s. 545.

¹⁴⁴ Gillies E. Tetley, age, s. 13.

¹⁴⁵ Şiilik: Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde Müslümanlar arasındaki karışıklıklar sırasında Hz. Ali'nin yanında yer alarak daha sonraları Hz. Peygamber'den sonra hilâfetin Hz. Ali'ye ait olduğunu savunan ameli ve âkidevi bir ekoldür. Bkz. Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 36, Ankara, 1997, s. 80vd; Fauzi M. Najjar, "Farâbî's Political Philosophy and Shi'ism", *Studia Islamica*, c. 14, Paris, 1961, s. 57vd.

Gazneliler döneminde casuslar genel olarak ülke içerisinde faaliyet gösterirler ve halkın durumuyla ilgili bilgileri hükümdara iletirlerdi¹⁴⁸. Gazneliler casuslarını düşmanlarının saldırıları öncesinde onlara karşı kamuoyu oluşturma ve düşmanı yanıltma gibi konularda ustaca kullanabilmekteydiler. Sultan İbrahim, Gazne üzerine yürüyen Selçuklu hükümdarı Melikşah'ı casuslarının göndermiş olduğu sahte mektuplarla ülkesindeki birçok emirin kendisi ile ittifak kurduklarına inandırmış ve onun seferini yarım bırakarak geri dönmesini sağlamıştır¹⁴⁹.

Selçuklularda Casusluk ve Haberleşme Faaliyetleri

Sultan Alpaslan postacıların casusluk yapmaları geleneğini kaldırmıştır¹⁵⁰. Buna gerekçe olarak da postacı veya habercilerin garazlarından dolayı düşmanı dost, dostu da düşman olarak lanse etmelerini göstermiştir.¹⁵¹ Bunun yerine Sultan Alpaslan ülkenin birçok noktasında bulunan dostları aracılığı ile dost ve düşman hakkında bilgi toplama yoluna gitmiştir¹⁵². Bu durum *dergâh* adı verilen Selçuklu sarayı ile *divan* adı verilen Selçuklu bürokrasisi arasında bir karışıklığın ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁵³. Bunun aksine casusluk faaliyetlerinin devamından yana olan Nizamü'l-Mülk Siyasetnamesinde tüccar, seyyah, din adamı, eczacı kılığındaki casusların her tarafa gönderilerek ülkeler hakkında haberler

¹⁴⁶ Mutezile: Kuran ve sünnet'in yorumunda *nakile* değil de *akla* önem verilmesi gerektiğine inanan; iman, küfür, kaza, kader, adalet gibi konularda akılcı bir felsefi düşünce tarzı ortaya koyan Vasil bin Ata'nın (ölümü H. 131/748) kurmuş olduğu âkidevî bir ekoldür. Bkz. Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, s. 32, 77, 79; Florian Sobieroj, "Mutezile ve Tasavvuf", (Çev. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, Sa: 1, Bursa, 2001, s. 273, 275vd.

¹⁴⁷ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 13.

¹⁴⁸ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", s. 84.

¹⁴⁹ Komisyon, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 183.

¹⁵⁰ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁵¹ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 71; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Ankara DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 5, Sa: 8-9, Ankara, 1967, s. 135-136; Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, s. 67; Haldun Eroğlu, *agm*, s. 16; Ahmet Kolbaşı, "Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi Adlı Eserde, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Hakkında Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa: 13, 2002, s. 213.

¹⁵² İbrahim Hareket, "Berid", s. 499.

¹⁵³ Gillies E. Tetley, *age*, s. 13.

toplanmasının gerekliliği üzerinde durmuştur¹⁵⁴. Bundan dolayı Selçuklu ülkesinde çok geniş ve önemli bir istihbarat ağı bulunmaktaydı¹⁵⁵. Hatta hükümdarlar mahiyetlerindeki yüksek rütbeli memurları, valileri ve vezirleri tayin etmiş oldukları gizli casuslar vasıtasıyla takip etmekteydiler¹⁵⁶.

Selçuklularda istihbarat faaliyetlerine en çok taraf olan kişi vezir Nizamü'l-Mülk idi. Kendi siyasetnamesinde özellikle casus bulundurmanın ve ülkenin değişik yerlerine casuslar göndermenin sultanların basiretini ve tedbirini ortaya koyması açısından onların en önemli özelliklerinden birisine işaret ettiğini belirtmektedir¹⁵⁷. Ayrıca sultanların adil davranabilmeleri için casuslar aracılığı ile dost düşman herkes hakkında bilgi sahibi olunması gerektiğini anlatmaktadır¹⁵⁸. Kendisi askeri sistemlerle desteklenmiş çok etkili bir casusluk teşkilatının kurulmasından yanaydı¹⁵⁹. Casusluk teşkilatının lağvedilmesinde ülkedeki casusların devletten fazla ödenek almak için gereksiz ve uydurma bilgileri rapor ederek devleti lüzumsuz konular üzerinde uğraştırması etkili olmuştur¹⁶⁰. Bunun yanında casusluk teşkilatının başında bulunan kişilere kendileri hakkında hükümdara olumsuz rapor vermemesi için rüşvet veren komutan ve valilerin de bu teşkilatın lağvedilmesinde rolleri büyüktü¹⁶¹. Selçuklu ülkesinde İsmailîlerin güçlenip ülkenin her tarafında boy göstermelerinin en büyük nedeni olarak casusluk teşkilatının ortadan kaldırılması olarak gösterilmektedir¹⁶². Selçuklu ülkesinde bulunan İsmailî mensuplarının zararlı faaliyetlerini önlemek amacıyla vezir Nizamü'l-Mülk tarafından yeniden farklı bir haber alma teşkilatı tesis edilmiştir¹⁶³.

¹⁵⁴ Abdulkadir Özcan, "Casus", s. 166; Haldun Eroğlu, agm, s. 15; Ahmet Kolbaşı, agm, s. 213; Kâzım Paydaş, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", s. 36.

¹⁵⁵ Haldun Eroğlu, agm, s. 15.

¹⁵⁶ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 130, (Bkz. 242 numaralı dipnot).

¹⁵⁷ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, s. 80, 81.

¹⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984, s. 45; Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", s. 84; Abdulkadir Özcan, "Casus", s.166; Haldun Eroğlu, agm, s. 16; Ahmet Kolbaşı, agm, s. 213.

¹⁵⁹ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁶⁰ Gillies E. Tetley, age, s. 13; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁶¹ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁶² Kivameddin Burslan, age, s. 67.

¹⁶³ Abdulkadir Özcan, "Casus", s. 166.

Berid teşkilatı kaldırılmış olan Selçuklu ülkesinde vezir Nizamü'l-Mülk ve Sultan Sencer özel casuslar kullanmışlardır¹⁶⁴. Sultan Melikşah da ülkenin farklı bölgelerindeki yerel hanedanların çalışmalarını takip etmeleri amacıyla casuslar görevlendirmiş ve bunların birbirleri ile irtibatlarını sağlamak için geniş istihbarat ağları oluşturmuştur¹⁶⁵. Selçuklularda casuslara verilen isim sahib-i haber'dir.¹⁶⁶ Casuslara sahib-i haber denmesi Kirmanşahlar, Harzemşahlar, Zengiler ve Eyyubiler gibi Selçuklular sonrasındaki Türk İslam devletleri tarafından da kullanılmıştır. Nizamü'l-Mülk bunların dışında casuslar ve postacılar için "işlerden haberi olan" anlamında *kâr agâh* tabirini de kullanmıştır¹⁶⁷. Casusluğun önemini yitirdiği Selçukluların ilk dönemlerinde berid teşkilatının kaldırılmasından sonra İsmailiye mezhebi mensuplarının Selçuklu ülkesinde yapmış oldukları zararlı çalışmaların etkisiyle casusluk teşkilatının önemi fark edilmiş ve sahib-i haber adı altında casusluk teşkilatı tekrar canlandırılmıştır¹⁶⁸. Selçuklu döneminde sultanlar sanatçı ve bilim adamlarını da casus olarak kullanmışlardır. Sultan Sencer, Edib Sabir adında bir şairi kendi aleyhine düzenlenecek komplolara karşı kullanmıştır.¹⁶⁹

Selçuklular dönemi casusları özellikle dışarıda Bizanslıların Selçuklu ülkesi aleyhindeki faaliyetlerini takip etmek ve bunları Selçuklu devletine rapor etmekle görevliyidiler. Bizanslıların Selçuklulara yönelik önemli derecede casusluk faaliyetleri bulunmaktaydı. Bizanslılar düzenlemiş oldukları casusluk faaliyetlerinde genel olarak Balkanlarda yerleşik olan Kuman, Kıpçak ve Peçeneklerden yararlanmaya çalışıyordu¹⁷⁰. Asya kökenli olan bu topluluklar hem Türklere benziyorlardı ve hem de Türklerin dilini iyi biliyorlardı. Bizanslıların kendi vatandaşlarını casus olarak Selçuklulara yönelik kullanamamaları onların bu topluluklardan casusluk amacıyla istifade etmelerine neden olmuştur. Selçuklu casusları genel olarak ülke içerisinde faaliyet göstermekteydiler ve yabancı ülkelere yönelik istihbarat

¹⁶⁴ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁶⁵ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. V, s. 167.

¹⁶⁶ İbrahim Hareket, "Berid", s. 499; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁶⁷ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 72.

¹⁶⁸ Özellikle bu dönemde İsmailî mezhebine mensup Bâtınilerin güçlenerek devletin karşısında önemli bir güç haline gelmelerinin altında yatan en büyük sebep olarak bu teşkilatın ortadan kaldırılması olarak gösterilmektedir. Bkz. İbrahim Hareket, "Berid", s. 500.

¹⁶⁹ Abdulkadir Özcan, "Casus", s. 166

¹⁷⁰ Peter B. Golden, "Nomads and Sedentary Societies in Eurasia", s. 102.

faaliyetleri ise elçiler vasıtasıyla yürütülmekteydi¹⁷¹. Selçuklu ülkesinin sınırları içerisinde ise öncelikle Bâtîni mezhebine mensup kimselerin çalışmaları takip ediliyor ve onların teşkilatlanmalarının önü alınmaya çalışılıyordu¹⁷². Ayrıca bu Bâtîni mensuplarının yanında Bizanslıların Selçuklu ülkesine göndermiş oldukları casusların takibi görevini yerine getirmekteydiler. Bunlara ek olarak Selçuklu döneminin sonlarına doğru Moğol casuslarının Selçuklu ülkesi içerisindeki faaliyetleri de Selçuklu casuslar tarafından izlenmeye başlanmıştır. Moğolların Selçuklu ülkesindeki faaliyetleri Anadolu Selçukluları döneminde yoğunluk kazanmıştır. Baba İshak'ın taraftarları arasına gizlenen Moğol ajanları Anadolu Selçukluları aleyhine casusluk yaparak hem Babaileri Selçuklulara karşı kışkırtmış hem de ülkeleri aleyhine casusluk yapmışlardır. Anadolu Selçuklularının Moğol ajanlarına karşı etkisiz casusluk faaliyetleri Moğolların Anadolu içlerindeki karışıklıklara olan etkisini arttırmış ve bu durum Moğolların Anadolu Selçuklularını 1243 yılında ortadan kaldırmalarına kadar devam etmiştir.

Selçuklu devleti casusluk faaliyetleri amacıyla kullanmış olduğu berid teşkilatını Sâmânî ve Gaznelî devletlerinden almıştır¹⁷³. Bu teşkilatın başında bulunan kişi direk olarak sultan tarafından atanırdı. Sahib-i berid diğer divan sahipleri ile beraber Selçuklu divanına katılmaz ve Selçuklulardaki büyük divandan ayrı olarak sadece sultana bağlı olarak faaliyetini yürütürdü¹⁷⁴. Sultan Alpaslan'ın berid teşkilatının casusluk faaliyetlerini yasaklaması üzerine bu teşkilat kendisi döneminde önemini kaybetmiştir. Bu durum ülke içerisinde illegal yollarla çalışan tarikatların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan istihbarat zafiyetinin en kötü sonuçlarından iki tanesi ise Sultan Alpaslan ve vezir Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmeleri olayıdır. Kuşkusuz bu iki olayda ülke içerisinde meydana gelen istihbarat ve güvenlik zaafının rolü büyüktür. Sultan Alpaslan'dan sonra Berid Teşkilatının casusluk faaliyetlerine tekrar

¹⁷¹ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", s. 84.

¹⁷² Abdulkadir Özcan, "Casus", s. 167.

¹⁷³ Gillies E. Tetley, age, s. 13.

¹⁷⁴ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. 5, s. 76. Selçuklularda devlet işlerinin yürütüldüğü ve vezir-i azamın kendisine başkanlık ettiği bir yürütme kurulu bulunmaktadır. Adına divan denilen bu kurul farklı divan sahiplerinden oluşmaktaydı. Bununla beraber posta teşkilatının başında bulunan sahib-i berid bu divan üyeleri arasında yer almazdı. Posta teşkilatının yürütmüş olduğu casusluk faaliyetlerinden dolayı berid divanının başkanı sadece sultana bağlı olarak faaliyet yürütürdü. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984(3.b), s.44-45; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, c. 7, İstanbul, 1989, s. 198.

devam ettiğinden bahsedilmektedir. Fakat bu konuda tam bir görüş birliği yoktur. İbrahim Kafesoğlu Sultan Alpaslan tarafından kaldırılan berid teşkilatının kendisinden sonra kurulduğuna dair herhangi bir delilin olmadığını söyler¹⁷⁵. Fakat Fuad Köprülü, Sultan Alpaslan'dan sonra berid teşkilatının tekrar casusluk faaliyetlerine devam ettiği konusunda görüş bildirmiştir¹⁷⁶. Bununla beraber posta teşkilatının Melikşah'tan itibaren istihbarat faaliyetlerini devam ettirmiş olduğu yönünde bir kanı vardır¹⁷⁷. Melikşah dönemi istihbaratı hakkında ülkenin merkezden uzak bölgelerindeki göçebelerin ekonomik faaliyetlerinin takibi hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır¹⁷⁸. Göçebe Türkmenlerin ekonomik olarak haklarının yenildiğine dair merkeze yapılan şikâyetler üzerine göçebelerin ticari faaliyetleri ülkedeki mali casuslar tarafından gözetim altına alınmıştır. Melikşah sadece ülkesindeki casusluk ağını genişletmekle kalmamış civar ülkelerin ahvali hakkında bilgi edinmek amacıyla casuslarını komşu ülkelere de göndermiştir¹⁷⁹.

Selçuklular döneminde berid teşkilatının başında bulunan sahib-i berid'e bağlı il ve vilayetlerde bulunan sahib-i haber adında istihbarat işlerini yürüten *sâ'î*, *peyk* ve *kâsîd* adı verilen memurlar bulunmaktaydı¹⁸⁰. Sahib-i haberin kontrolünde hazırlanan raporları istenilen merkezlere ulaştıran memurlara *peyk* adı verilmekteydi¹⁸¹. Peyk adı verilen bu habercilerin işlerini *sâ'î* adı verilen memurlarda yerine getirmekteydiler¹⁸². Peyk adı verilen casuslar genelde piyade olarak çalışırlardı. Bu peyklerin *nakib* adı verilen sahib-i tımarları mevcuttu¹⁸³. Bu görevli peyklerin maaşları, maişetleri ve diğer giderleri ile ilgilenirlerdi¹⁸⁴. Peyklerin hazırlamış olduğu raporları *sâ'î* adı verilen ulaklar tarafından gideceği yere götürülürdü. Sultan

¹⁷⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 154-155.

¹⁷⁶ M. Fuad Köprülü, "Berid", s. 546.

¹⁷⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, c. III, Ankara, 1992, s. 156.

¹⁷⁸ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. 5, s. 79.

¹⁷⁹ Haldun Eroğlu, agm, s. 17.

¹⁸⁰ Gillies E. Tetley, age, s. 13, 23; W, Barthold, F. Köprülü, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 328.

¹⁸¹ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*, İstanbul, 1955, s. 245.

¹⁸² M. Fuad Köprülü, "Berid", s. 541.

¹⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Giriş*, Ankara 1984(3.b), s. 44-45.

¹⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*, s. 245.

Alpaslan dönemiyle beraber postacıların casusluk faaliyetlerini azaltarak sadece postacılık işleri üzerinde yoğunlaşmaya başladığı dönemde bu kimseler için sadece ulak sözcüğünü kullanmayı tercih etmişlerdir¹⁸⁵. Gönderilen bu mesajlar için ulaklar at, deve ve eşek kullanırlardı¹⁸⁶. Münhi adı da verilen bu casusların gidecekleri yerlere güvenle ulaşabilmeleri ve yol güvenlikleri için bazı menziller üzerinde ribatlar tahsis edilmekteydi¹⁸⁷. Bu casuslar Selçuklu ülkesinde elçi, seyyah, tüccar, hekim, eczacı, derviş kılığında gezmekteydiler¹⁸⁸. Bu casuslar ülke içerisinde ve ülke dışında meydana gelen olayları ve milletin ahvalini sultana bildirmenin yanında valileri, komutanları, kadıları, maliye memurları gibi üst düzey devlet erkânını takip etmekle de görevlendirilmişlerdir¹⁸⁹. Yakalanma korkusu ve sıkı güvenlik durumlarında güvercinle mesajların gönderildiği olurdu. Casusluk teşkilatı içerisinde güvercinlerle haberleşme olayı önemli bir yere sahipti. Casusluk ve haberleşme işlerinde kullanılan güvercinlere *el-menasib* adı verilir, bu güvercinlerin kayıtlı olduğu defterlere *defterü'l-ensab* ve güvercinlerin taşıdıkları mektuplara *varaku't-tayr* adı verilmekteydi¹⁹⁰. Bu güvercinler için kale burçlarında *burcü'l-hamam* adı verilen güvercinlikler yapılmıştı.

Vezir Nizamü'l-Mülk devlet erkânının takibatının devletin en elzem işlerinden birisi olarak kabul etmiş ve bunun hayati bir konu olduğunu ifade etmiştir¹⁹¹. Buna ek olarak sultanlar kendilerine yakın özel casuslar bulundurmışlar ve bazen yüksek rütbeli memurlardan hatta edip ve bilgin insanlardan da haberler alabilmişlerdir¹⁹². Sultan Sencer'in, Edib Sabir adlı bilginin kendisine yollamış olduğu bir resim üzerine kendisine karşı düzenlenen bir komplodan kurtulduğu söylenmektedir¹⁹³. Fakat taşrada istihbarat işini kötüye kullanan yöneticiler Selçuklu ülkesindeki casusları

¹⁸⁵ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 72.

¹⁸⁶ Phillip K. Hitti, *History of the Arabs*, s. 323. Bu dönem postacılara *ulak* denmesinin sebebi olarak onların uzak mesafeler haricinde yakın yerlere genel olarak *ulag* adı verilen eşeklerle gidip gelmeleri olabilir, bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, s. 120.

¹⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İ.A.*, c. 10, s. 400; Coşkun AlpTekin, "Büyük Selçuklular", c. 7, s. 204.

¹⁸⁸ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", s. 84.

¹⁸⁹ Hamit Pehlivanlı, *agm*, s. 281 vd.

¹⁹⁰ Coşkun AlpTekin, "Büyük Selçuklular", c. 7, s. 204.

¹⁹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*, s. 245.

¹⁹² Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", s. 84.

¹⁹³ M. Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, 2005, s. 189.

para karşılığında kullanarak muhaliflerini bu casuslar aracılığıyla merkeze bildirerek onları itibarsızlaştırmak için uğraştılar¹⁹⁴. Casusların yerel yöneticilerden rüşvet alarak devlet yönetimini yanlış yönlendirmeye çalışması bu kurumun itibarının zarar görmesine neden olmuş ve Sultan Alparslan hiçbir şekilde bu teşkilatın üyelerine güvenmemiştir. Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen, vezir Nizamü'l-Mülk haber alma ve casusluk faaliyetlerinin önemine inandığından dolayı bu durumun devamında ısrarcı olmuştur¹⁹⁵.

Selçuklular dönemi casusları ülkenin farklı bölgelerinde kendi mezheplerini yaymanın mücadelesini veren Şii¹⁹⁶ mezhebine mensup insanların takibi için çalışmışlardır. Abbasileri etkisi altına alan Şii Büveyhiler ve Fatımi Devleti adına casusluk yapan ve adına *dâ'î* (davetçi) denilen propagandacıları takip ederek kovuşturma işinde casuslar çok faal olarak çalışmaktaydılar¹⁹⁷. Bunun yanında kendilerine *fedâ'i* adı verilen İsmâîliye mezhebine mensup casuslar Selçuklu devlet adamlarına yönelik suikastlar düzenlemekteydiler¹⁹⁸. Toplum içerisine sızarak faaliyet gösteren bu kişileri tespit edip yakalama noktasında Selçuklular toplumun bütün sosyal sınıfları içerisine casuslar yerleştirerek bunlara karşı önlem almaya çalışmaktaydılar. Kendilerine Bâtını adı verilen bu kimseler bazı zamanlarda Selçuklu devleti tarafından da casusluk ve suikast amacıyla kullanıldıkları olurdu ve özellikle Sultan Sencer'in, Abbasi halifesi Müsteşrid'e yönelik suikastında bu Bâtınilerden bir grup kullanılmıştır¹⁹⁹. Bunun yanında Sultan Alparslan'ın sadece Bâtınilere karşı değil diğer mezheplere karşı bile temkinle yaklaşmış ve hatta veziri Nizmü'l-Mülk'ün, bile Şafîi mezhebinden olmasını yadırgamıştır²⁰⁰.

¹⁹⁴ Gillies E. Tetley, age, s. 23.

¹⁹⁵ Gillies E. Tetley, age, s. 23.

¹⁹⁶ Bu dönem Selçuklu ülkesinde faaliyet gösteren Şiiler İsmâliye mezhebine mensuptular ve Selçuklu devletini yıkmaya yönelik ciddi bir çalışma içerisindeydiler. Bkz. M. G. S. Hodgson, "The İsmâ'îli State", *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, V. 5, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 440-442.

¹⁹⁷ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. V, s. 46.

¹⁹⁸ M. G. S. Hodgson, "The İsmâ'îli State", V. 5, s. 440-441.

¹⁹⁹ Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsteşrid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 39, İstanbul, 2004, s. 6, 7, 8.

²⁰⁰ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 157; Vezir Nizamü'l-Mülk'ün dünya üzerinde Hanefi ve Şafîi mezheplerinin dışındaki diğer mezhepleri boş ve bid'ât olarak nitelendirmesine karşılık, Sultan Alparslan'ın Hanefi mezhebinin dışındaki mezheplerin hiçbirisine itibar etmediği söylenir. Aydın Taneri, s. 157.

Bunun yanında Selçuklu ülkesinde orduda görev yapan ikta sahibi komutanlar da Selçuklu sarayında görev yapan memurlar arasından kendilerine sarayda meydana gelen güncel olayları kendilerine aktaran casuslar edinmişler aleyhlerine olabilecek gelişmeleri takip etmek istemişlerdir²⁰¹. Selçuklu sultanları elçilik heyetlerinin içerisine casuslar yerleştirirler, heyetin başında bulunan kimseye iletmek istedikleri resmi mektuplarını verirler fakat asıl maksatlarını bildiren gizli mektuplarını ise bu elçilik heyetinin içerisinde bulunan casusları aracılığı ile iletirlerdi²⁰². Sultan Sencer, Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Mesûd'a Abbasi halifesi hakkındaki asıl görüşlerini, Kuran Han Barankuş başkanlığında yolladığı kalabalık elçilik heyeti içerisine yerleştirdiği casusları aracılığı ile gizli olarak iletmiştir²⁰³.

DEĞERLENDİRME

Tarih boyunca kurulmuş olan bütün devletler ve sistemler varlıklarının devamı olarak haberleşme ve casusluk faaliyetlerini vazgeçilmez bir olgu olarak görmüşlerdir. Kurulan her devlet ve saltanatın içeride ve dışarıda birçok düşmanı olmuş ve bu düşmanlara karşı kendi varlıklarını devam ettirebilmek için casusluk çalışmalarına ihtiyaç duymuşlardır. Kurulmuş olan bu sistemlerin veya devletlerin karşıtı olan güçler siyasi, dini, ekonomik, millî veya kişisel sebeplerden dolayı karşı çıktıkları yönetimlerin veya devletlerin yıkılması veya akamete uğratılması için çaba sarfetmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak da devlet yönetimini elinde bulunduran yönetici veya yönetimler tarih boyunca güçlü casusluk şebekeleri oluşturmaya ve düşmanlarının her adımını izleyerek yerinde ve amacına uygun tedbirlerle düşmanlarının komplolarını etkisiz hale getirerek yönetimlerini sağlamlaştırmaya çalışmışlardır.

İnsanlığın devlet bazında organize bir güç haline gelmeye başladığı ilk çağlarda kurulan devletlerin güvenlik ihtiyaçları, haberleşme ve casusluk kavramlarını zaruri hale getirmiştir. Devletin, üzerinde kurulmuş olduğu topraklar üzerinde yaşayan insanların ve ülkenin durumu, devlet işlerinin yolunda gidip gitmediği hakkında bilgi edinmek isteği, haberleşme ihtiyacını ve devamında postacılık faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır. Bu dönemlerde casusluk faaliyetleri haberleşme faaliyetleriyle beraber yürütülmüştür. Mektuplaşma işlemleri mahrem bilgiler ihtiva etmesi açısından gizlilik

²⁰¹ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 224.

²⁰² Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsteşrid'in Katli Meselesi", s. 3-5.

²⁰³ Osman G. Özgüdenli, agm, s. 5-7.

esasına göre casuslukla eş tutulmuş ve bundan dolayı haberleşme ve casusluk faaliyetleri paralel bir seyir takip etmiştir. Casusluk ve haberleşme faaliyetlerinin birbirlerinden ayrılması erken ortaçağlarda gerçekleşmiştir. Ortaçağın başlarında devletleşme geleneğinin ilerlemesi yeni kurumların ortaya çıkması, postacılık faaliyetlerinin halkı da kapsayacak şekilde genele yayılması ile beraber casusluk teşkilatı postacılık teşkilatından ayrılarak başlı başına bir kurum haline gelmiştir. Erken ortaçağlarda kurulan Türk devletleri de önceki dönemlerin aksine casusluk faaliyetlerini postacılık faaliyetlerinden ayırmışlar ve başlı başına bir kurum haline getirmişlerdir.

Haberleşme ve casusluk çalışmaları iç ve dış düşmana yönelik faaliyetleri kapsamaktaydı. İç düşmanlar siyasi anlamda rakip hanedanlar, soylu sınıftan nüfuzlu kimseler veya aynı siyasi oluşum veya hanedana mensup dostlar arasından bile çıkabilmekteydi. Bundan dolayı casusluk işleri en yakında bulunan insanları bile kapsamakla beraber çok gizli ve kapsamlı yürütülen bir organizasyondur. Bununla beraber iç düşmanlar dini alanda faaliyet gösteren rakip ideolojik guruplar, dinler veya mezhepler olabilmekteydi. Bunların yaptıkları faaliyetler ve toplum üzerinde bıraktıkları etkiler devlet tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmek ve devlete karşı ciddi bir kalkışmanın önüne geçilmek zaruridir. Devlet aleyhine faaliyet gösteren bütün iç güçler insanların ekonomik yetersizliklerinden yola çıkarak yıkıcı eylemler peşinde koştukları için devleti kuran siyasi güçler için toplum içerisinde işlerin yolunda gidip gitmediğinin bilgisine ulaşmak zaruri bir durumdur.

Bu alanda faaliyet gösteren casuslar ve haberciler; ülkede imar faaliyetleri, tarımsal etkinlikler, yol çalışmaları, şehircilik faaliyetleri ve toplumun ekonomik açıdan sosyal hizmetlerin iyi gidip gitmediği noktasında devlete raporlar göndermekteydiler. Toplumun refah düzeyi devlete yönelik şükranı beraberinde getirdiği için zararlı oluşumlardan uzak durmakta ve devlete bağlılıkları artmaktaydı. Bundan dolayı devletler toplumların kalkınmaları yönünde adım atmaktaydılar ve buna oldukça dikkat ederlerdi. Fakat bunu göz ardı eden devletler yapılan zararlı çalışmaların etkisiyle halklarının tepkisine maruz kalmışlar bunun neticesinde halklarına yönelik şiddet eylemlerine başvurmışlar, bu durum da tarih boyunca birçok katliamların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun yanında devletlerin dikkat etmesi gereken diğer önemli bir husus ise etnisite olayıdır. Farklı etnik guruplardan oluşan devletler ayrılıkçı faaliyetler içinde bulunan etnik gurupları yakından takip ederek onların bölücü faaliyetlerini önleme noktasında adım atmak zorundaydılar. Özellikle çok farklı etnik guruplardan oluşan Ortaçağ Türk devletlerinin sahip oldukları federasyonu korumak için

devlet bünyesinde olan diğer boy ve kabilelerin yıkıcı faaliyetlerini önlemek, onların düşmanla işbirliği yapmalarını engellemek için çok sayıda casuslar seferber ettiklerini görmekteyiz.

Bunun yanında aynı dini paylaştan toplumlarda bile devletler farklı mezhep mensuplarına farklı şekillerde müdahale etmek zorunda kalmıştır. Bekli de ortaçağ Türk devletlerini en çok meşgul eden ve en yıkıcı etkileri olan faaliyetlerin başında muhalif mezheplerin yapmış oldukları çalışmalar gelmekteydi. Ortaçağ İslam dünyasındaki bölünmüşlüğü etkisinde kalan Müslüman Türk devletleri bu bölünmüşlüğü sonucunda toplumda ortaya çıkan farklı mezheplerin yıkıcı etkileriyle uğraşmak ve bunları takip etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bunun yanında birçok Türk İslam Devleti bu tür faaliyetlere karşı yürüttükleri çalışmalar sırasında önemli devlet ve siyaset adamlarını mezhebi suikastlara kurban olarak vermişlerdir. Ayrıca devleti yöneten kimselerin en çok dikkat ettikleri konulardan birisi de en yakınlarında bulunan ve nüfuz sahibi kimseler olmuştur. Bu kimseler devleti yöneten kişinin en iyi dostu, kardeşi, hatta oğlu bile olabilirdi. Ortaçağ Türk Devletlerinde saray mensupları ve hanedan üyelerinin takip ettirilmesi çok sık karşılaşılan bir durumdur.

Casusluğun yoğun olarak kullanıldığı durumlardan bir tanesi de devleti yöneten hanedanın üst düzey yöneticileri ile valilerin ekonomik anlamda sahip oldukları mal varlıklarının takip edilmesiydi. Devlet imkânlarını kendi lehlerine kullanarak, halktan toplanan vergilerde usulsüzlük veya zorla alınan hediyeler yoluyla zenginleşen valiler, yöneticiler ve ordu mensupları halkın huzursuzluğunu arttırmaktaydılar. Bundan dolayı devleti yöneten kimseler etraflarındaki yöneticilerin haksız bir şekilde zenginleşmesini önlemek amacıyla onların ekonomik faaliyetlerini takip ettirir ve halka uyguladıkları muamele hakkında raporlar düzenletirlerdi. Haksız kazanç sağlayan ve devletin menfaatlerini kendi lehlerine kullanan kimseler ya görevden alınırlar veya cezalandırılırlardı ve bununla, yaptıkları usulsüzlüklerden dolayı devletin toplum nazarında itibarının sarsılmasını önlerlerdi. Bunun yanında devletin imkânlarını kullanarak ekonomik anlamda aşırı bir şekilde güçlenen devlet adamlarının devlete karşı ciddi bir güç haline gelmesine sebep olduğu için onların ekonomik ve siyasi bir nüfuza sahip olmalarına engel olmaya çalıştıkları görülmüştür.

Erken ortaçağlardaki Türk devletlerinin öncelikli düşmanlarını siyasi rakipleri olan civar devletler oluşturmaktaydı. Bunların kendi ülkeleri aleyhine düzenlemiş oldukları komplolara karşı dikkatli olmak ve düşmanın her hareketini takip ettirmek amacıyla çok sayıda casuslar görevlendirilmişti. Bu casuslar çoğu zaman ticari amaçlarla yabancı ülkelere giden tüccarlar

arasından seçilirdi. Bu tüccarlar gittikleri ülkelerin insanların dillerini bildikleri için rahat bir şekilde haber toplaya bilmekteydiler. Bunların yanında kendi dinlerini yaymak amacıyla yabancı ülkelere giden din adamları ve seyyahlar da bu amaçla kullanılmaktaydılar. Komşu ülkelerin yıkıcı faaliyetleri arasında Türk Devletlerinin ekonomik ve dini yapısının sekteye uğratılması da bulunmaktaydı. Türk devletleri ekonomik çıkarlarını ve dini faaliyetlerini hedef alan komşularının yıkıcı faaliyetleri hakkında bilgi toplayarak devlete rapor eden çok sayıda casusu tüccar, din adamı, seyyah, eczacı, doktor kılığında ipek yolu üzerindeki kalabalık şehirlere ve önemli merkezlere gönderdikleri görülmektedir. Bu casuslar genel anlamda ekonomik faaliyetleri, dini gelişmeleri askeri hareketlilikleri takip etmişlerdir.

Türk devletleri içerisinde postacılık, casusluk ve elçilik çalışmalarının en ciddi bir şekilde kurumsal hale geldiği ve uluslar arası bir boyut kazandığı dönem erken ortaçağlarda Göktürkler döneminde gerçekleştiği görülmektedir. Batısında ve doğusunda bulunan Sâsânî ve Çin imparatorluklarına karşı ciddi bir casusluk çalışması yürüten bu devlet dünya tarihinde bir ilk olarak Bizans'a elçilik heyeti göndermiş ve yine Bizans'tan birçok defa elçilik heyetleri kabul etmiş ve bu sayede siyasi ve ekonomik anlamda Avrupa üzerine açılımında bulunabilmiştir. İslam sonrası dönemde de düzenli olarak yürütülen haberleşme ve casusluk faaliyetleri Selçuklular döneminde bir ara önemsiz sayılmasından dolayı bu ülkenin çok ciddi bir güvenlik zaafına düştüğü birçok devlet ve siyaset adamını suikastlara kurban verdiği görülmüştür. Bununla beraber ortaçağın bütün Türk devletlerinde haberleşme ve casusluk çalışmalarının çok düzenli bir şekilde işlediği görülmekle beraber devletin bekasını sağlayan olgular olması dolayısıyla kutsal vazifeler arasında sayıldığı görülmüştür.

İslam öncesi Türk devletlerinde yöneticilerin karşılaştığı en tehlikeli casusluk faaliyetlerinin siyasi evlilikler yoluyla devlet sarayına bakıcı ve mürebbi kılında giren casusların yaratmış olduğu karışıklıklardır. Erken ortaçağların hemen hemen bütün devletlerinde görülen iki komşu ülke sarayı arasında gerçekleştirilen siyasi evliliklerin genel anlamda casusluk amaçlarına yönelik olduğu görülmektedir. Bu durum bütün devletler için çok olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilmekteydi. Hükümdarın zehirletilmesi, saray eşrafi içerisinde karışıklıklar çıkarılması, devlet yöneticilerinin birbirine düşürülmesi, devletin çalışmalarıyla ilgili raporların yazılıp gönderilmesi gibi faaliyetler bu konuyla ilgili en çok karşılaşılan durumlar olarak görülmektedir. Aynı durumun yabancı ülkelere ele geçirilen cariyeye

ve hizmetçilerin de mensubu bulunduğu ülkelere casusluk yapmaları hususunda da görülmektedir.

Bunun yanında casusluk alanında kendi ülkelerinde yaşayan veya komşu ülkelerde ikamet eden farklı etnik gurupları kullanan devletler için dini ve ekonomik faktörlerin çok önemli olduğu görülmektedir. İslam öncesi dönemde özellikle ekonomik anlamda büyük çıkarlara sahip Soğdluların bu kazanımlarını korumak amacıyla bütün baskın devletler için casusluk yaptıkları görülmüştür. Bunun yanında İslam öncesi Türk Devletlerinde kendileriyle aynı dine mensup olan diğer uyruklara kendileri için casusluk yaptırdıkları çok rastlanan bir durumdur. Bu durum İslam sonrası dönemde mezhebi bir boyut kazanmıştır. Aynı dini paylaşılan Müslüman Türk devletlerinde ise aynı mezhepten olma durumunun birlikte çalışabilmek için önemli bir şart halini aldığı görülmüştür.

SONUÇ

Erken ortaçağ devletlerinin birçoğunda haberleşme faaliyetleri ile casusluk çalışmaları posta teşkilatı üzerinden yürütülmekteyken, Ortaçağ Türk devletlerinin genelinde casusluk ve haberleşme faaliyetleri birbirinden bağımsız organlar şeklinde yürütülmekteydi. İslam öncesi ve sonrası dönemlerde postacılık ve casusluk faaliyetlerinde çalışan memurlar ve yapılan çalışmalarla ilgili zengin isimlendirmeler bu alanlarda yapılan çalışmaların köklü olduğuna işaret etmektedir. Eski Türkler de İslam sonrası Türk devletlerinde olduğu gibi insanlar arasında ispiyonculuk, gammazlık ve adam çekiştirme gibi durumlar oldukça çirkin davranışlar olarak kabul edilmesine rağmen, mesele devletin ve toplumun güvenliği ile alakalı bir durum olmasından dolayı casusluk ve haberleşme olayını bundan ayrı tutmuşlar, bu konuya çok önem vererek bu işleri titizlikle yapmışlardır.

İslam öncesi ve sonrası Ortaçağ Türklerinde haberleşme, casusluk ve elçilik faaliyetleri aynı paralelde işleyen birbiriyle ilişkili konuları teşkil etmiştir. Ortaçağ Türk devletleri çoğu zaman haberleşme faaliyetlerinde kullanılan postacıları veya diplomatik alanda kullanılan elçileri casusluk yapmak amacıyla kullanmışlardır. İslam öncesi dönemde Türkler elçilerin casusluk yapmaları olayına sıcak bakmamışlar ve ülkelere gelen elçilerin casusluk amacıyla kullanılmalarına şiddetle karşı çıkmışlardır. Casusluk yaptıkları tespit edilen yabancı elçileri tutuklayarak ağır bir şekilde cezalandıran Ortaçağ Türk devletlerinde ileriki dönemlerde elçilerin de casusluk amacıyla kullanılmalarına çok sık bir şekilde rastlanılmıştır. Bunun yanında haberleşme işlerinde kullanılan postacıların can güvenliklerinin

sağlanması ve işlerini rahat icra edebilmeleri amacıyla casusluk faaliyetlerinde kullanılmaları zamanla kaldırılmıştır.

İslam öncesi Türk devletleri özellikle casusluk faaliyetlerinde önemli bir mesafe kaydeden ve yaptıkları geniş casusluk faaliyetleriyle Erken ortaçağ Türk devletlerini zor durumda bırakan Çinlilere karşı güçlü bir istihbarat teşkilatı bulundurma mecburiyeti hissetmişlerdir. Düşmanın her hareketini gözlemleyen Türk devletleri onların ülke içerisinde ortaya çıkarmak istedikleri komploları etkisiz hale getirmek için ülkenin içinde ve dışında önemli istihbarat çalışmaları yürütmüşlerdir. Bundan dolayı dost ve düşman herkesi izlemişler, bunları düzenli raporlar halinde sunmuşlardır. Bu gereklilik sadece siyasi amaca matuf değildi. Önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Türk devletleri ekonomik menfaatlerini korumak amacıyla da casuslar görevlendirmişlerdir. Ülkenin farklı taraflarına veya civar ülkelere yollanan casuslar düşmanların bütün ekonomik, siyasi, kültürel faaliyetlerini yakından takip ettirmişlerdir. Görevlendirilen casuslar sadece bilgi toplama amacıyla değil aynı zamanda komploları önleme, suikast, düşman arasında karışıklık çıkarma gibi aktif görevlerde de kullanılmışlardır.

İslam öncesi dönemlerde şahıslar üzerinden gizli olarak yürütülen casusluk faaliyetleri daha sonraki Türk İslam devletlerinde kurumsal bir hale getirilmiştir. Haberleşme çalışmalarıyla beraber yürüten casusluk faaliyetleri daha sonraları postacılık faaliyetlerinden ayrı düzenli çalışan bir teşkilat halini almıştır. Toplum içerisinde din adamlarından seyyahlara, eczacılardan seyyar satıcılara kadar çok çeşitli kesimden insanların kullanıldığı bu teşkilat devletin yüz yüze kalabileceği önemli problemleri önceden tespit ederek yerinde kararlarla bertaraf edilmesi bu kurumların düzenli çalışmasıyla doğru orantılı olarak gerçekleşmiştir. Bununla beraber Ortaçağ Türklerindeki casusluk çalışmaları hem çağdaşı olan ülkeler ve hem de kendisinden sonra gelen Türk devletleri için önemli casusluk yöntemleri açısından terimsel ve kurumsal anlamda güzel örnekler sunmuştur.

KAYNAKÇA

ALPTEKİN, Coşkun, “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, c. 7, İstanbul, 1989, s. 95-211.

ALTUNGÖK, Ahmet, *Sâsânîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2006.

ARIK, Feda Şamil, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I: Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 17, Sayı: 21, Ankara, (Trz), s. 3-50.

BAKIR, Abdulhalik, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.

....., “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2003, c. I, Sayı: I, Elazığ, 2003, s. 7-34.

....., Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat (Haber Alma ve Casusluk), *Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2003, c. I, Sayı: 2, Elazığ 2003, s. 5-24.

BARATOVA, Larissa, “Orta Asya’da ki Türk Kağanlığı (MS.600–800)”, (Çev. Başar Batur), *Türkler*, c. II, Ankara, 2002, s. 89-96.

BARTHOLD, W. A, *İslam Medeniyet Tarihi*, (Çev. F. Köprülü), Ankara, 1973.

BENNİSON, Amira K, *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*, New York, 2009.

BOSWORTH, C. E, “The Political and Dynastic History of the Iranian World”, *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 1-202.

....., “Administrative Literature”, *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, (Edts. M. J. L. Young, J. D. Latham, R. B. Serjeant), New York, 1990, s. 155-167.

BROSSİUS, Maria, *The Persians*, New York, 2006.

BURSLAN, Kıvameddin, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.

GARTWHITE, Gene R, *The Persians*, Blackwell Publishing, 2005.

GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara, 2002.

GİRİŞMEN, Roman, *İran ez Aghaz ta İslam*, (Trc. Muhammed Mu’in), Tahran, 1336.

CHRİSTİAN, David, *A History of Rusia, Central Asia and Mongolia*, V. I, Victoria, 1998.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 28, 29. İstanbul, 1975, s. 63-70.

....., “Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At-İpek Alışverişi, 744–840)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 34, İstanbul, 1985, s. 73-80.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 2002.

EROĞLU, Haldun, “Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXII, Sayı: 34, Ankara, 2003, s. 11-33.

GOLDEN, Peter B, *Central Asia in World History*, New York, 2011.

_____, “Nomads and Sedentary Societies in Eurasia”, *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, (Edt. Michael Adas), Philadelphia, 2001, s. 71-115.

GÖKSU, Erkan, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, Sayı: 6, Kış, 2009, s. 265-281.

GÖMEÇ, Sadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara, 2009.

_____, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 20, Sayı: 31, Ankara, 2000, s. 51-92.

GUMİLEV, Lev N, *Eski Türkler*, Bakü, 1993.

HAKİKAT, Rafi, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362.

HAREKET, İbrahim, “Berid”, *MEB İA*, c. 5, s. 498-501.

HARTMAN, R, “Barid”, *E. J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, V. II, (Edt. M. T. Houtsma), Leiden, 1993, s. 658-659.

HAUSSIG, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997.

HİTTİ, Phillip K, *History of the Arabs*, New York, 1968.

HODGSON, M. G. S, “The İsmâ’îlî State”, *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, V. 5, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 422-482.

ISTVAN, Zimonyi, “Notes on the Differences Between Bedouin and Inner Asiatic Nomadism”, *Central Asia on Display, Proceedings of the VII. Conference of the European Society for Central Asian Studies*, (Edts. Gabriele Rasuly, Julia Katschnig), Wien, 2004, s. 373-380.

İBNU’L-BELHÎ, “Farsnâme”, (Çev. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök) *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, c. I, Ankara, 2008, s. 23-150.

İBNU’L-HAVKAL, *Suretü’l-Arz*, (Trc. Cafer Şiar), Leiden, 1938.

İBNU’S-SÂ’Î, “Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri)”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 151-267.

İRAN UNESCO MİLLÎ KOMİSYONU, “İranışa”, c. I, Tahran, 1966.

İZGİ, Özkan, *Kutluk Bilge Kültiğin Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986.

- İZGİ, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen Te nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, 1989.
- _____, “Kao-Ch’ang Uygurları Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 32, İstanbul, 1979, s. 1-10.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1991.
- _____, *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü’l-Mülk’ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*, İstanbul, 1955.
- _____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953.
- _____, “Kültür ve Teşkilat”, *Türk Dünyası El Kitabı*, c. I, Ankara, 1992.
- KAŞGARLI Mahmûd, *Divân-ı Lügâti’t-Türk*, (Haz. Türk Dil Kurumu), Ankara, 2003.
- KAYAOĞLU, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985.
- KOLBAŞI, Ahmet, “İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi Adlı Eserde, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Hakkında Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, 2002, s. 205-224.
- KOMİSYON, *Geçmişten Günümüze Posta*, (Komisyon Başk. Osman Tural), Ankara, 2007.
- KOMİSYON, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, (Edt. Sadi S. Kucur), Eskişehir, 2011.
- KONUĞU, Enver, *Kuşan ve Akhun Tarihi*, Ezurum, 1971.
- KÖPRÜLÜ, M Fuad, W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2004.
- _____, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____, “Berîd”, *MEB İA*, c. 2, s 541-549.
- KÖYMEN, M Altay, “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 4, Sayı: 6-7, Ankara, 1966, s. 84.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alparslan ve Zamanı*, C. III, Ankara, 1992.
- KRAMERS, J. H, “Üsküdâr”, *E. J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, V. VIII, (Edt. M. T. Houtsma), Leiden, 1987, s. 1054.
- KURBANOV, Aydoğdu, *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, Berlin, 2010.

LAMBTON, A. K. S, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 203-302.

LİGETİ, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara, 1998.

LİU, Xinru, *The Silk Road in World History*, New York, 2010.

_____, "The Silk Road; Overland Trade an Cultural Interactions in Eurasia", *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, (Edt, Michael Adas), Philadelphia, 2001, s. 151-180.

LUNG, Rachel, *Interpreters in Early Imperial China*, Amsterdam, 2011.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985.

MERİ, Joseph W, "Post or Barid", *Medieval Islamic Civilization; An Encyclopedia*, New York, 2006, s. 631-632.

MEŞKÜR, M. Cevad, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366.

MİFSUD, Manwel, *Loan Verbs in Maltese; A Descriptive and Comparative Study*, Brill, 1994.

NAJJAR, Fauzi M, "Farâbî's Political Philosophy and Shi'ism", *Studia Islamica*, c. 14, Paris, 1961, s. 57-72.

NEFİSÎ, Said, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331.

NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetname*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982.

ONAT, Hasan, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 36, Ankara, 1997, s. 79-118.

ORKUN, Namık Hüseyin, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979.

_____, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 1, Ankara, 1978.

ÖZCAN, Abdulkadir, "Casus", *TDV İA*, c. 7, s. 166-169.

ÖZGÜDENLİ, Osman G, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsteşrid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 39, İstanbul, 2004, s. 1-35.

PAYDÂŞ, Kâzım, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28, Sayı: 46, Ankara, 2009, s. 35-52.

- PEHLİVANLI, Hamit, “Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık”, *Türkler*, c. 5, Ankara, 2002, s. 279-280.
- REİSNEYA, Rahim, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (Trz).
- SARAY, Mehmet, “İdeal Bir Diplomatın (Elçinin) Ortaya Çıkışı”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 50, 2005/1, s. 1196-1209.
- SİCKER, Martin, *The pre-Islamic Middle East*, Greenwood, 2000.
- SİNOR, Denis, *Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı*, (Çev. Talat Tekin), İstanbul, 2002.
- SOBİEROJ, Florian, “Mutezile ve Tasavvuf”, (Çev. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, Sayı: 1, Bursa, 2001, s. 273-296.
- STRANGE, Guy Le, *Palestine Under the Moslems*, New York, 2010.
- SU, Kâmil, *Uygurlar ve Uygur Medeniyeti*, Balıkesir, 1938.
- SYKES, P. M, *A History of Persia*, c. II, London, 1915.
- ŞAHÎD, İrfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. 1, Harvard University Press, 1995.
- et-TABERİ, M Cerir, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, c. II, Konya, 1982.
- TANERİ, Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *Ankara DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 5, Sayı: 8-9, Ankara, 1967, s. 75-189.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, c. 1, 2. Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1995.
- _____, “Çinli Diplomat Ch’ang Sun-Sheng’in Gök-Türkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Sayı: 1-2, Ankara 1995, s. 417-435.
- TEKİN, Talat, *Orhun Yazıtları*, İstanbul 1998.
- TETLEY Gillies E, *The Ghaznavid and Seljuk Turks, Poetry as a Source for Iranian History*, New York, 2009.
- USER, Hatice Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, Sayı: 39, Ankara, 2006, s. 219-238.
- UYAR, Mustafa, “Hinduşah Nahçıvanî’ye Ait Düstur el-Kâtip fi-Tayin el-Meratib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIV, Ankara, 2005, s. 281-289.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Giriş*, Ankara, 1984.

YAKUBÎ, Ahmed bin İshak, *Tarih-i Yakûbî*, c. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382.

YAKÛT el-HAMEVÎ, *Mu‘cemu’l-Buldân*, Leiden, 1959.

YAZICI, Nesimi, “Klasik İslam döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mûlahazalar”, *İkinci İslam İlimleri Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 1981, s. 377-386.

YILDIRIM, Recep, *Uygarlık Tarihine Giriş, İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Ankara, 2004.

ZELİN, Madeleine, “The Yung-cheng Reign”, *The Cambridge History of China*, V. 9, New York, 2002, s. 183-227.

WHITEHOUSE, David, Andrew Williamso, “Sâsânîan Maritime Trade”, Iran, (The British Institute of Persian Studies), V. XI, London, 1973, s. 29-50.

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki (2) sayı halinde yayımlanır. Dergide yayınlanması istenen yazıların, Merkezin yönetmeliğinde sınırları çizilen ve bugün genel hatlarıyla kabul edilen Orta Doğunun (İran'dan başlayarak Basra Körfezi, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail, Filistin, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan. Körfez Ülkeleri, Yemen, Kuzey Afrika ve bu bölgelerin yakın kuşak ülkeleri);

a. Tarih (En eski çağlardan günümüze kadar siyasi, iktisadi, kültür ve sosyal tarihi),

b. Coğrafya (Fizikî, beşeri, ülkeler ve turizm coğrafyası),

c. Sosyoloji (Bölgenin sosyal yapısı, sosyal tabakalaşma ve sosyal tabakalar, etnik vaziyet, aile, eğitim, kır ve şehir nüfusu, kırsal alandan kentlere göç, aşiretler-oymaklar, göçebelik, din ve dinî gruplar, cemaatler, ilişkiler),

d. Dil ve Edebiyat (Bölgede konuşulan diller, lehçeler ve ağızlar, dillerin birbirleriyle ilişkileri, edebî şahsiyetler ve eserleri-tesirleri),

e. Halk Kültürü (Halkın günlük yaşayışı, folklorik özellikleri, inançlar-ayinler, doğumdan ölüme kadar olan süreçte kültürel odaklar -doğum ve ilgili gelenekler, evlilik ve ölüm ile ilgili gelenekler- mutfak kültürü, tarım ve hayvancılık kültürü vd.) ile ilgili olması gerekmektedir.

2. Makalelerin bilime katkı sağlaması veya yeni bir sentez getirmesi lazımdır.

3. Makaleler, başka bir yerde yayınlanmamış olmalı, orijinal yeni belge ve bilgilere dayanmalıdır.

4. Sayfa sınırlaması olmamakla birlikte, makalelerin bir dergide yayınlanabilecek makul bir hacimde olmasına dikkat edilmelidir.

5. Derginin dili *Türkçe*, *İngilizce*, *Fransızca* ve *Arapça*'dır. Eğer makale Türkçe yazılmış ise muhtevalı bir İngilizce Özet, eğer Türkçe'nin dışında bir yabancı dil ile yazılmış ise gene muhtevalı bir Türkçe Özet eklenmelidir.

6. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar, yazının kapsamıyla uyumlu, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.

7. Yazılar, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım izlenmeli, yersiz mübalağalardan uzak olmalıdır.

8. Şekil, tablo, grafik, harita ve diğer yardımcı anlatım araçları, bilimsel ve teknik ölçülere uygun olmalı, her türlü çizimler usulüne uygun olarak bilgisayar veya şablonla çizilmelidir. Bütün tablo, harita, fotoğraf ve grafikler tanıtılmalı ve numaralandırılmalıdır.

9. Dipnotlar sayfa altına verilmeli, gerekirse makalenin sonunda bibliyografya verilebilir.

10. Yazılardaki her türlü sorumluluk yazarlarına aittir. Bu konuda Merkezimiz hiçbir sorumluluk kabul etmez.

11. Dergimiz Hakemli olup, hakemlerden olumlu rapor alan yazılar yayınlanır, hakemden olumlu rapor almayan yazılar yazarlarına iade edilir.

12. Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

**PUBLICATION PRINCIPLES OF THE MIDDLE EAST RESEARCHES
JOURNAL OF FIRAT UNIVERSITY**

1. The Middle East Researches Journal is published two times a year; once in January and then in July. The writings that are going to be published in the Journal are required to be related to the Middle East, boundries of which was determined by a Central Committee. Today, these boundries are generally accepted by historians (from Iran, to Persian Gulf, Iraq, Syria, Jordan, Israel, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Gulf States, Yemen, North Africa, and the belt states near these regions). The articles and writings should be related to the following aspects of the Middle East region;

- a. History (Beginning with ancient times up today of the political, economic, cultural, and social history)
- b. Geography (Physical, Human and the Geography of the States)
- c. Sociology (The socail structure of the region, socail strata, formation of social strata, ethnic situation, family, education, urban and rural population, migration from rural areas through the cities, tribes-clans, nomadism, religions and religious groups, communities and their inter-relations)
- d. Language and Literature (The languages that are spoken in the region, accents and dialects, inter-relationships among languages, literary personalities, and their works-influences)
- e. Folk Culture (daily life of the public, the feautres of the folklore, beliefs, ceremonies, cultural focuses, in time, from birth till death, birth and related customs, merriage and death related customs- kithchen culture, agriculture, and farming culture etc...)

2. It is required that articles should contribute something new to the science or should present a new synthesis.

3. Articles should be so new that hadn't been published anywhere before. They should also be based on original sources and informations.

4. Although there is no restriction on the number of the pages to be writen, the writings can't have more pages than an ordinary article can have.

5. The Journal is published in Turkish, in English, in French and in Arabic. If an article was written in Turkish, English summary should be added. However, if it was written in any language other than Turkish, Turkish summary should be added.

6. The Turkish titles and titles in the foreign languages should not contradict with the content of the writing but it should reflect the content of the writing neatly, briefly and as much as needed.

7. In terms of the concepts that were used and in terms of the style it was written it is a requirement that articles should be grammatic, a plain and simple style of writing should be followed, unnecessary exeggerations should be avoided.

8. Diagrams, pictures, graphics, maps, and other methods of explanation should be scientific and technical, all kinds of drawings should be done on the computer and by the patterns. All pictures, maps, photographs, and graphics, should be defined and should be numbered.

9. Footnotes should be at the bottom of the page. If needed the bibliography may be given at the end of the article.

10. All the responsibility in the writing belongs to the writer. Our Center don't accept any responsibility in this matter.

11. Our Journal has a committee. The articles that have been approved by the committee will be published while the others that haven't been approved by the committee will be returned back to their owners.

12. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or copied in any form without naming it.